

ivana tomas. maja zeman.

Spomenici otoka Lopuda
od antike do srednjeg vijeka

Zagreb. Dubrovnik. 2017.

Spomenici otoka Lopuda
od antike do srednjeg vijeka

IZDAVAČ

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, FF-PRESS
OGRANAK MATICE HRVATSKE U DUBROVNIKU
BIBLIOTEKA: PROŠLOST I SADAŠNJOST, KNJIGA 49.

ZA IZDAVAČA

ŽELJKO HOLJEVAC
SLAVICA STOJAN

AUTORICE

IVANA TOMAS
S PRILOGOM MAJE ŽEMAN

UREDNIK

IVAN VIĐEN

RECENZENTI

IVAN BASIĆ
PREDRAG MARKOVIĆ

LEKTORICA

SANDRA ROSSETTI-BAZDAN

GRAFIČKO OBLIKOVANJE NASLOVNICE

IVANA TOMAS
MARKO MARAKOVIĆ

RAČUNALNI SLOG

MARKO MARAKOVIĆ

NAKLADA

400 PRIMJERAKA

TISAK

TISKARA ZELINA D.D.

ISBN

978-953-175-631-0 (FILOZOFSKI FAKULTET, SVEUČILIŠTA U ZAGREBU)
978-953-7784-53-9 (OGRANKA MATICE HRVATSKE U DUBROVNIKU)

CIP ZAPIS DOSTUPAN U RAČUNALNOM KATALOGU NACIONALNE I SVEUČILIŠNE
KNJIŽNICE U ZAGREBU POD BROJEM 000966025

ivana tomas. maja zeman.

Spomenici otoka Lopuda
od antike do srednjeg vijeka

Zagreb. Dubrovnik. 2017.

IVAN VIĐEN PREDGOVOR.....	7
MAJA ZEMAN ELAFITSKO OTOČJE U ANTICI I KASNOJ ANTICI.....	11
IVANA TOMAS ELAFITSKO OTOČJE U SREDNJEM VIJEKU	35
SPOMENICI OTOKA LOPUDA OD 10. DO 13. STOLJEĆA	67
1. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu (Tb. 9 - 13)	67
1.1. <i>Arhitektura crkve</i>	69
1.2. <i>Arhitektonska plastika</i>	71
1.3. <i>Lopudski relikvijar</i>	73
2. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica (Tb. 14 - 17).....	76
2.1. <i>Arhitektura crkve</i>	76
3. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik) (Tb. 18 - 21).....	80
3.1. <i>Arhitektura crkve</i>	81
3.2. <i>Arhitektonska plastika</i>	84
3.3. <i>Zidne slike</i>	87
4. Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu (Tb. 22, sl. 1-2)	89
4.1. <i>Arhitektura crkve</i>	89
5. Crkva sv. Maura (Mavra) na lokalitetu Poluge (Tb. 22, sl. 3-4)	91
5.1. <i>Arhitektura crkve</i>	91
POPIS LITERATURE	93
TABLE.....	111
POPIS TABLI.....	133

PREDGOVOR

IVAN VIĐEN

Lopud, središnji otok elafitskoga arhipelaga, koji je prema riječima Serafina Razzija s kraja 16. stoljeća „najnastanjeniji i najurešeniji vrtovima, palačama i lukama (...) i koji ima krasan zrak, obiluje vodom, ima lijepe i udobne građevine, mnogo ljupkih vrtova, a brežuljci su mu prekriveni vinogradima“ nakon osamdeset i šest godina ponovno je središnja tema jednoga monografskoga prikaza. Naime, posljednji se put to zbilo 1931. godine kada je tadašnji lopudski župnik Vicko Lisičar u vlastitoj nakladi objavio svoju knjigu *Lopud – historički i savremeni prikaz*. Podrazumijeva se da dum Vicku Lisičaru (1879.-1938.) u literaturi o Elafitima pripada posebno mjesto: taj je očito osebusni i svestrani intelektualac strastveno proučavao povijest ovog otočja, posebice Lopuda kojim je bio trajno i gotovo opsesivno zaokupljen. Pa iako je ustvari na njemu proveo svega šest godina svoje svećeničke službe, na osnovi arhivskih izvora i tada relativno oskudne literature 1931. napisao je dotad najcjelovitiji prikaz njegove povijesti i spomenika. Zamišljena cjelina povijesti čitavih Elafita nastavljena je monografijom o Koločepu (1932.) i trima manjim otocima (Daksa, Ruda i Sv. Andrija, 1935.), dok mu je povijest Šipana navodno ostala tek u rukopisu.

U izdanju dubrovačkoga Ogranka Matice hrvatske pred čitatelje sada izlazi djelo dviju mladih autorica koje obrađuju antičke, kasnoantičke i srednjovjekovne spomenike Lopuda. Dubrovačka Matica time nastavlja pokazivanje interesa za elafitske teme, materijaliziranoga posebno u knjizi svoga tajnika Ivica Žile o srednjovjekovnim spomenicima Koločepa koja je objavljena prije četrnaest godina. U vremenu koje dijeli (ili spaja?) ove dvije knjige bilo je potrebno da stasa novi naraštaj istraživača koji se bavi dubrovačkim temama, kao i da onaj raniji u međuvremenu sazrije, objavi vlastite zaključke i dosege. Priželjkujemo da će i ova publikacija biti poticaj novim istraživačima za bavljenje sličnim temama; možda se smijemo nadati da će se ovaj niz knjiga o arhitektonskim spomenicima dubrovačkih otoka nastaviti i u budućnosti.

Ova knjiga po prvi put na jednome mjestu daje pregled srednjovjekovnih spomenika Lopuda, mahom sakralnih građevina, nastalih u vremenskome rasponu od 10. do 13. stoljeća. Smješta ih u društveno-povijesni i umjetnički kontekst te po prvi put daje sistematizaciju spoznaja o njima, što s obzirom na fragmentarnu sačuvanost, nesustavnu istraženost i nepotpunu objavljenost lokaliteta nije bila jednostavna zadaća. Značenje ove knjige utoliko je veće i jer su sintetski pregledi ovoga tipa kod nas relativno rijetki.

Prvi dio je uvod autorice Maje Zeman (*Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici*) koji ima za cilj osvijetliti ulogu i funkcioniranje Lopuda (donekle i ostalih

Elafitskih otoka) u klasičnom rimskom i kasnoantičkom razdoblju na temelju dostupnih pisanih i materijalnih izvora. Dajući pregled dosadašnje literature i materijala, autorica iznosi i nekoliko novih argumentiranih teza, među kojima, naprimjer, onu o Elafitima kao potencijalnom posjedu rimske države u razdoblju Carstva. Drugi dio, autorice Ivane Tomas (*Elafitsko otočje u srednjem vijeku*) okosnica je knjige, koji nakon iznošenja dosadašnje literature i kulturno-povijesnoga uvoda (u kojemu se, naprimjer, argumentirano priklanja stajalištu Josipa Lučića kako je Dubrovnik vrlo rano, već od ranog srednjeg vijeka bio u posjedu Elafita) donosi sustavan pregled spomenika Lopuda iz razdoblja srednjega vijeka, ponegdje s posve novim pogledima na neke spomenike i probleme.

Početke srednjovjekovne graditeljske i klesarsko-kiparske aktivnosti na Lopudu autorica smješta na sam kraj 8. i početak 9. stoljeća te ih povezuje sa srodnim rješenjima iz Dubrovnika i Kotora. To, između ostaloga, svjedoči o snažnoj vezanosti Grada i njegove okolice, ali i o međusobnoj povezanosti Dubrovnika i ostalih istočnojadranskih središta Bizantske Dalmacije. Sljedeću fazu graditeljske i prateće klesarsko-kiparske djelatnosti autorica smješta gotovo stoljeće kasnije, u prvu polovicu, odnosno sredinu 10. stoljeća, nalazeći čvrste analogije u oblikovanju dijelova liturgijske opreme (mahom oltarnih ograda) u Dubrovniku, Stonu i na ostalim Elafitskim otocima. Tu drugu, ili zrelu predromaničku fazu izgradnje i obnove dovodi se u vezu s pojačanim intenzitetom graditeljskih aktivnosti na širem prostoru, s time da se takva pretpostavka argumentira širokim i detaljnim analizama oblikovnih i tipoloških značajki kamene skulpture. Sljedeću, treću značajnu graditeljsku i klesarsko-kiparsku aktivnost na Elafitskim otocima autorica smješta od kraja 11. do sredine 12. stoljeća, u razdoblju koje se okvirno, u skladu s općim stilskim promjenama na južnodalmatinskome području, može nazvati razdobljem rane romanike.

Nakon osvrta na graditeljske komponente crkava, slijedi širi pogled na njihovu klesarsko-kiparsku opremu, kao i na vrijedne zidne oslike koji su djelomično sačuvani u nekima od njih. Zahvaljujući upravo analogijama sa zidnim slikama sačuvanima i otkrivenima u staroj dubrovačkoj katedrali te činjenici kako se u kasnijim povijesnim izvorima upravo crkve sa zidnim oslicima na Koločepu i Šipanu spominju kao kanonički patrimonij, Ivana Tomas uvjerljivo osnažuje svoju pretpostavku o oslikanim elafitskim crkvama tzv. južnodalmatinskoga kupolnog tipa kao dijelu posjeda dubrovačkih kanonika. U posljednjemu dijelu, pisanome kao zasebno poglavlje, izložena je cjelovita i temeljita analizu pet srednjovjekovnih crkava na otoku (Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Nikola Grčki, Sv. Ilija, Sv. Petar i Sv. Mauro) te se u opširnim kataloškim jedinicama strukturirano osvrće na povijesne okolnosti nastanka, arhitekturu i opremu svake pojedine crkve.

Od osobite je vrijednosti pozivanje autorica na dosad neobjavljen izvornu građu (primjerice arheološka i konzervatorska izvješća, mahom iz istraži-

vanja vođenih šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća) kao i temeljita analiza i komparacija objavljenih i neobjavljenih spomenika na terenu. Takva sistematizacija građe, ovdje prvi put ponuđena, uspješno je omogućila donošenje novih i prilično čvrsto utemeljenih zaključaka o transformacijama otoka Lopuda u pred srednjovjekovno i srednjovjekovno doba.

Na određeni je način ovo i svojevrsni *hommage* svim ranijim autorima i istraživačima koji su se na različite načine bavili prošlošću Elafita i Lopuda; na puno se mjesta referira na stariju literaturu i gotovo je sa svake stranice ove knjige vidljivo da su starije spoznaje utkane u novije. Pisanje starih dubrovačkih kroničara i Ivana Marije Matijaševića, znanstveni radovi Josipa Lučića, Tomislava Marasovića, Igora Fiskovića i Miljenka Jurkovića i drugih, arheološka istraživanja koja su vodili Dubravka Beritić, Ivica Žile, Željko Peković i Zvezdana Tolja korišteni su, interpretirani i komentirani tako da se skladno isprepliću i nadopunjuju dajući, uz dosad neobjavljene dokumente, naposljetku zaključke koji su doista *novo vino u novim mjevovima* (Lk 5,37). Imajući na umu da na *blagoslovenome južnome moru (...) u onome miru i proljetnoj mladosti neba i naravi [gdje] prošlost neće nikako da je probudimo* (Lujo Vojnović, *Dva dana na Lopudu*) spomenici imaju svoju sudbinu u kojoj im možemo biti suputnici tako da ih prepoznamo i proučavamo - a time i štitimo - svima onima koji nam na tome putu pomažu treba odsrca zahvaliti.

Zaslужni istraživač povijesti i kulturne baštine Elafita dum Vicko Lisičar pred crkvom sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu na otoku Lopudu (izvor: Lisičar, 1931: sl. 10)

ELAFITSKO OTOČJE U ANTICI I KASNOJ ANTICI

MAJA ZEMAN

Elafiti (Elafitsko otočje)*, u formi *septem Elaphites*, prvi se put spominju u 1. stoljeću, u djelu *Naturalis Historia* rimskog povjesničara i geografa Plinija Starijeg.¹ Osim tog navoda, podatke o Elafitskom otočju ne nalazimo ni u jednom drugom antičkom izvoru. Poznate su, međutim, rasprave u historiografiji treba li otok Šipan, najveći u nizu Elafita, vezati uz *Tauris* (*Taurida*) koji se spominje kao mjesto odvijanja pomorske bitke 47. g. pr. n. e. između Pompejeva zapovjednika Oktavija i Vatinija, zapovjednika Cezarove flote.² Danas je, ipak, prevladalo mišljenje da se ta bitka odigrala kod Paklenih otoka, uz obale Hvara, odnosno uz otok Šćedro.³ Neposredno prije spomenute bitke Oktavije je opsjeđao Epidaur, tada već utvrđeno naselje, zasigurno od veće vojne/strateške važnosti.⁴ I iako su argumenti u korist Šipana kao Tauride danas uglavnom odbačeni, s obzirom na tu činjenicu moglo bi se pretpostavljati da su i Elafiti bili zahvaćeni ratnim operacijama tijekom trajanja sukoba u Iliriku 49.-47. g. pr. n. e.⁵

---

* Elafiti su niz otoka koji se pruža od krajnjeg, jugoistočnog dijela poluotoka Pelješca na sjeverozapadu do poluotoka Lapada na jugoistoku. Prema novijoj literaturi u Elafitsko otočje ubraja se čak 13 otoka i hridi, a to su (od zapada prema istoku): Olipa, Tajan, Jakljan, Goleč, Kosmeč, Crkvina, Šipan, Ruda, Lopud, Veliki i Mali Skupio, Sv. Andrija, Koločep, Daksa i Grebeni. Među njima tri su naseljena i površinom najveća – Šipan (16.5 km²), Lopud (4.63 km²) i Koločep (2.35 km²). U kasnijim arhivskim izvorima pod pojmom Otoci (*Insulae*) redovito se podrazumijevaju samo ta tri najvažnija otoka.

¹ *Plin. NH III* 152.

² *De Bell. Alex.* 45.

³ Više o ubikaciji otoka *Tauris* (*Taurida*), uz pregled ranije literature, v. u: Lučić, 1968: 103-104, bilj. 111, 112; Gunjača, 1973; Nikolanci, 1974: 5-14; Prema Bilić-Dujmušiću, Tauridom bi se mogao smatrati skup otoka, čitavi Pakleni otoci, a ne samo otok Šćedro (Bilić-Dujmušić, 2006).

⁴ Prvi spomen Epidaura vezan je upravo uz ratne operacije u Iliriku, u vrijeme trajanja građanskih ratova između Cezara i Pompeja (*De Bell. Alex.* 45, 5). Navodi se kao *praesidium*. Taj termin ponajprije znači vojnu bazu, utvrdu, utvrđenje, odnosno stražu, vojni garizon, a javlja se i u značenju vojnog logora (v. npr. Tacit, *Ann.* I, 8, 38, 39, 56, 57, 58 i dr.). Prema Nenadu Cambiju vjerojatno je riječ o stožeru pomorske plovidbe (Cambi, 2006: 187). V. i: Bojanovski, 1987.

⁵ Zanimljiv je navod Ivana Viđena da se prolaz Harpoti, između Jakljana i Šipana, još uvijek naziva Pompejev prolaz (Viđen, 2007: 63).

Da su tijekom stoljeća antike Elafiti svakako predstavljali važnu točku na pomorskom putu duž istočne obale Jadrana, svjedoče sporadični, ali ipak vrijedni nalazi u podmorju.⁶ Najraniji nalazi toga tipa ustanovljeni su upravo kod otoka Šipana, kod rta Tiha, koji od Koločepskog kanala zatvara istoimenu uvalu. Riječ je o ostatcima brodoloma, datiranog na temelju ulomaka amfora u razdoblje 4.-3. stoljeće pr. n. e.⁷ U podmorju nasuprotne strane otoka – zapadno od Šipanske luke, između otoka Jakljana i otočića Tajan i Crkvina – pronađena su i tri sarkofaga iz 3. stoljeća n. e., a još je jedno podmorsko nalazište s amforama registrirano u uvali Lokardina, na sjeverozapadnoj strani Jakljana.⁸ Nešto veću gustoću podmorskih nalaza na tom dijelu Elafitskog otočja objasnila bi činjenica da je uz Jakljan i nasuprotni otok Olipa smješten prolaz Vratnik, koji spaja Mljetski i Koločepski kanal.

Važni su stoga zaključci I. Fiskovića o smještaju portorijske (porezno-prekrcajne) luke u Polačama na otoku Mljetu, a koje su nadopunili i argumentirano potvrdili rezultati novijih istraživanja T. Turkovića.⁹ Kako zaključuje potonji autor, luka u Polačama tijekom razdoblja kasne antike, sigurno od 4. stoljeća, bila je pod izravnom upravom carske administracije.¹⁰ U tom je razdoblju otok Mljet nedvojbeno bio dio carskih posjeda na istočnoj obali Jadrana, a postoje uvjerljivi argumenti da je već ubrzo nakon zbivanja 47. g. pr. n. e., u vrijeme Oktavijanovih (Augustovih) ratnih operacija u Iliriku, točnije nakon 35. g. pr. n. e., postao dijelom državnog zemljišta.¹¹ Može se pomišljati da se upravo od

⁶ U akvatoriju Elafita do danas je istraženo i/ili registrirano ukupno 10 podmorskih nalazišta antičkog razdoblja (Perkić, 2009: 327).

⁷ Mihaljević-Jurišić, 2010: 103. Autori donose podatak da se amfore istog tipa nalaze i na otoku Lopudu, pohranjene u privatnoj zbirci, ali ne navode (ili nije poznato) odakle potječu.

⁸ Perkić, 2009: 327-328. V. i: Miholjek-Mihajlović, 2011: 218. Spomenutim nalazima pridružit ću i podatke o neovlaštenom izronu amfora u podmorju Jakljana koje donose lokalni mediji (http://dubrovniknet.hr/novost.php?id=39845#.Wlv3GXom-_d), pa i usmene informacije koje sam dobila osobno od stanovnika Šipanske Luke o istom tipu nalaza izronjenih na više mjesta uz obale otoka Šipana.

⁹ Fisković, 1999: 61-82; Turković, 2011: 211-234, u kojima se donosi i iscrpan pregled sve ranije literature o Polačama na otoku Mljetu.

¹⁰ Poznato je da se otok Mljet spominje u dokumentu s kraja 5. stoljeća o Odoakrovoj donaciji posjeda komesu Pijeriju, na osnovi koje su se i vodile rasprave o pravnom statusu posjeda, pa i dataciji rezidencijalnog zdanja u Polačama. U znanstvenu raspravu oko tih pitanja Ivanka Nikolajević uvela je i dokument iz sredine 6. stoljeća (Nikolajević, 1971: 284-292).

¹¹ Takvi se zaključci izvode iz navoda o Augustovim intervencijama na otocima Mljetu i Korčuli 35. g. pr. n. e., o čemu svjedoči Apijan, kada je stanovništvo poubijano i porobljeno (Turković, 2012: 89-90). O mogućnosti da je Mljet već od tog događaja postao dio državnog zemljišta pisao je ranije i Marin Zaninović (1990: 728).

tada i uvala Polače počinje znatnije razvijati,¹² a zasigurno je smještaj državnog/carskog posjeda s važnom lukom na otoku Mljetu utjecao na odvijanje prometa najjužnijim dijelom Jadrana, pa i na važnost u tom smislu nasuprotnih Elafita.

Zanimljiva su i promišljanja da je naziv otoka Jakljana (*Insula Liciniana*) zapravo izveden od imena cara Licinija (308.-324.), za kojega T. Turković smatra da je bio izravni naručitelj gradnje reprezentativnog rezidencijalnog zdanja u samim Polačama.¹³ Time bi se i taj mali elafitski otok mogao dovesti u vezu s prostorima pod izravnom državnom/carskom kontrolom u rimskoj Dalmaciji, ali primarno u smislu kontrole prometa između nasuprotnog kopna i državnih/carskih posjeda na otoku Mljetu, čiji se ponovni uzlet u prihodima i smješta na početak 4. stoljeća.¹⁴ Ako se vratimo Plinijevu spomenu Elafita, uočiti ćemo podatak da su od Mljeta oni udaljeni petnaest rimskih milja. Ta bi udaljenost, pak, odgovarala onoj između sjeverozapadnog dijela otoka Mljeta, gdje je i smještena uvala Polače, i spomenutog prolaza Vratnik,¹⁵ kroz koji se iz Mljetskog kanala ostvaruje direktan pristup obalnom pojasu – prostoru od Budimskog zaljeva preko Slanog, Brsečina i Zatona, prema uvali Gruž i današnjem Dubrovniku.¹⁶

S obzirom na navedeno, na otoku Jakljanu bi se mogli očekivati ostatci građevina antičkog/kasnoantičkog razdoblja, a čija bi funkcija primarno bila

¹² Tin Turković ističe da je luka u Polačama – a s obzirom i na podmorske nalaze, kao i one na kopnu – imala važnu ulogu i prije razdoblja kasne antike, osobito u 2. stoljeću, kada i čitav posjed s lukom ocjenjuje kao potencijalno vrlo bogat (2011: 223). Poznato je da su u Polačama istraženi ostatci ranijih građevina, moguće „vile“, a kao važnija investicija ističe se Liberov hram koji podiže vilik posjeda. Posjedom je u to vrijeme mogao upravljati oslobođenik carskog namjesnika Publija Celija Balbina (o ranijim građevinama u uvali Polače v. osobito: Zaninović, 1990; Fisković, 1999; Turković, 2011; Isti, 2012, uz pregled ostale relevantne literature).

¹³ O etimologiji naziva Jakljan (Lakljan) v.: Skok, 1950: 229-233. V. i: Viden, 2007: 63; Turković, 2012: 91.

¹⁴ Turković, 2011: 223-225.

¹⁵ Udaljenost od 15 rimskih milja odgovarala bi onoj od 14 nautičkih milja.

¹⁶ O antičkim/kasnoantičkim nalazima u Slanom, gdje se u vrlo pogodnoj i dubokoj uvali može pretpostaviti i veće naselje s pristaništem, v: Zaninović, 1988; Žile, 1987; Isti, 1997; Isti, 2001. Među lokalitetima u Slanom izdvajaju se Gradina, Na podima, Franjevački samostan i Kosmatovica. Nedavno je ubiciran još jedan lokalitet s antičkim/kasnoantičkim nalazima, kod rta Grobište, gdje se pretpostavlja veći rimski sklop. Pronađeni su ostatci građevnog materijala u podmorju i na kopnu, ulomci keramike, tegula, tubula (Perkić, 2009: 329). Za lokalitete u Slanom v. i: Klaić, 2016, Tablica, str. 43. Među antičkim/kasnoantičkim nalazima u Primorju navode se nadgrobna ploča iz Smokovljana, ulomak s natpisom iz Trstenog (spolija) i jedan ranokršćanski kapitel; nalazi keramike na lokalitetima crkva sv. Trojstva, Na puču, Dročci, Košjerine, svi s prostora Majkova (Lučić, 1986; Lupis-Kocul-Sjekavica, 2012: 224-225).

nadziranje tog važnog morskog prolaza u južnom Jadranu. Naime, sklopovi toga tipa, pa i s fortifikacijskim elementima i često pridruženim skladišnim objektima, zabilježeni su diljem istočne obale Jadrana upravo na takvim lokacijama – na manjim otocima, s kojih su kontrolirane važne pomorske rute, morski prolazi i prilazi većim lukama i pristaništima, a gdje se često vršila i kontrola robe.¹⁷ Zasad, međutim, na kopnenom dijelu otoka nisu zabilježeni znatniji nalazi koji bi takve pretpostavke i potvrdili. U literaturi se navode tek nalazi tegula, pronađeni kod crkve sv. Izidora, te rimski natpis ...MENVIS HIC VIR... uzidan u jednoj privatnoj kući u Šipanskoj Luci.¹⁸ Ostatci građevina tek se pretpostavljaju. U radu posvećenom otoku Šipanu, na kartografskom prikazu lokaliteta, I. Fisković kao antičku lokaciju označava i predio iznad uvale Veli Jakljan, gdje se smješta potencijalna arheološka zona, a neku antičku građevinu, „vilu“, ondje smješta i I. Viđen.¹⁹ Ipak, blizina državnih/carskih posjeda na Mljetu, s većim приходima, a gdje se vršilo oporezivanje i prekrcaj robe, što je podrazumijevalo i prisutnost državne/carske administracije, kao i neposredna blizina Mljetskog kanala, kojim se vrijedna roba prevozila, te se

¹⁷ Jedan od takvih primjera je otok Palacol, nedaleko Cresa, na kojem su ustanovljeni ostatci zdanja fortifikacijskih odlika. Za sam otok pretpostavlja se da je predstavljao jednu od kontrolnih točaka duž plovnog puta sjevernim dijelom Jadrana. Anđelko Badurina navodi i brojne druge položaje na potezu od zadarskog arhipelaga prema otoku Krku, a koji su imali ulogu straže i izvidnica te nadzora pomorskih prometnih pravaca, ali i opskrbnih centara te skloništa brodova, gdje je to bilo moguće. Autor ih veže uz razdoblje od druge polovine 6. stoljeća (dijelom i razdoblje 7. stoljeća), kada se Bizant na Jadranu oslanjao ponajprije na pomorski promet. No, na pojedinim su otocima zabilježeni i nalazi ranijih gradnji (Badurina, 1982; Isti, 1992). Kako ističu već Slobodan Čače, Ivo Goldstein i Vladimir Posavec, takav sustav nadzornih i kontrolnih točaka, kojima je kontroliran plovni put duž istočne obale Jadrana, zasigurno je bio uspostavljen i prije 6. stoljeća (Čače, 1993; Goldstein, 2005; Posavec, 2007). S istom funkcijom kontrole plovnog puta, odnosno važnih prolaza i prilaza većim lukama, mogli bi se u vezu dovesti i rimski sklop u Maloj Proversu, smješten uz prolaz između Dugog otoka (uvala Telašćica) i otoka Katina, a koji se u literaturi navodi kao tek jedna od „vila rustika“ (Suić, 1960), kao i kasnoantički sklop na otoku Sv. Petar kod Ilovika (uz otok Lošinj). Uz crkvenu građevinu na otoku su se mogla nalaziti i zdanja druge funkcije, s primarnom ulogom kontrole morskog prolaza uz otok Ilovik. Na otoku su zabilježeni i ostatci ranijeg, antičkog objekta, koji je mogao imati sličnu funkciju. O istraživanjima na otoku Sv. Petar v.: Bully-Čaušević Bully, 2012: 413-426. O važnosti Ilovika i Sv. Petra na plovnom putu: Serventi, 2012: 401-412. Zanimljivo je da su pojedini manji otoci dubrovačkog arhipelaga tijekom srednjeg vijeka, tada u posjedu dubrovačkih i lokrumskog samostana (Mrkan, Sv. Andrija), imali sličnu ulogu skladištenja i kontrole robe (Ostojić, 1964: 418; Žile, 2014:10).

¹⁸ Ulomak rimske tegule navodi Ivan Viđen (2007: bilj. 3). Spomenuti natpis uzidan je u kući Đura Margaretića (Lučić, 1968: 103; Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010: Knjiga 2: 13).

¹⁹ Fisković, 1971: 7; Viđen, 2007: 63.

njime odvijao vrlo gust pomorski promet,²⁰ morali su utjecati na razvoj naselja na čitavom Elafitskom otočju.

Spomenuti pravac – od prolaza Vratnik do Gruža – moguće je u potpunosti nadzirati s najistaknutije točke na otoku Lopudu, uzvisine Polačica, ali i nasuprotne uzvisine Sutvrač. Takvu su ulogu te uzvisine mogle imati još od prapovijesnog razdoblja,²¹ a svakako je održana i kasnije, što potvrđuje gradnja utvrde Sutvrač na istoimenom brdu u 16. stoljeću. Prema dokumentima, gradnja novovjekovne utvrde započela je „na mjestu uz crkve sv. Kuzme i Damjana“.²² Već s obzirom na titular, moglo se raditi o nekoj starijoj crkvi, pa i s kasnoantičkom/ranokršćanskom fazom.²³ Naime, kao što je poznato, cijeli je niz lokacija s izrazitom strateškom važnosti na istočnoj obali Jadrana, u priobalnom pojasu i na otocima, gdje se smještaju crkve s tom posvetom, a koje su datirane u 6. stoljeće, najčešće u razdoblje vladavine Justinijana. Takve istaknute pozicije i sustav utvrđenja u literaturi se dovodi u vezu s bizantskim posadama iz razdoblja Justinijanove rekonkviste i uspostavom obrambenog pravca (tzv. bizantski ili Justinijanov maritimni limes).²⁴ Važan je i podatak o kretanju Justinijanova vojskovođe Konstancijana u južnom Jadranu tijekom bizantsko-gotskih sukoba. On je,

²⁰ O čemu svjedoče brojni podmorski nalazi u uvali Polače, ali i u drugim uvalama na otoku Mljetu: Brusić, 1988: 139-151; Kisić, 1988: 153-167; Miholjek, 2008: 575-577.

²¹ Gradinsko se naselje s većom sigurnošću pretpostavlja na uzvisini Sutvrač, dok su na Polačici tek sporadično uočeni ulomci keramike. Kako navodi Šarić, ulomci keramike s tog položaja čuvaju se u Crkvenom muzeju na Lopudu (Župna zbirka), a riječ je o gruboj keramici za koju je teško utvrditi kronologiju (Šarić, 1988: 112 i bilj. 5). U popisu lokaliteta Dubrovačko-neretvanske županije ipak se navode dvije prapovijesne gradine na otoku Lopudu, no uz onu na Ivanjem brdu nije navedena točna lokacija druge (Perkić, Popis arheoloških lokaliteta na području DNŽ, Izmjene i dopune prostornog plana Dubrovačko-neretvanske županije, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2017: 74).

²² O utverdama na Lopudu i utvrđi Sutvrač: Nodari, 2014: 42-43. O pozicioniranju utvrđenja uz crkvu sv. Kuzme i Damjana v: Lučić, 1993: 19, 24, gdje se crkva navodi kao ruševina (prema Mattei, 1773).

²³ Kult spomenutih svetaca, „liječnika“, rasprostranjen je dubrovačkim područjem, a njegovo se širenje dovodi u vezu s razdobljima raznih epidemija, primarno kuge, osobito tijekom srednjeg vijeka. Poznato je osam crkava s tom posvetom (Badurina-Tadić, 1989: 60, 61).

²⁴ O organiziranom sustavu bizantskih utvrda duž istočne obale Jadrana, pa i tzv. Justinijanovom limesu v.: Suić, 1976; Isti, 1995; Gunjača, 1986; Goldstein, 1992; Tomičić, 1995. i dr. Među njima je i utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu (Jurković-Turković, 2012). Ranokršćanska prethodnica pretpostavlja se i na mjestu crkve sv. Kuzme i Damjana i samostana na brdu Čokovac u Tkonu, na otoku Pašmanu, a isti se titular navodi i za ranokršćansku crkvu na otočiću Škoj kod Brbinja, na Dugom otoku. Obje su pozicije mogle imati istaknuto značenje kontrole plovnih putova sjevernim dijelom Jadrana.

naime, prema Hvaru isplovio iz luke u Epidauru, koristeći se dijelom jadranskog pomorskog pravca koji je morao biti dobro nadziran.²⁵ S obzirom na odlike spomenutih lopudskih uzvisina, u to su vrijeme one svakako mogle imati istaknuto značenje. No, u očekivanju objave rezultata najnovijih arheoloških istraživanja, koja su se do 2015. godine provodila unutar utvrde Sutvrač, ovdje je moguće tek upozoriti na mogućnost postojanja ranijih utvrđenja, pa i onog kasnoantičkog, na tim lokacijama. U kontekstu, pak, prethodno iznesenih razmatranja o državnim/carskim posjedima u južnom Jadranu, potrebno se osvrnuti i na istraživanja provedena za prostor čitave srednje Dalmacije (omeđen rijekama Krkom i Cetinom), a koja su pokazala da je crkve s posvetom Kuzmi i Damjanu, koji su bili i osobni zaštitnici cara Justinijana, također moguće vezati uz državne/carske investicije.²⁶ Naime, podizanjem crkava s posvetom toj dvojici svetaca od 6. stoljeća zapravo su jasno bile obilježavane pozicije od istaknute strateške važnosti – u smislu kontrole prometnih pravaca, kretanja ljudi i robe – odnosno one pozicije koje su bile pod izravnom državnom/carskom kontrolom. Takve istaknute točke u pejzažu, pa i veći predjeli od posebnog državnog/carskog interesa, bili su već tijekom ranocarskog razdoblja, a osobito razdoblja kasnog Carstva, dio državnih/carskih posjeda, što se prenosi i u razdoblje kasne antike i ono Justinijanove vladavine, a u većini slučajeva i u razdoblje ranog srednjeg vijeka.²⁷

---

²⁵ Goldstein, 2005: 26-27.

²⁶ U kopnenom, priobalnom dijelu Dalmacije, primjer takvih predjela od strateške važnosti, s ulogom kontrole plodnih površina i važnih prometnih pravaca, te time kontrole kretanja robe i ljudi, a gdje je zabilježen i kult sv. Kuzme i Damjana (uz moguće objekte upravno-administrativne i gospodarske funkcije), je lokalitet sv. Lovre u Morinjskom zaljevu. Lokalitet je smješten u Donjem šibenskom polju, prostoru koji se može smatrati prethodnicom razvoja Šibenika (više o lokalitetu, uz iscrpan historijat istraživanja te nove spoznaje o važnosti tog predjela v.: Zeman, 2014a: 182, 183 i dalje; Katalog I-1.2.). U Donjem polju prepoznaje se kontinuitet posjedovnih odnosa, jer se u ranom srednjem vijeku ondje prostirao jedan od vladarskih posjeda, a što se ogleđa i u prisutnosti kulta sv. Bartolomeja (Zeman, 2014a: 292 i dalje; v. i: Jakšić-Krnčević, 1997). O kultu sv. Kuzme i Damjana i njegovu širenju u Dalmaciji u razdoblju vladavine Justinijana v.: Basić, 2008., a osobito: Basić, 2016.

²⁷ O ubikaciji državnih/carskih posjeda u Dalmaciji, ponajprije na prostoru srednje Dalmacije (u obalnom pojasu, ali i u zaleđu Salone, na prostoru Petrovog polja, Kosovog polja, Kijeuskog polja, Danilskog polja i dr., kao i na otocima: Brač, Čiovo, otoci uz obalu antičkog Hilejskog poluotoka i dr.), s mogućnošću da su takav status ti prostori imali tijekom ranocarskog razdoblja, kasne antike, te su u konačnici u ranom srednjem vijeku postali dio vladarskih posjeda v.: Zeman, 2014a: 282 i dalje. O istom pitanju v.: Turković, 2012; Basić, 2012a; Isti, 2012b; Isti, 2015b, gdje se navodi i relevantna ranija literatura.

U skladu s prethodno iznesenim, valjalo bi razmotriti ustaljeno mišljenje kako je Elafitsko otočje, pa tako i svi otoci današnjeg dubrovačkog arhipelaga, s uspostavom kolonije u Epidauru bilo uklopljeno u njen ager.²⁸ Moguće je, međutim, da se u slučaju Elafita radilo o izdvojenim posjedima, za što bi i postojale određene predispozicije.²⁹ Povezanost Elafita u razdobljima antike i kasne antike s

²⁸ O ageru Epidaura, njegovu prostiranju i ostacima limitacije, kao i pretpostavljenim stambenim i/ili gospodarskim zdanjima: Suić, 1956; Isti, 1976; Zaninović, 1988; Bojanovski, 1986; Isti, 1992. V. i pregled lokaliteta u: Klaić, 2016.

²⁹ U vezi organizacije prostora koji je gravitirao Epidauru, te se ustaljeno smatra dijelom kolonijskog agera, najprije bi u obzir trebalo uzeti rezultate novijih istraživanja prostora Salone. Kako su pokazala ta istraživanja, a što je i već ranije dijelom istaknuo Suić (1956), prostor koji se ustaljeno navodio kao dio limitiranog, centuriranog agera, uvelike je bio premrežen izdvojenim predjelima, posjedima, koji su bili pod državnom/carskom kontrolom. To se ponajprije odnosi na sam obalni pojas, čitavim potezom od današnjeg Solina do Trogira, duž Kaštelanskog zaljeva, te na predjele kao što su Rupotine, Rižinice, Putalj, te zapadni dio Kaštelanskog polja, od Kaštel Novog do predjela Bijaći (odnosno samog Trogira), kao i na dio Splitskog poluotoka. Postoje određene indicije da je i Trogir bio izdvojen iz agera kolonije (odnosno prostor trogirskog Malog polja, a s obzirom i na sustav kamenoloma, koji su u Rimskom Carstvu bili pod direktnom upravom države i državne/carske administracije). Također, i već spomenuti otoci poput Brača, Čiova i manjih otoka nasuprot antičkom Hilejskom poluotoku, kako potvrđuju i pisani dokumenti (u slučaju Čiova zapisi Amijana Marcelina), ali i vrlo zastupljena gospodarska grana kamenarstva (Brač, Drvenik, Ploča), mogli su funkcionirati kao izdvojeni, državni/carski posjedi, što je već ranije zaključeno za prostor Marjana. Općenito, uz obalni pojas, koji učestalo nije bio centuriran, raspodjela na pravilne čestice prostora gravitirajućih rimskim kolonijama izostaje i na brdskim predjelima i padinama, što u vezi s prostorom koji je gravitirao Epidauru svakako valja uzeti u obzir. Na širem prostoru južnog Jadrana, status državnog/carskog posjeda, uz otok Mljet, mogao je imati i otok Korčula (s obzirom na ovdje već spomenute intervencije Augusta 35. g. pr. n. e.). Uz kamenolome, aktivne još od antičkog razdoblja, ondje su, nedaleko naselja Lumbarda, zabilježeni ostatci impozantnog rimskog zdanja s istaknutim rizalitim na pročelju i s dužinom pročelja, portika, od preko 100 m. Istaknutim rizalitim na pročeljima rimskih rezidencijalnih zdanja isticana je moć onoga tko u njima boravi, te se takve gradnje uvelike vežu uz državne/carske investicije – bilo da su u zdanjima boravili provincijski upravitelji ili pripadnici carske/državne administracije, pa i sami carevi. Na ostacima zidova nedaleko Lumbarde primijećena je, i danas vidljiva, posebna tehnika gradnje, *opus reticulatum*, vrlo rijetka i osobito zastupljena na carskim gradnjama tijekom vladavine Augusta i Tiberija (O rimskoj raspodjeli zemljišta, pa tako i novim spoznajama o centurijaciji agera diljem provincija: Dilke, 1971; Bonnie, 2009; Orengo – Palet Martínez, 2010; Roselaar, 2008. O ageru Salone i carskim/državnim posjedima na Splitskom poluotoku: Basić, 2012a; Isti, 2012b; Isti, 2015. O mogućnosti izdvajanja Trogira i otoka Čiova te šireg prostora od Bijaća preko Hilejskog poluotoka iz agera Salone v.: Zeman, 2014a: 150 i dalje; Ista, 2014b. O položaju poluotoka Marjana, gdje se navodi i relevantna ranija literatura: Turković, 2010. O carskoj/državnoj upravi nad kamenolomima u rimsko doba: Dušanić, 2004; v. i: Turković, 2011; O građevinama s istaknutim rizalitim i njihovoj vezi s državnim/carskim investicijama: Zeman, 2014a: 207 i dalje; Ista, 2014b: 37-38; Turković-Zeman, 2011; Turković, 2011; Isti, 2012; Turković-Maraković, 2012: 63. Za isto v. i: Smith 1997; Mulvin, 2002; Ista, 2004. O ostacima zdanja u Lumbaradi: Fisković, 1976).

Epidaurum, kao najvećim urbanim centrom i kolonijskim središtem, neupitna je, no svakako je razvoj naselja, različitog tipa i funkcije, na tim otocima uvelike ovisio o kretanju plovnih putova, a samim time pozicioniranju većih pristaništa, prekrcajnih i skladišnih sklopova, kako na cjelokupnom kopnenom dijelu kasnije dubrovačke astareje, tako i na većim otocima u blizini. No, na ovom stupnju istraženosti Elafitskih otoka, poglavito onih većih – Šipana, Lopuda i Koločepa – takva promišljanja uvelike ostaju na razini pretpostavki, ali i kao podloga nekim budućim istraživanjima. Na ovom će mjestu pažnja biti usmjerena na do sada zabilježene nalaze, a koji će biti doneseni u novom kontekstu.

* * *

Sustavna arheološka istraživanja do nedavno se nisu provodila ni na jednom od Elafitskih otoka.³⁰ Rezultati takvih istraživanja svakako bi postavili osnove opsežnijim razmatranjima o pravnom statusu tih otoka i na njima uspostavljenim posjedovnim odnosima tijekom razdoblja antike/kasne antike, a prije svega omogućili bi stvaranje potpunije slike razvoja ondje uglavnom tek pretpostavljenih antičkih/kasnoantičkih arhitektonskih sklopova i većih naseobinskih cjelina (utvrđenja, gospodarskih i/ili stambenih objekata, pristaništa i dr.). O rimskoj, antičkoj/kasnoantičkoj spomeničkoj baštini Elafita – primarno otoka Šipana, Lopuda i Koločepa – najmanje se pisalo, te je i interes znanstvenika-istraživača većinom bio usmjeren na srednjovjekovne i novovjekovne crkve i samostanske sklopove.³¹ Razlog tomu, naravno, počiva uvelike na činjenici da su spomenici ranijih razdoblja ondje najmanje zastupljeni. No i tijekom istraživanja prilikom kojih su pronađeni antički/kasnoantički pokretni materijal, ostaci ukopa, pa i zidova čija struktura upućuje na moguću raniju, rimsku gradnju, u samim dnevnicima i izvještajima s istraživanja, a kasnije i u objavljenim radovima, oni se uglavnom tek navode, uz najčešće odsustvo detaljnije analize. Primjer takve prakse istraživanja su koja su se provodila 1970-ih na otoku Lopudu, poglavito na lokalitetu crkve sv. Ilije, ali i sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, sv. Nikole Grčkog na padinama Polačice, crkve sv. Petra i dr., a koja su ponajprije bila usmjerena na srednjovjekovna crkvena zdanja te su prethodila njihovoj konzervaciji.³²

³⁰ Tek u novije vrijeme poduzeta su istraživanja na otoku Lopudu, na spomenutoj uzvisini Sutvrač. Istraživanja je financiralo Društvo prijatelja dubrovačkih starina, a provodila su se pod vodstvom Zvezdane Tolja. Istraživanja su završila 2015. godine.

³¹ Više o istraživanjima crkava na Elafitima, poglavito onih srednjovjekovnih, vidi dalje u tekstu I. Tomas.

³² Ovom prilikom posebnu zahvalu upućujem kolegici Marti Perkić iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku na svoj pomoći, a ponajprije prikupljanju relevantne dokumentacije i Dnevnika istraživanja s otoka Lopuda. Na pomoći i ustupljenim podacima zahvaljujem i kolegi Antunu Baći, također iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.

Tijekom istraživanja spomenutog lokaliteta crkve sv. Ilije otkriven je splet zidova iz različitih faza. Južno i sjeverno od crkve, na udaljenosti od 2,50 m, otkrivena su dva zida koja se od njene zapadne fasade protežu u dužini od 10 m, gdje su povezani poprečnim zidom. Od tog poprečnog zida prema fasadi crkve uzdužno se proteže još jedan zid, koji pak siječe drugi, poprečni, koji teče u smjeru S-J, te na južnom dijelu „kružno zavija“.³³ S obzirom na takvu situaciju na terenu, u Dnevniciama s istraživanja navodi se kako je crkva bila smještena u sklopu „više zgrada“ koje su dijelom prethodile njenoj izgradnji.³⁴ Sam lokalitet crkve sv. Ilije u literaturi se dovodi u vezu s ostacima rimskog (antičkog/kasnoantičkog) stambenog i/ili gospodarskog sklopa, kao dijela uređenog imanja (*villa*).³⁵ No, kako su istraživanja bila usmjerena ponajprije na crkvu, te su istraživači vrlo malo pažnje posvetili spomenutim strukturama, na ovom stupnju istraženosti teško je donositi zaključke o kronologiji izgradnje na lokalitetu, pa i o funkciji tih, dijelom moguće i ranijih objekata. Spomenuti južni zid, očuvan u elevaciji, koji se proteže u dužini od 25 m te je i danas dijelom vidljiv na terenu, prema podacima iz Dnevnika bio bi najstariji (Tb. 2, sl. 1-3). U istočnom je dijelu bio građen izrazito pravilnom tehnikom („dobro tesanim kvadrom, sлагanim u pravilne nizove“³⁶). Takva se struktura nastavlja i prema zapadu, no samo u donjoj zoni, gdje na njega naliježu temelji zida također pravilne strukture, ali drukčije obrade koji se navodi kao noviji.³⁷ Tijekom istraživanja u više su navrata i na više lokacija pronađeni ulomci tegula i keramike, međutim nije sasvim jasan kontekst njihova nalaza.³⁸

Ulomci tegula, raznovrsne keramike, pa i amfora, navode se povremeno i u Dnevniciama s istraživanja drugih, prethodno spomenutih lopudskih lokaliteta.³⁹ Navodi se i kako su tijekom istraživanja poduzetih na Sv. Nikoli Grčkom i Sv. Ivanu Krstitelju pronađeni rimski, reljefno obrađeni kameni ulomci, koji su

---

³³ Dnevnici KODU (1976, 1978, 1979).

³⁴ Isto.

³⁵ Fisković, 1971: 5-6, bilj. 1; Zaninović, 1988: 97.

³⁶ Dnevnici KODU (II. X. 1978.; vidi i priloženu skicu); zid se navodi i kao rimski (kartice KODU).

³⁷ Isto.

³⁸ Takvi nalazi, uz one komada sitnog stakla, navode se uz južni dio zapadne fasade crkve (Dnevnici KODU, 28. VI. 1976.).

³⁹ Ulomke amfora u određenoj mjeri trebalo bi vezati uz sekundarnu upotrebu sa svrhom postizanja akustičnosti prostora (v. ovdje u tekstu I. Tomas). Ulomci raznovrsne keramike, bez specifikacije o dataciji, kao i amfora i tegula, navode se i prilikom istraživanja crkve sv. Petra (Dnevnici KODU, 1975, 1979).

poslužili prilikom gradnje crkava.⁴⁰ Poznato je da je u zapadno pročelje crkve sv. Nikole bila uzidana rimska stela s natpisom, na kojem se spominju Urso i njegova žena Viktorija⁴¹ (**Tb. 2, sl. 5**). Stela je datirana u razdoblje 2.-3. stoljeće. Na njenom zabatu, uz biljni motiv, prikaz je pribora za pisanje, pa se Urso u literaturi navodi kao pisar, odnosno financijski administrator nekog rimskodobnog imanja, s primarno poljoprivrednim karakterom.⁴²

Takva se imanja (ustaljeno u literaturi nazivana „vile rustike“) očekuju na više lokacija na Lopudu, uglavnom u unutrašnjosti otoka, uz plodne površine i na obroncima, a dovode se u vezu s gospodarskim aktivnostima, proizvodnjom ulja i vina u sklopu agera Epidaura. Prema I. Šariću moglo bi ih se očekivati na predjelu Sutmiho (Sutmihajlo), na sjeverozapadnoj strani otoka, gdje autor spominje ostatke naknadno uništene rimske peći, kao i u podnožju spomenute uzvisine Polačica.⁴³

I na Ivanjem brdu, kod crkve sv. Ivana Krstitelja, pronađena su dva ulomka rimskog reljefa – jedan s prikazom tauroktonije, a drugi s ljudskim likom. Na prvom je ostao sačuvan prikaz Kautopatesa, u frigijskoj odjeći i s karakteristično okrenutom bakljom prema dolje, dok se noga Mitre i but bika tek naziru (**Tb. 2, sl. 4**). Ulomak je datiran u 3. stoljeće, te ga I. Šarić pripisuje nekom lokalnom majstoru i dovodi u vezu sa širenjem kulta primarno iz Epidaura, u kojem su zabilježena još tri ulomka s prikazom Mitre.⁴⁴ Autor smatra da je ovaj lopudski reljef povezan s mitričkom zajednicom robova i oslobođenika orijentalnog porijekla, a koji su bili zaposleni na otočkim imanjima.⁴⁵ Drugi ulomak s istog lokaliteta, izrađen u mramoru, s prikazom ljudskog lika u pokretu, bio je dio veće reljefne kompozicije (moguće sarkofaga). Kako je riječ o skupocjenom materijalu te reljefu visoke kvalitete, moguće je da se radi o importu, kako i naglašava I. Šarić.⁴⁶

Svi spomenuti nalazi nedovoljni su da bi se moglo opširnije govoriti o organizaciji prostora otoka Lopuda, odnosno imanja na otoku u antičkom/kasnoantičkom razdoblju, o smještaju ili funkciji zasad tek pretpostavljenih rimskih objekata, ali i o sastavu stanovništva, njihovim djelatnostima i širenju pojedinih kultova. Svakako treba imati na umu da rimski (antički/kasnoantički)

⁴⁰ Šarić, 1988: 112.

⁴¹ Ulomak je pronađen 1975. godine (Dnevnik KODU). Šarić, 1988: 112 – 114.

⁴² Šarić, 1988: 113 – 114.

⁴³ Isto: 113 – 114.

⁴⁴ Isto: 114-115; Bijadija, 2012: 82, 85.

⁴⁵ Šarić, 1988: 115.

⁴⁶ Isto.

izvangradski pejzaž nije bio jednoliko organiziran, tek po principu privatnih, poljodjelskih imanja, te da se i uopćeni termin „vila“, koji se zapravo odnosi na imanja različitog tipa, a tako i termin „vila rustika“, ne može koristiti u opisivanju svakog rimskog izvangradskog zdanja. Također, uz poljodjelske aktivnosti, u izvangradskom pejzažu (pa tako i na otocima rimske Dalmacije) zabilježene su i one upravno-administrativne, proizvodno-prerađivačke u širem smislu, na većim i kompleksnije uređenim imanjima od onih s jednostavnim građevinama, tipa farmi, s poljoprivrednim strojevima, a što se ogledalo i u pozicioniranju takvih zdanja i u njihovu arhitektonskom rješenju, a u konačnici i u organizaciji cjelokupnog imanja.

Na padinama i u podnožju uzvisine Polačica, s obzirom na iznimno strateško značenje tog predjela, a što je nedvojbeno uvjetovalo izgradnju novovjekovnog utvrđenja na obližnjem brdu Sutvrač, pa i s obzirom na ovdje iznesene pretpostavke o ranijoj utvrdi, moguće je i očekivati rimske građevine, ali različitog tipa, ne nužno tek poljoprivredne funkcije.⁴⁷ I kod crkve sv. Nikole, smještene upravo na padinama Polačice, gdje je ustanovljeno više rimskih nalaza, svakako je moguće očekivati antički/kasnoantički sklop. Međutim, prikaz pribora za pisanje i voštane pločice sa stele spomenutog Ursa nije nužno vezati samo uz djelatnosti vilika jednog izdvojenog imanja, koncentriranog na prostoru uokolo Sv. Nikole, kako je predložio I. Šarić. I sam autor taj prikaz uspoređuje s onim na jednom nadgrobnom spomeniku iz Salone. Riječ je o spomeniku konzularnog beneficijarija, gdje se stilus i voštana pločica također tumače kao simboli administriranja financija, no onih prikupljanja poreza i naplaćivanja carine u službi države, a po svemu sudeći na jednom većem imanju, odnosno većem prostoru.⁴⁸ Potrebno je vratiti se i na ulomak s Ivanjeg brda s prikazom Kautopatesa, kao dijela scene tauroktonije. Uz

---

⁴⁷ I sam naziv uzvisine Polačica mogao je nastati s obzirom na ostatke nekih građevina (od *palatium*), ponajprije u njenom podnožju (s obzirom na strmu konfiguraciju terena same uzvisine, teško da se na njoj mogao smjestiti neki veći sklop). Na prostoru Dalmacije poznato je više lokacija s takvim nazivima (Polača, Polače), a na kojima se zatiču monumentalnija zdanja (bilo fortifikacijska ili rezidencijalna i upravno-administrativna), a među njima i ona rimska (najčešće iz razdoblja kasnog Carstva i kasne antike). Uz Polače na otoku Mljetu, spomenut ću predio Polače u Strožancu kod Podstrane, s ostacima kasnoantičke građevine s kontraforima, koja je datirana u 4. stoljeće (Oreb, 2000); naselje Polača kod Orlića, nedaleko Knina, gdje su također ustanovljeni ostatci rimskog sklopa s nalazima od 2. do 5. stoljeća (Radić-Budimir, 1992; Zaninović, 2003); naselje Polača kod Zadra (Ravni kotari), s lokalitetom Bičina, gdje su uz ranokršćanski sklop istraženi ostatci rimske građevine s hipokaustom (Uroda, 2010: 242). Svi navedeni objekti zauzeli su istaknute strateške pozicije, na brdskim prijelazima (Orlič, Strožanac) i uz rimske ceste (Orlič, Strožanac, Bičina).

⁴⁸ Matijević, 2012: 69, bilj. 10.

mitričku zajednicu robova zaposlenih na otočkim imanjima, taj bi se ulomak jednako mogao vezati uz zajednice trgovaca i obrtnika, kao i pripadnike vojne i državne službe, posredstvom kojih se kult Mitre i širio diljem Carstva, a tako i u Dalmaciji.⁴⁹ Poznat je cijeli niz mitreja koji su podignuti u sklopu građevina više javnog karaktera, sa zastupljenom administrativnom funkcijom, poput sjedišta udruženja trgovaca i obrtnika, ali i uz vojne objekte, najčešće na visinskim položajima, uz utvrđenja kojima su kontrolirani putovi i važniji predjeli.⁵⁰ Iako je teško ustanoviti s koje točno lokacije potječe ovaj lopudski reljef, mogao je biti postavljen u sklopu nekih ranijih građevina ili prirodnih formacija na samom Ivanjem brdu, gdje je i pronađen, a gdje se pretpostavlja i lokacija prapovijesnog gradinskog naselja.⁵¹ Međutim, kao njegovu izvornu lokaciju moguće je pretpostaviti i prostor uokolo crkve sv. Ilije, gdje bi u sklopu mogućeg rimskog stambenog i/ili gospodarskog zdanja bilo uređeno i Mitrino svetište. S tim u vezi važna je poveznica između kulta Mitre i Sv. Ilije, na koju se govoreći o mitreju na lokalitetu Crkvina-Rupotine u zaleđu Salone osvrnula N. Uroda.⁵²

Predio uz crkvu sv. Ilije jedini je na kojem se s nešto većom sigurnošću mogu očekivati ostatci nekog rimskog zdanja na Lopudu. Da bi se takva očekivanja i potvrdila nužno je poduzeti nova arheološka istraživanja, barem reviziju onih učinjenih 70-ih godina prošlog stoljeća, a kako bi se dodatno ispitala već pronađene strukture u neposrednoj okolici crkve. Ipak, pozicija na kojoj je crkva sv. Ilije izgrađena, na terasasto uređenom predjelu zapadnih padina uzvišenja, uz potok, kako to naglašavaju i I. Fisković i M. Zaninović, svaka-ko bi odgovarala poziciji rimskog, stambenog i/ili gospodarskog zdanja.⁵³

⁴⁹ O širenju kulta Mitre posredovanjem vojske u Podunavlju i na prostoru rimske Galije, ali i civilnog stanovništva, udruženja trgovaca i obrtnika, uz primjere takvih gradnji s prostora Ostije i Rima v.: Walters, 1974; Daniels, 1975; Hermansen, 1981: 61, 81; Bjørnebye, 2007. Da nije riječ primarno o kultu vezanom uz vojsku, svjedoče brojni epigrafski spomenici 4. stoljeća iz Rima, na kojima se kao najbrojniji među sljedbenicima Mitre javljaju pripadnici tzv. srednjeg staleža, među njima osobito činovnici, obrtnici i trgovci (Bjørnebye, 2007: 172, 180).

⁵⁰ Mitrej u Bourg St. Andréolu, uz rijeku Rhône, u rimskoj Galiji, bio je smješten na uzvišenju te iznad dvaju riječnih tokova – potoka La Tourne i Grand Goul – dok se onaj u mjestu Hellenkapelle, nedaleko Saarbrückena, smješta također na uzvišenju, u tom slučaju nedaleko utvrđenja koje je kontroliralo važni prometni pravac. Mitrej u Sarrebourgu bio je smješten na uzvišenju, iznad vojnog prometnog pravca koji je prolazio između Metza i Strasbourga (Walters, 1974: 3-5, 17-22). Takav je primjer i mitrej na predjelu Crkvina-Rupotine u zaleđu Salone, koji se pretpostavlja na temelju reljefa tauroktonije, ali za koji postoje određene indicije na samom terenu, s obzirom na arhitektonsko rješenje s apsidalnom prostorijom i zdcem (Uroda, 2008).

⁵¹ Perkić, 2016: 74.

⁵² Uroda, 2008.

U obalnom pojasu, a tako i u otočkom pejzažu, u zaštićenim i dubokim uvalama poput lopudske, već s obzirom na brojne analogije s prostora rimske Dalmacije, moguće je pretpostaviti i veće sklopove razvedenijeg tipa, s objektima različite funkcije.⁵⁴ Takvi su sklopovi bili okrenuti i iskorištavanju morskih dobara – uzgoju ribe, ubiranju soli, za što je lopudska uvala dakako pogodna – a uz pridružena pristaništa, gospodarske i skladišne objekte, odlikovali su se i stambenim dijelovima, koji su u slučaju da je njima raspolagao neki bogatiji vlasnik/korisnik mogli biti i luksuznije opremljeni.⁵⁵

Kako su barem dijelom izgledali takvi kompleksi pokazuje primjer iz Donjeg Čela na otoku Koločepu (**Tb. 3, sl. 1-3**). Ondje su 1969. godine, na južnoj strani uvale, istraženi ostatci jednog rimskog zdanja koje je zasigurno funkcioniralo kao dio većeg sklopa.⁵⁶ Naime, tijekom istraživanja ustanovljena su dva, para-

⁵³ V. gore bilj. 35.

⁵⁴ Takvi se sklopovi, s fazama od 1. stoljeća do kasne antike, mogu očekivati u više uvala na otocima Braču i Šolti, poput uvale Lovrečina, Pučišća, Vičja luka, Babin laz i dr. (više o lokalitetima, nalazima u uvalama i pregledu literature: Jelinčić, 2005; Zeman, 2014a: osobito Katalog, Kat. II-2.10; Kat. II-2.4 – Kat. II-2.8; Kat. II-2.12; Kat. II-2.20). Na otoku Šolti ističe se uvala Banje (Oreb, 1990; Zeman, 2014a: Katalog, Kat. II-1.6.). Ostatci razvedenijih sklopova mogu se očekivati i u uvalama Mandalina (kod Šibenika) i Grebaštica (pregled dosadašnjih istraživanja i literature v. u: Zeman, 2014a: Katalog, Kat. I-1.1; Kat. I-2.1), kao i u uvali Stari Trogir na prostoru antičkog Hilejskog poluotoka (Zeman, 2014b). U Mandalini, Vičjoj luci na Braču i uvali Piškera na Šolti uočene su i zidane konstrukcije u moru, kojima se regulirala razina mora u lučke ili proizvodne svrhe (Zeman, 2014a: 183-184). Kako su bili građeni sustavi bazena namijenjeni mješovitoj proizvodnji, ubiranju soli i uzgoju ribe, u rimsko, antičko/kasnoantičko doba, pokazuju primjeri istraženi u podmorju Kaštelanskog zaljeva, od predjela Pantana-Blato na zapadnom dijelu Zaljeva, pa do predjela Trstenik u Kaštel Sućurcu, gdje se zatiče plitko i pjeskovito dno (Glušćević, 2004: 124-131; Radić Rossi, 2009: 494, 497-498, 503 i Sl.1.; Zeman, 2014a: 132-135).

⁵⁵ Sustav međusobno povezanih rezidencijalnih i gospodarskih objekata te moguće pristanište, koji su mogli pripadati jednom imanju, ustanovljen je na području Barbarige u pulskom ageru (luksuzna „vila“ s portikom, ostatci tzv. velike uljare, objekti na području Lakuže, Kazamata, zaljeva Marić). I zdanje u Verigama na Brijunima bilo je povezano s drugim, manjim rimskim objektima Brijunskog otočja, kao i primarno proizvodnim sklopovima (npr. objekt u uvali Javorika, uvali Ribnik, uvali Sv. Nikola, uvali Madona, na otoku Vanga i dr.), a poznato je i da se čitavo Brijunsko otočje ustaljeno smatra jedinstvenim imanjem, u posjedu najprije obitelji Lekanija Basa, čime je tijesno bilo povezano i s današnjom Fažanom, a zatim i kao carsko imanje (Matijašić, 1988; Išti, 1998). Vrlo blizak raspored stambenih i/ili gospodarskih zdanja, uz mogućnost većih proizvodno-prerađivačkih sklopova, moguće je zamijetiti i na pojedinim predjelima srednjedalmatinskih otoka – poput Brača ili Šolte. Kao primjeri mogu poslužiti spomenuti prostor uvale Lovrečina i niz lokaliteta u njezinu zaleđu, uključujući i prostor Mirja, ili potez Donje Čelo-Grohote-Rogač na otoku Šolti, s pretpostavljenim pristaništima Piškera, Rogač, Banje (v. prethodnu bilješku).

⁵⁶ Mirnik, 2011: 27-58 gdje se navode i izvještaji s istraživanja i prethodno objavljeni izvještaj u *Arheološkom pregledu* (Knežević-Mirnik, 1988).

lelno postavljena zida, u razmaku od 10 m, koja se protežu u dužini većoj od 60 m. Debljina zidova iznosi 0,60 m, a u Dnevniciima i Izvještajima s istraživanja navode se i ostatci jednog zida građenog megalitskim blokovima, koji je mogao imati funkciju nosača krovne konstrukcije. Ustanovljeni su i ostatci jednog poprečnog zida, iz čega se može zaključiti da je objekt bio podijeljen. S vanjske strane objekta pronađene su dvije prostorije, za koje su istraživači zaključili da su starije. Među pokretnim nalazima navode se iznimno velike količine amfora i poklopaca amfora te veće količine ulomaka pitosa.⁵⁷ S obzirom na to, kao i na prostorno rješenje objekta, u svom izvještaju tadašnjem Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku, M. Zaninović ocijenio je kako je ondje riječ o podrumskim prostorima za pohranu vina ili ulja (*cella vinaria* ili *cella olearia*).⁵⁸

Karakteristike objekta i količina pokretnog, keramičkog materijala jasno upućuju na mogućnost da se ondje i radilo o većem skladišnom prostoru. Međutim, njegove dimenzije prelaze one uobičajene. Usporedbe radi, dužina skladišnih prostora za pohranu vina i/ili ulja rimskih objekata iz 1. stoljeća pr. n. e., odnosno iz 1. stoljeća n. e. na Velom Brijunu (uvala Madona, uvala Verige, lokalitet Kolci) iznosi oko 52 m, dok zidovi tzv. Velike uljare u Barbarigi ili objekta s prešama u Mulinama na otoku Ugljanu dužinom ne prelaze 50 m.⁵⁹ Već na osnovu toga moguće je zaključiti da su ili viškovi ulja i/ili vina s imanja na Koločepu bili izrazito veliki, ili je ondje bila pohranjena i druga vrsta dobara.⁶⁰ Na otoku je moguće u rimskom razdoblju pretpostaviti uređene maslinike i/ili vinograde, no jednako se može pretpostaviti i mješovita proizvodnja, jer bi i sama uvala Donje Čelo, plitkog i pjeskovitog dna, bila osobito povoljna za uređenje solana, pa i uzgoj ribe. Postoji, međutim, i treća mogućnost, da su u tom zdanju bili skladišteni viškovi, rezerve, i s drugih područja, uz onu da su se na Koločepu dopremljena dobra prerađivala. Ta bi mogućnost, kao i ona da se radilo o mješovitoj proizvodnji, podrazumijevala razrađenije proizvodno-prerađivačke sklopove u uvali. Sklopovi toga tipa bili su opremljeni poljoprivrednim strojevima, dok su skladišni prostori namijenjeni čuvanju prerađenih dobara, pa i rezervi,

⁵⁷ Mirnik, 2011. (Izvještaj M. Zaninovića i B. Knežević).

⁵⁸ Mirnik, 2011. (Izvještaj M. Zaninovića), Isti izvještaj danas je pohranjen u Arhivu KODU.

⁵⁹ Planove navedenih sklopova donose Begović Dvoržak-Schrunk, 2002; Iste, 2003; Matijašić, 1982; Isti, 1988. Za Muline v.: Suić, 1960.

⁶⁰ Prema podacima J. Lučića, na Koločepu je sredinom prošlog stoljeća za obradu bila raspoloživa površina od oko 65 ha, ako se izuzmu pašnjaci i šume (Lučić, 1970: 84). Ta površina odgovarala bi onoj od 17 jugera, a koju su obuhvaćala rimska imanja manje ili srednje veličine. Usporedbe radi, kao idealnu za sadnju maslina Katon Stariji preporuča površinu od 120 do 240 jugera, a za sadnju vinograda od 100 jugera (*Cato*, DA III, X, XI).

često i dužem skladištenju robe, bili u pravilu većih dimenzija, poput ovog koločepskog.⁶¹

U svakom slučaju, na Koločepu bi se moglo očekivati bogatije imanje, s većim prihodima, a na kojem se mogu pretpostaviti i dodatni objekti namijenjeni njegovoj administraciji, stambene cjeline za radnu snagu, pristanište, pa i reprezentativnije uređeno rezidencijalno zdanje. Kako u Izvještaju navodi M. Zaninović, na nekoliko mjesta u uvali razaznaju se ostatci gata za prekrcaj, dok druge dijelove sklopa autor očekuje na suprotnoj, osunčanoj strani uvale, kod crkve ili Kaštela.⁶² U čijem je, pak, vlasništvu imanje bilo, teško je pretpostavljati na temelju raspoloživih podataka. No, pojedini drugi, poznati nalazi s otoka, jasno ukazuju na bogatije vlasnike/korisnike. Ponajprije se navedeno odnosi na ulomke mramornih sarkofaga, već poznate u literaturi, a koje N. Cambi datira u 2., odnosno 3. stoljeće.⁶³

U pravilu su sklopovi poput koločepskog i bili dio većih, objedinjenih posjeda, za koje je karakteristična hijerarhizacija objekata po važnosti i funkciji. Uz glavni sklop, najčešće smješten uz obalu, zatiču se i njemu „podređeni“ objekti, često u njegovu zaleđu, ali i utvrđena zdanja na uzvišenjima, te alternativna pristaništa, pogodna za pristajanje u različitim vremenskim uvjetima. Takva organizacija prostora može se pretpostaviti na većem Šipanu, doduše sa znatno manjom sigurnošću. Naime, otok Šipan u pogledu ranijih razdoblja, antike/kasne antike, ostao je u potpunosti neistražen. Antičke/kasnoantičke faze na lokalitetima srednjovjekovnih crkava tek se pretpostavljaju, a na otoku zasad nisu zabilježeni ni nalazi rimskih kamenih ulomaka, nadgrobnih spomenika ili sarkofaga, kao ni nalazi antičke/kasnoantičke gospodarske infrastrukture na kopnu ili u podmorju, bilo kojeg tipa. Ipak, kao moguće lokacije rimskih zdanja stambene i/ili gospodarske funkcije navode se položaji Kalandrino, Kapičino, Kala Duha i Biskupovo, uz južni brijeg Velog polja (Šipansko polje), te položaj na putu iz Dola prema Dubravi. Na svim tim položajima, kako navodi I. Fisković, ustanovljeni su tek ulomci keramičkog materijala, amfora i/ili tegula, o kojima detaljnijih podataka ne

⁶¹ Uz prethodno navedene primjere u Mulinama, na Velom Brijunu i u Barbarigi, opremljene poljoprivrednim strojevima (prešama), treba istaknuti i primjere koji su imali više upravno-administrativnu funkciju, ali i onu skladištenja rezervi, poput sklopa u naselju Danilo Gornje kod Šibenika. To je zdanje smješteno na magistralnoj prometnici koja je iz Salone vodila prema zapadu, te nedaleko važnih prijelaza preko rijeke Krke, a moglo je biti uključeno u funkcioniranje državne prometno-poštanske službe *cursus publicus*. Objekt dimenzijama prelazi dužinu od 70 m, a u prizemnoj/podrumskoj zoni smještaju se veći skladišni prostori (Brajković, 2013; Zeman, 2014a: 189 i dalje; Katalog, Kat. III-1.2).

⁶² Mirnik, 2011 (Izvještaj M. Zaninovića).

⁶³ Cambi, 1988.

nalazimo u literaturi.⁶⁴ Važna je, međutim, njihova pozicija uz plodne površine. Na jednom dijelu Šipanskog polja uočeni su i ostatci pravilnije raspodjele zemljišta.⁶⁵ Iako se na ovom stupnju istraženosti otoka ne može tvrditi da je riječ o ostacima rimske raspodjele, valja istaknuti kako su i veći posjedi u rimsko doba bili raspodijeljeni na manje zemljišne jedinice (imanja) te da takva raspodjela nije nužno morala ovisiti o onoj zemljišta kolonijskih agera.

Svi navedeni lokaliteti smješteni su u zaleđu dviju najvažnijih uvala na otoku – uvale Luka i Suđurađ. Upravo u dnu Šipanske Luke, podno crkve sv. Stjepana, na Fratiji, vidljivi su pravilno građeni zidovi, od pravilnih kamenih blokova povezanih žbukom i sa sporadičnom pojavom tegula.⁶⁶ Iako I. Fisković smatra kako spomenuti zidovi ne pokazuju odlike rimske gradnje, taj je predio registriran kao arheološki lokalitet moguće „rimske *villae rusticae*“.⁶⁷ Ipak, sam I. Fisković upozorava na povoljan položaj na kojem su zidovi zatečeni, a koji bi odgovarao ustaljenom pozicioniranju rimskih stambeno-gospodarskih zdanja duž čitave istočnojadranske obale, te ga i uspoređuje s onim lokaliteta crkve sv. Ilije na Lopudu. U Šipanskoj Luci, baš kao na Lopudu i Koločepu, svakako bi se mogli očekivati ostatci nekog većeg i razvedenijeg sklopa, a s obzirom na blizinu Jakljana i prolaza Vratnik te činjenicu da je riječ o vrlo dubokoj uvali, moglo bi se pomišljati i na ostatke važnijeg pristaništa, što ipak ostaje da dokažu neka buduća istraživanja na obali i u podmorju.

* * *

Na većim, objedinjenim posjedima prostora rimske Dalmacije, kakvi se na Elafitskim otocima zasad mogu tek pretpostaviti, primijećeno je da se i prvi objekti namijenjeni kršćanskom kultu uređuju, odnosno podižu, u neposrednoj blizini većih gospodarskih sklopova i/ili onih upravno-administrativne funkcije – dakle, na onom dijelu imanja koji je i u sljedećim razdobljima ostao iskoristiv i na koje se oslanjala ekonomija imanja. Prvi takvi objekti na prostoru današnje Dalmacije, ali i onom širem, europskom, datirani su već u 4. stoljeće, bilo da je riječ o privatnim kapelama, uređenima u već postojećim stambenim zdanjima (najčešće vlasnika/korisnika imanja) ili objektima kojima se koristilo stanovništvo imanja, radna snaga.⁶⁸ Ta rana svetišta često su postala

⁶⁴ Fisković, 1971: 5-6.

⁶⁵ Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010.

⁶⁶ Fisković, 1971: 5-6; Zaninović, 1988: 97-98.

⁶⁷ Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010: 3, 13, 76, 82.

⁶⁸ Među takvim primjerima ističu se ranokršćanska kapela u Danilu Gornjem, uređena u ranijem kupališnom sklopu, a neposredno uz monumentalno zdanje upravno-administrativne

temelji razvoja većih ranokršćanskih sklopova, koji se u izvangradskom pejzažu Dalmacije datiraju u 5.-6., a osobito 6. stoljeće.⁶⁹ Rimska rezidencijalna i/ili gospodarska zdanja već od 4. stoljeća bila su preuređivana i za potrebe monaških zajednica, te se kao jedna od kategorija transformacija „vila“ u literaturi navodi i ona adaptacija/pregradnji potonjih u samostanske sklopove.⁷⁰ No, još uvijek se vode rasprave o ranoj pojavi monaških zajednica u pejzažu kasnoantičke Dalmacije, pa tako i na otocima, kao i o lokacijama i uređenju ranokršćanskih samostana kasnijeg 6. stoljeća.⁷¹ Upitna je i pustinjačka tradicija dalmatinskih otoka koja bi sezala u ranokršćansko razdoblje.⁷²

Za pretpostaviti je da su ranije monaške zajednice postojale na otocima Dalmacije, o čemu ponajprije svjedoče često citirana pisma sv. Jeronima upućena Julijanu i Heliodoru.⁷³ Julijan je, kako se iz sadržaja pisma čini, sam gradio samostane i uzdržavao monahe,⁷⁴ što otvara prostora razmišljanju da su u te svrhe bili uređeni objekti na imanju/imanjima koje je uživao, pa i da su pri tom preuređivana neka rezidencijalna ili gospodarska zdanja. O kojim se točno otocima radilo, ne možemo znati. Na prostoru koji nas ovdje zanima, neke ranije naseobine kojima bi se koristili pustinjaci ili uređeniji sklopovi koji bi služili monaškim zajednicama tijekom prvih stoljeća širenja kršćanstva također nisu dokazani.⁷⁵ Ipak, vrijedno je još jedno djelo sv.

funkcije, koje je moglo i dalje biti u upotrebi, s istom namjenom. Moguća je i rana datacija, od 4. stoljeća, ranokršćanske kapele uređene uz prostoriju namijenjenu primanjima u stambenom i gospodarskom zdanju u Mirima, Kaštel Novi. Negdje u tom razdoblju uređuje se vjerojatno „privatna“ kapela u sklopu rezidencijalnog objekta u Orliču kod Knina, a tako rana datacija moguća je i u slučaju trikonhalne građevine u Bilicama kod Šibenika (Zeman, 2014a: 225 i dalje. Pregled ranije literature: Katalog, Kat. III-1.2; Kat. I-4.7; Kat. III-1.1; Kat. III-3.1).

⁶⁹ Pregled lokaliteta donose: Migotti, 1990; Chevalier, 1995; Vežić, 2007.

⁷⁰ Percival, 1976: 182-199; Ripoll-Arce, 2000: 86-88.

⁷¹ Nikolina Uroda recentno se i kritički osvrnula na ubikacije ranokršćanskih samostana na srednjodalmatinskim otocima, ponajprije na otoku Braču, jer se u većini slučajeva zasnivaju na vrlo malo materijalnih dokaza, te su donesene i bez većih oslonaca u suvremenim pisanim izvorima (2013: 113-119).

⁷² Uroda 2013; v. i: Ostojić, 1964: 401, 403, 405.

⁷³ *Jer. Ep. LX (Ad Heliodorum) i Ep. CXVIII (Ad Julianum) (Quarta classis u: Sancti Eusebii Hieronymi...*, ur. Migne, 1845); Ostojić, 1964: 10; Belamarić, 1994: 11; Uroda, 2013.

⁷⁴ *Ep. CXVIII*, 5.

⁷⁵ Raniji samostanski sklop na dubrovačkom prostoru, uključujući prostor Cavtata, pretpostavlja se na otočiću Mrkanu (Fisković, 1980: 249). Ostali benediktinski samostani na otocima tog prostora kasnijeg su postanka, poput manje benediktinske opatije na otoku Sv. Andrija na Pučini ili Sv. Petar kod Cavtata, te samostana sv. Mihajla u Pakljeni na Šipanu (gdje su ipak zabilježeni ranokršćanski ulomci, v. dalje u tekstu), sv. Marije na Lokrumu, a koji je imao svoje posjede na Lopudu, Koločepu i Šipanu, pa i na Jakljanu, gdje se smještaju cenobiji redovnika (Ostojić, 1964: 418).

Jeronima, životopis opata Hilariona, koji je u Dalmaciji, odnosno Epidauru, boravio 365. godine. Prema poznatoj legendi, Hilarion je stanovnike grada spasio od zmije (zmaja) Boas,⁷⁶ koja je živjela u špilji nedaleko Epidaura, a kako je neman prema tradiciji spalio u Mlinima, upravo je ondje podignuta crkva u čast sv. Hilarionu (Ilaru). Legenda se tumači kao personifikacija pobjede kršćanstva nad poganskim vjerovanjima, koja se ogledaju i u mit-skoj predaji o Kadmu i Harmoniji, pretvorenima negdje na obalama Ilirika u božanske zmije, kao i u Eskulapovu i Mitrinu kultu, živo prisutnima na prostoru antičkog/kasnoantičkog Epidaura.⁷⁷ Tako sagledana, legenda o Hilarionu označava i rano širenje nove religije na ovim prostorima. Kako se i je li se, međutim, prisutnost osnivača palestinskog monaštva u okolici Epidaura odrazila na pojavu ranih kršćanskih svetišta, već od 4. stoljeća, ne možemo znati.

Na Elafitima takve rane građevine zasad nisu zamijećene. Kako je istaknuo I. Fisković, ranokršćanski spomenici na širem prostoru Dubrovnika, dakle onom koji je pripadao biskupiji u Epidauru, uglavnom datiraju u razdoblje kasnog 5. i 6. stoljeća.⁷⁸ Međutim, autor ističe kako su prvi ranokršćanski slojevi, ponajprije na većim otocima Šipanu i Lopudu, primarno vezani uz ranija, rimska zdanja, a time i funkcioniranje rimskodobnih imanja.⁷⁹ Uz ustanovljene ranokršćanske spomenike na Pakljenoj, pojava jedne ranokršćanske crkve (kapele) na ovdje već spomenutom predjelu Biskupovo, u Šipanskom polju, a gdje se očekuje i neka rimska građevina, osobito je zanimljiva. S obzirom na prostiranje tog predjela uz plodne površine zaleđa Šipanske Luke, kontinuitet njegova nastanjivanja, a koji bi se ogledao u podizanju jednog kršćanskog svetišta, bio bi razumljiv. I. Fisković upozorava i na ukope uokolo crkve, koji su već ranije bili dokumentirani, pa bi ovaj lokalitet svakako trebalo dodatno istražiti.⁸⁰ Otvorena je mogućnost kontinuiteta ukapanja, a time i ona da se na

⁷⁶ Prema: prev. W. H. Fremantle, G. Lewis, W. G. Martley, *From Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 6. ur. Philip Schaff and Henry Wace. (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1893.), rev. i ed. Kevin Knight za New Advent. <<http://www.newadvent.org/fathers/3003.htm>>.

⁷⁷ Badurina Stipčević, 2004; Kuntić Makvić, 1994.

⁷⁸ Pregled spomenika, među kojima su osobito zastupljeni oni Justinijanove epohe, v. u: Fisković, 1980. Za otok Šipan i: Fisković, 1971. Među nalazima, uz ranokršćanske ulomke na otoku Šipanu izdvajaju se i kasnoantički novčići. Za kasnoantička utvrđenja vidi gore.

⁷⁹ To se odnosi ponajprije na predjele Pakljena i Biskupovo na otoku Šipanu (Fisković, 1971; Isti, 1980: 240). Dodajem i podatak koji je objavio Ivan Viđen (na temelju usmene informacije) o nekom objektu ustanovljenom na otočiću Crkvina kod Jakljana, a prilikom manjeg sondažnog zahvata koji je proveo Igor Fisković (Viđen, 2007: bilj. 11).

tom predjelu, najplodnijeg dijela Šipanskog polja, tijekom kasnoantičkog razdoblja razvila veća naseobinska aglomeracija, s ishodištem u razdoblju antike, a kakve su zabilježene na širem prostoru Dalmacije, uključujući otoke.⁸¹ Takve aglomeracije, s istaknutom gospodarskom funkcijom te onom kontrole proizvodnje i stanovništva, u obalnom dijelu Dalmacije, ali i na otocima, razvijaju se često u unutrašnjosti, uz veće plodne površine. Uz crkve datirane u 5., odnosno 6. stoljeće, kod takvih se primjera naslućuje i ranija kršćanska kulturna tradicija.⁸² Crkva na Biskupovu u svojim najranijim fazama datirana je u razdoblje između 5. i 7. stoljeća, s prisutnim ulomcima arhitektonske plastike 6. stoljeća.⁸³ O postojanju nekih ranijih objekata, pa i ranijih kršćanskih, u njejoj blizini ili na samom mjestu gdje je podignuta, može se tek pretpostavljati.

U pokušaju ubikacije ranijih, ranokršćanskih svetišta na prostoru Elafita potrebno se vratiti samom Lopudu i lokalitetu crkve sv. Ilije. Ondje se očekuju ostatci ranokršćanskog objekta, a za koji se, slijedom već spomenutih pretpostavki o rimskom stambenom i/ili gospodarskom zdanju na toj lokaciji, i navodi da je bio podignut adaptacijom neke ranije građevine. Već su izneseni podatci o spletu zidova koji su ustanovljeni tijekom istraživanja 1970-ih, kao i navodi istraživača da su ti zidovi bili građeni u više faza. U više je faza tako bio građen već spomenuti južni zid, koji je kasnije nadograđen u svom zapadnom dijelu, a nadogradnje su uočene i na njemu paralelnom, sjevernom zidu, otkrivenom u visini od 50 cm. Taj sjeverni zid, kako se navodi u Dnevnicima, bio je dijelom građen od dosta velikog lomljenca, vezanog žbukom, a dijelom

⁸⁰ Na ovu je crkvu prvi i upozorio Igor Fisković, koji je proveo i kraće istraživanje još 1968. godine, primarno u njejoj unutrašnjosti. Tada su uočene brojne pregradnje tog zdanja, počevši od razdoblja ranog srednjeg vijeka, kada je predio Biskupovo ušao u posjed dubrovačke Crkve, pa sve do razdoblja renesanse, kada je ono bilo uklopljeno u ljetnikovac nabiskupa Beccadellija (Fisković, 1971).

⁸¹ Primjeri takvih aglomeracija već su spomenute Grohote na otoku Šolti ili Bunje na Braču. Za kopneni dio Dalmacije, prostor koji je gravitirao Saloni, ističem prostor Bijaća (Stombrate), s ostacima rimskog sklopa, s kasnoantičkim fazama, mogućom ranijom kapelom te crkvom iz 6. stoljeća s krstionicom, s kontinuitetom u ranom srednjem vijeku (crkva sv. Marte). Ondje se može pretpostaviti središte veće aglomeracije, proizvodno-prerađivački sklop, a koji se razvija u zaleđu rimskog naselja *Siculi*, na prometnici koja se kretala prema Labinskom prijevoju (za spomenute lokalitete pregled literature v. u: Zeman, 2014a: Katalog, Kat. I-4.2, II-1.5; II-2.1; v. i raspravu: Isto, 132 i dalje).

⁸² Kao što pokazuje primjer Bijaća, gdje se uz crkvu iz 6. stoljeća raspravlja o mogućnosti postojanja ranije kapele, datirane u 4.-5. stoljeće. I na prostoru Danilskog polja, kapela uređena uz reprezentativni sklop s peristilnim dvorištem mogla je biti podignuta upravo u tom razdoblju. Ranije gradnje naslućuju se i u Mirju na otoku Braču, gdje se smjestio rezidencijalni objekt u kojem je mogao boraviti upravitelj carskih kamenoloma (Kovačić, 2010).

⁸³ Fisković, 1971: 19-20.

u pravilnijoj tehnici, s mjestimičnim popravcima od manjih komada slaganih u grubo.⁸⁴ Ponajprije s obzirom na pojavu tih dvaju paralelnih zidova, na jednakoj udaljenosti od crkve, kao i njima poprečnog (vidi gore), s kojim su zatvarali neki veći prostor,⁸⁵ moglo bi se i pomišljati na to da je srednjovjekovna crkva sv. Ilije bila izgrađena unutar nekog sklopa, pa i ranijeg. Ipak, na temelju zabilježenih nalaza teško je raspravljati o mogućnosti da se radilo o samostanskom sklopu, kako se navodi u Izvještajima,⁸⁶ pa i o kronologiji njegove izgradnje i pojedinim fazama.

U prilog pretpostavkama o kasnoantičkoj/ranokršćanskoj fazi mogla bi govoriti činjenica da se na južnom, dakle najstarijem zidu, nalaze tri niše. Iako je taj dio zida danas slabo vidljiv, ponajviše zbog vegetacije koja ga je prekrila, niše su i dalje uočljive, a zabilježene su i na fotografijama s istraživanja (**Tb. 2, sl. 2**). Jasno se prepoznaje da je srednja niša nešto većih dimenzija, a što proizlazi i iz podataka u Dnevnici, gdje se navode mjere od 30x24x40 cm, za bočne niše, te 30x55x40 cm, za središnju nišu.⁸⁷ Naime, iako je bez revizijskih istraživanja teško iznositi bilo kakve tvrdnje, niše toga tipa zaista se često zatiču u ranokršćanskim grobišnim prostorima i onima memorijalne funkcije, služeći postavljanju svijeća, najčešće iznad groba pokojnika.⁸⁸ Upravo je pod ovim nišama, prislonjena uz taj južni zid, zatečena grobnica oblika izdužena kvadra, sa stepenasto uvučenim okvirom. Također, tijekom istraživanja 1970-ih, ispred zapadnog pročelja crkve sv. Ilije pronađeni su ostatci još jednog groba, dijelom zidanog, a dijelom obloženog tegulama.⁸⁹ U tom se slučaju svakako moglo raditi o kasnoantičkom ukopu.

Važan je u tom kontekstu i nalaz jedne nadgrobne ploče u podnici crkve sv. Ilije (**Tb. 4, sl. 1**). Na ploči je grčki natpis na kojem se prema čitanju iz Izvještaja spominje Sirijac Eakije (sin Antioha), te podatak da je preminuo u vrijeme konzula čije je ime na natpisu doneseno u formi *Eroulanou*. Uz ploču s natpisom pronađena su još tri ulomka koja su s njime tvorila cjelinu – ulomak s urezanim križem i dva manja fragmenta „jednostavne profilacije“. U izvještajima s istraživanja navodi se kako su radi datacije ovog nalaza kontaktirani stručnjaci, te je u onom iz 1974. g. zabilježeno nekoliko godina

⁸⁴ Dnevnici KODU, 1976, 1978, 1979.

⁸⁵ Na temelju podataka iz Dnevnika o položaju spomenutih zidova, kao i priloženih skica, moglo se raditi o prostoru dimenzija 25x10 m (Dnevnici KODU, 1976, 1978, 1979; Izvještaj KODU).

⁸⁶ Izvještaj KODU.

⁸⁷ Isto

⁸⁸ Roberts, 2013: 509 i dalje.

⁸⁹ Dnevnici KODU, 1976.

kada je natpis mogao biti isklesan. Radi se o razdobljima 4. i 5. stoljeća.⁹⁰ Iako bi natpis trebalo dodatno ispitati, pa i potvrditi dataciju ploče,⁹¹ on svakako svjedoči o ranoj prisutnosti kršćana na otoku. Usto, s obzirom na činjenicu da je riječ o nadgrobnom natpisu, zatečenom na lokalitetu s ukopima, a gdje su prisutne i spomenute niše, možda ondje i treba očekivati neko ranokršćansko grobišno, memorijalno zdanje, što bi mogla potvrditi ili opovrgnuti neka buduća, revizijska istraživanja.⁹² U svakom slučaju, trebalo bi dodatno istražiti odnos južnog, najstarijeg zida, prema ostalim zidovima na lokalitetu, uočene pregradnje u njegovu istočnom dijelu, kao i pojavu loma upravo od dijela s nišama, nakon kojeg se prema zapadu nastavlja mlađe strukture.⁹³

Ono što ovaj lokalitet čini dodatno zanimljivim jest činjenica da je ondje zatečena veća količina ranokršćanskih ulomaka, vrlo raznolikih, kako izvedbom i kvalitetom, tako i u dataciji.⁹⁴ U Dnevniciima i Izvještajima s istraživanja navodi se jedan stupić s djelomično očuvanim kapitelom, a nekoliko je ulomaka zabilježeno i na fotografijama (**Tb. 5**).⁹⁵ Veću pažnju zaslužuje vrlo jedinstvena mramorna reljefna ploča, koju je prvi objavio I. Fisković.⁹⁶ Otkrivena je u spomenutoj grobnici uz južni zid, te se danas čuva u Župnoj zbirici na Lopudu.⁹⁷ Ploča je bila razlomljena u tri dijela, a sačuvan je njen lijevi dio, na čijoj se bočnoj strani uočava utor. Na toj iznimno kvalitetno klesanoj ploči alegorijski je prikaz berača grožđa, odjevenog u tuniku i ogrnutog halamidom, u sjedećem položaju, s nožem u ruci (**Tb. 4, sl. 2**). Berač je prikazan u donjem uglu, dok površinom ploče dominiraju razgranati, bujni i voluminozni listovi vinove loze i grozdovi, izrađeni tehnikom svrdla. U odnosu na pojednostavljene vegetabilne motive, u prikazu ljudskoga lika pažnja je bila posvećena detaljima – njegovoj odjeći i licu (nabori tunike, pramenovi kose, krupne bademaste oči s buše-

⁹⁰ Izvještaj KODU; 1974, 10. 10.

⁹¹ Na fotografiji ploče, cjelovito složene, prepoznaje se ulomak s vitkim križem, kakvi su svojstveni razdoblju 6. stoljeća. Navedeni ulomak s natpisom detaljnije se obrađuje u radu Ivana Basića i Maje Zeman, koji je trenutačno u objavi.

⁹² Na mogućnost takve funkcije nekog ranijeg sklopa kod crkve sv. Ilije upozorio je i Igor Fisković, navodeći kao paralelu nalaze kasnoantičke/ranokršćanske grobnice na otoku Mrkanu (Fisković, 1980: 249-250).

⁹³ V. gore str. 7, bilj. 32.

⁹⁴ Spominje se jedan kapitel, stupić s kapitelom od mramora (Izvještaj KODU 1979), a na fotografijama nalaza s lokaliteta više se ulomaka označava kao „starokršćanski“ (Fototeka KODU).

⁹⁵ Dnevnici KODU, Fototeka KODU.

⁹⁶ Fisković, 1980: 245. Osim Fiskovića, reljef spominje i Nenad Cambi (2002: 277).

⁹⁷ Izvještaj KODU, 1979.

nom šarenicom). I. Fisković reljef datira u 5. stoljeće, te smatra da se radilo o ploči pluteja oltarne ograde.⁹⁸ Jednako je mišljenja I. Tomas, koja dodaje kako se moralo raditi o pluteju neke veće i reprezentativnije građevine, ponajprije s obzirom na dimenzije ploče i materijal. Prema mišljenju autorice, tu bi veću, reprezentativniju crkvu trebalo očekivati na samom lokalitetu crkve sv. Ilije ili u njegovoj neposrednoj blizini.⁹⁹ I. Tomas ističe i kako je lopudska ploča u korpusu sačuvane ranokršćanske skulpture na istočnoj obali Jadrana, iznimna – jednako u ikonografskom, kao i u likovnom smislu – već samim time što se na tom prostoru od sredine 4. stoljeća napušta prikazivanje ljudskog lika.¹⁰⁰

O nekoj većoj crkvenoj građevini u neposrednoj okolici srednjovjekovne crkve sv. Ilije, na temelju raspoloživih podataka, još uvijek ne možemo govoriti. Jednako tako i ovdje iznesene pretpostavke o nekom memorijalnom zdanju, a čija veličina nije određena, zasad nije moguće potvrditi. Zanimljivo je, međutim, da se uz otok Lopud veže i pojava više relikvijara. Među njima su srebrni moćnici iz kasnog 5. ili 6. stoljeća, o kojima je kratko pisao I. Fisković.¹⁰¹ V. Lupis navodi pet srebrnih moćnika koji su se čuvali u Župnoj zbirici na Lopudu, a danas se nalaze u Biskupskom sjemeništu.¹⁰²

Poznatiji je i u literaturi višekratno obrađivan lopudski ranosrednjovjekovni relikvijar, s kojim su ovi manji, ranokršćanski, pronađeni. Tijekom istraživanja poduzetih u središtu današnjeg naselja, prilikom rušenja Gospe od Začeca (Gospe od Napuča), ustanovljena je grobnica tipa *a pozzo*, a u njoj dva mramorna ranokršćanska pilastra sa znakom križa te spomenuti relikvijari (Tb. 5).¹⁰³ S obzirom na takve nalaze, neko starije svetište, s ranokršćanskom fazom, očekuje se i na tom dijelu otoka. Takvo se očekuje i na prethodno spomenutom predjelu Sutmiho (Sutmihajlo),¹⁰⁴ a trebalo bi mu pridružiti i predio Sutiona (Sutionik), na uzvišenom i šumovitom prostoru iznad hotela Lafodia, u neposrednoj blizini lokaliteta crkve sv. Ilije. Naime, prema Lisičaru, ondje se nekada nalazila kapela sv. Jone.¹⁰⁵ Iako o kapeli drugih podataka

⁹⁸ Fisković, 1980: 241

⁹⁹ I. Tomas, 2014: 94-95

¹⁰⁰ Više o ranokršćanskoj skulpturi na istočnoj obali Jadrana v. u: Salona I, 1994; Chevalier, 1995 (tom I i II); Cambi, 2002: 254-281. Pluteji oltarne ograde na kojima je prikazan ljudski lik pronađeni su u Rimu (S. Agnese), Raveni (S. Apollinare) i Gradu (katedrala) (Fisković, 1980: 254).

¹⁰¹ O njima je jedino kratko pisao Igor Fisković (1980: 242).

¹⁰² Lupis, 2009: 473-480.

¹⁰³ Više dalje u tekstu I. Tomas.

¹⁰⁴ Fisković, 1980: 242; Žile, 2003: 27.

¹⁰⁵ Lisičar, 1931: 58.

nema, taj se hagiotoponim u literaturi veže uz starozavjetnog proroka Jonu.¹⁰⁶ U nekom opsežnijem istraživanju prostora otoka Lopuda u ranijim razdobljima, pa tako i onom ranokršćanskom, odnosu predjela Sutiona i lokaliteta crkve sv. Ilije trebalo bi posvetiti veću pažnju. Za crkvu sv. Ilije u literaturi se najčešće i navodi da je smještena na Sutioni, a važna je i veza starozavjetnog Jone i Ilije, koji je Jonu uskrsnuo.¹⁰⁷

Lokalitet crkve sv. Ilije ističe se količinom ranokršćanskih nalaza, a koji se mogu datirati u šire razdoblje od 4. do 6. stoljeća. I pojedini ranokršćanski ulomci pronađeni na drugim lokalitetima na otoku dovode se s njim u vezu.¹⁰⁸ Među njima je i jedan mramorni kapitel, uzidan kod crkve Gospe od Šunja, kojem je gotovo identičan pronađen na Sv. Iliji 1973. godine (**Tb. 5**).¹⁰⁹ Ranokršćanski ulomci zatečeni su uzidani i u srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana Krstitelja, na Ivanjem brdu, za koje nije poznato odakle točno potječu, a ni arheološkim istraživanjima ondje nije potvrđena neka ranokršćanska građevina.¹¹⁰

Predio na kojem je izgrađena srednjovjekovna crkva sv. Ilije tijekom ranokršćanskog razdoblja zasigurno je imao veću važnost. Ta je važnost mogla biti naslijeđena još od ranijeg, rimskog razdoblja, kada se upravo na tom dijelu lopudske uvale moglo nalaziti središte posjeda jedne veće naseobinske aglomeracije, koja bi obuhvaćala i druge položaje u uvali, a čime se potvrđuju i teze o vezi ranokršćanskih, pa i kasnijih, srednjovjekovnih gradnji na Elafitima s onima ranijeg, antičkog/kasnoantičkog razdoblja. Naime, iako su antički i kasnoantički lokaliteti Elafitskih otoka znatno slabije istraženi, već s obzirom na ovdje iznesene karakteristike nalaza tih razdoblja, pa i položaje na kojima se oni zatiču, a uvelike i na temelju analogija s drugih prostora rimske Dalmacije, na većim se otocima – Koločepu, Lopudu i Šipanu – zaista i prepoznaju odlike uređenih, objedinjenih, pa i bogatijih rimskih posjeda. U skladu s time i srednjovjekovna crkva sv. Ilije mogla je biti izgrađena i kao svojevrsna oznaka u prostoru jednog važnijeg predjela. I druge srednjovjekovne crkve Lopuda, među njima i one tipološki srodne, kao da markiraju ključne točke u pejzažu, odnosno one predjele koji su zasigurno već ranije

¹⁰⁶ Badurina - Tadić, 1989: 61. Crkve posvećene tom starozavjetnom proroku nisu poznate, te se eventualno moglo raditi o nekom svetištu, kulturnom prostoru s prikazima Jone.

¹⁰⁷ Na što je upozorila Ivana Tomas (2014). V. i: Murray, 2004: 172, 274; Badurina, 2006: 290.

¹⁰⁸ Naime, za većinu ranokršćanskih ulomka s Lopuda, kako je već naglasio Igor Fisković, nije zabilježeno mjesto nalaza, a često su zatečeni u sekundarnoj upotrebi (1980: 243-246).

¹⁰⁹ Za pronađeni kapitel s lokaliteta crkve sv. Ilije v. u: Izvještaj KODU, 1973: 3-4.

¹¹⁰ Crkva i njezina okolica arheološki su istraženi u razdoblju od 1973. do 1979. g. Rezultati nisu objavljeni, a istraživanje je vodila Dubravka Beritić. Za podatke o njima v.: Izvještaj i fototeka KODU, 1973.-79. O ulomcima vidi dalje u tekstu I. Tomas.

bili tijesno povezani te su imali istaknutu ulogu u funkcioniranju posjeda, bilo gospodarsku, upravno-administrativnu ili onu nadzora plovnih putova i otočkih komunikacija – poput crkve sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, gdje se na mjestu prapovijesne gradine mogla i u rimskom razdoblju nalaziti istaknuta naseobina s koje je kontrolirana čitava lopudska uvala, uključujući i predio s crkvom sv. Ilije; ili crkve sv. Nikole Grčkog na padinama Polačice, nedaleko uzvisine Sutvrač, a gdje se i očekuju ranija utvrđenja, odnosno na Polačici moguća izvidnica, pa i uz njih vezani antički/kasnoantički objekti u podnožju. Spomenutima se mogu pridružiti i drugi otočki predjeli s crkvama: Sutmiho i Sutiona koji zatvaraju lopudsku uvalu, ili predio s crkvom sv. Petra i rt Poluge s crkvom sv. Maura, smješteni iznad uvale Šunj.

ELAFITSKO OTOČJE U SREDNJEM VIJEKU

IVANA TOMAS

Prve vijesti o sudbini Elafita u ranom srednjem vijeku saznajemo iz pera dubrovačkih kroničara kod kojih, međutim, nailazimo na različite podatke o tome jesu li otoci Šipan, Lopud i Koločep sastavni dio prvotnog izvangradskog teritorija Dubrovnika (distrikta, kotara) ili su pod vlašću Zahumlja, tj. Duklje, pa su kasnije ustupljeni Dubrovčanima. Prema jednoj od najstarijih kronika koju je sastavio Nikola Ranjina (Nicolai de Ragnina) (o. 1490. - nakon 1577.), bilježimo da su Dubrovčani prije stjecanja Župe, Brgata, Šumeta, Rijeke i Zatona, odnosno kopnenog područja distrikta (*Astarea, terra firma, hereditas*) posjedovali Koločep.¹ Drukčije vijesti donosi Ludovik Crijević (Cerva) Tubero(n) (1459.-1527.), u djelu *Commentarii de temporibus suis (Komentari o mojem vremenu)*, gdje piše da su Slaveni nakon jedne bitke sa Saracenicima dio otoka poklonili, a ostale prodali Dubrovčanima.²

Iako Tubero(n) ne navodi o kojim je otocima riječ, kao ni to kada se taj događaj zbio, u djelima će kasnijih historiografa prevladati mišljenje da se radi o tri najznačajnija Elafitska otoka, koje je Grad dobio od jednog dalmatinskog ili slavenskog (hrvatskog, srpskog, zahumskog, dukljanskog) vladara, darovima ili kupnjom u širem vremenskom razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Tako Mavro Orbini (u. 1614.), pisac djela *Il Regno degli Slavi (Kraljevstvo Slavena)*, smatra da je Šipan, Lopud i Koločep, Dubrovčanima prodao godine 1075. kralj Silvestar, sin dalmatinskog kralja Prelemira.³ Slično piše nekoliko godina kasnije i Jakov Lukarević (Luccari) (1551.-1615.), u radu *Copioso ristretto degli annali di Ragusa (Opširni izvod iz dubrovačkih ljetopisa)*, s tom razlikom, što prodaju tih otoka smješta u kraj 9., tj. u drugu polovinu 10. stoljeća.⁴ Od

---

¹ Lučić, 1973: 45; Lučić, 1990: 35.

² Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 35.

³ M. Orbini piše da je Silvestar, sin dalmatinskog kralja Prelemira, bježeći zajedno, s majkom, pred gnjevom podanika, pronašao spas u Dubrovniku. Uz pomoć Dubrovčana kasnije je zavladao svojim kraljevstvom, a njima je u znak zahvalnosti prodao tri otoka što ih Plinije naziva Elafitima (Šipan, Lopud i Koločep). Dalje navodi da su nakon toga, 1075. g., u Dubrovniku pronašli spas sinovi Branislavovi, bježeći pred dukljanskim kraljem Konstantinom Bodinom. [Orbini, 1999 (1601): 258; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 35].

⁴ J. Lukarević (Luccari) donosi da je Siva, udovica dalmatinskog kralja Bogoslava, pobjegla sa sinom Silvestrom u Dubrovnik. Nakon što je prestala buna u njezinu kraljevstvu, uz pomoć Dubrovčana, na očinsko prijestolje vratio se kralj Silvestar. Potom iznosi da je Silvestar

ostalih autora valja navesti Sara Crijevića (Serafin Cerva) (1686.-1759.), prema kome je Silvestar bio u rodbinskoj vezi s kraljem Petrom Krešimirom IV. i Elafite je navodno Dubrovčanima darovao godine 1080.⁵ Istoga je mišljenja Ivan Marija Matijašević (Mattei) (1714.-1791.), ali dodaje da je taj vladar bio praunuk Pavlimira i nećak Petra Krešimira.⁶ O tome da je Silvestar bio, pak, srpski kralj piše Daniele Farlati (1690.-1773.),⁷ dok Johann Christian von Engel (1770.-1814.), drži da ih je darovao dukljanski vladar Mihajlo, između 1050. i 1080. godine.⁸

Iako će dugo vremena u historiografiji prevladavati mišljenje da je Grad naknadno stekao Elafite,⁹ Josip Lučić uvjerljivo je obrazložio da su oni (oduvi-jek) bili sastavni dio prvotnog izvangradskog teritorija Dubrovnika.¹⁰ Tako je Lučić na temelju iscrpne analize podataka koje donose dubrovački kroničari i kasniji historioografi, dokazao da Otoci nisu pripadali Zahumlju (tj. Duklji) i da su od 7. stoljeća dio gradskoga distrikta.¹¹ Svoju pretpostavku dodatno je potvrdio toponomastikom, ali i činjenicom da u sačuvanim vrelima nikada nije bilo razmirica između raških vladara (baštinika zahumskog, tj. zetskog teritorija na tim prostorima) i Dubrovčana zbog Elafita.¹² O povezanosti Grada i njego-

povoljno prodao Dubrovčanima Šipan, Lopud i Koločep. Prema tumačenju J. Lučića to se najvjerojatnije zbilo u vrijeme pontifikata pape Ivana VIII. (872.-882.) ili Lava VIII. (963.-965.). [Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36].

⁵ Lisičar, 1932: 23; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁶ Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁷ U VI. svesku djela *Illyricum Sacrum* spominje se da je Silvestar, sin Boleslava i nećak Predimira, pronašao utočište u Dubrovniku, a nakon povratka na očinsko prijestolje 1080. g., Dubrovčanima je prodao ili darovao Elafite. [Farlati-Coleti, 1808: 41, 71; Lučić, 1990: 36].

⁸ Lisičar, 1932: 24-25; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁹ Mišljenje da su Elafiti (oduvi-jek) bili dio prvotnog dubrovačkog distrikta nalazimo i kod dvojice istraživača s početka 20. st. - K. Jireček i B. Cvjetković. Međutim, sve do druge polovine toga stoljeća, pa čak i kasnije, većina istraživača misli da se radilo o naknadno dobivenom teritoriju, i to krajem 10. ili tijekom 11. st., od strane zahumskih (dukljanskih) ili hrvatskih vladara: Bjelovučić, 1929: 22-27; Lisičar, 1932: 22-23, 26; Skok, 1950: 23; Marinović, 1954: 194-195; Puhiera, 1956: 238-244; T. Marasović, 1997: 8; T. Marasović, 2013: 195.

¹⁰ Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40. Sličnog je mišljenja i V. Foretić koji upozorava na opis bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta (905.-959.) u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastalom oko 949. g., u kojem car spominje da tema Dalmacija ima sve do Beneventa mnogo otoka. U te otoke Foretić ubraja Elafite i zaključuje da su ih Dubrovčani posjedovali u vrijeme Porfirogeneta, dakle sredinom 10. st. [Foretić, 1980: 20, 123; Lučić, 1973: 49-50; Lučić, 1990: 35, 39]. Isti autor dopušta mogućnost, na temelju jednog podatka iz Lukarevićeve kronike, da ih je Općina dubrovačka možda posjedovala od 9. st. [Lučić, 1973: 50; Lučić, 1990: 35].

¹¹ Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40.

¹² Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40.

va distrikta u ranim stoljećima srednjeg vijeka, svjedoče i arheološki nalazi. Riječ je o ostacima predromaničke kamene plastike kod koje nailazimo na bliske paralele s onima u Dubrovniku, što bi potvrđivalo kulturno-povijesnu vezanost Grada i Otoka u to doba. Na temelju podrobnije analize tih ulomaka moguće je utvrditi da su na Elafitskom otočju (kao i u Dubrovniku), u periodu od kasnog 8. do sredine 10. stoljeća bile dvije (predromaničke) graditeljske etape.

* * *

Prva graditeljska aktivnost događa se u kasnom 8. i(li) ranom 9. stoljeću, a najveći broj otkrivenih nalaza potječe s Lopuda. Najvažniji nalazi na tom dubrovačkom otoku otkriveni su na lokalitetu crkve sv. Ilije, na predjelu Sutiona (Sutionik), gdje je nađeno više ulomaka (rano)srednjovjekovne skulpture.¹³ Među njima značajno je otkriće dosad neobjavljenog pilastra oltarne ograde, isklesanog od vapnenca¹⁴ (**Tb. 6, sl. 1-2**). Riječ je o cjelovito očuvanom pilastru, velikih dimenzija (širine čak 30 cm), na kojemu je izveden križ i tri učvorena krupno modelirana medaljona koji dominiraju plohom. Visoka kvaliteta izvedbe reljefa, kao i karakterističan repertoar simboličnih i vegetabilnih motiva, koji nisu podređeni strogoj geometrizaciji razvijenog predromaničkog stila, ukazuju na njegovu srodnost s dubrovačkom skulpturom kasnog 8. i(li) ranog 9. stoljeća. Istovjetne lisnate medaljone nalazimo na ulomku jednog pluteja iz Pustijerne, ali i na više primjera onovremene skulpture Boke kotorske.¹⁵ S obzirom na monumentalne dimenzije pilastra i mjesto njegova pronalaska, moglo bi se pomišljati da je resio veće sakralno zdanje na toj otočkoj lokaciji. Imajući u vidu da na širem dubrovačkom prostoru u to doba ne bilježimo intenzivniju izgradnju novih građevina, već da

¹³ Svi ulomci (rano)srednjovjekovne arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja otkriveni na toj lokaciji nalaze se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. No, velik broj njih fragmentarno je očuvan pa ih nije moguće preciznije datirati. Vidi više u: Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979.

¹⁴ Ulomak pilastra oltarne ograde (šir. 30 cm, vis. 88 cm i deb. 15 cm), isklesan je od vapnenca, a pronađen je 1979 g. uz raniji južni zid s nišama i nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Oblikuju ga dva ulomka, koja se spajaju po lomu. Dobro je očuvan, a nedostaje mu manji dio gornjeg ruba. S lijeve strane nalazi se utor za plutej. Ulomak nije objavljen.

¹⁵ Ulomak ploče oltarne ograde (šir. 87 cm, vis. 56 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca, a nađen je na Pustijerni i nalazi se u Arheološkom muzeju u Dubrovniku (dalje: AMD) (Inv. br. 3337). Srodne lisnate medaljone bilježimo na nizu onodobnih reljefa na istočno-jadranskoj obali, a napose u geografski bliskoj Boki kotorskoj. Za bokeljske reljefe vidi više u: Zornija, 2014: 115-164; Zornija, 2016: 23-40.

se uglavnom radilo o obnovama ranijih spomenika,¹⁶ kao i to da su sve kasnije podignute predromaničke i ranoromaničke crkve na Elafitskom otočju bile skromnih dimenzija (primjerice prosječna širina pilastara njihovih oltarnih ograda iznosi između 16 i 22 cm.),¹⁷ vrlo je vjerojatno da je pilastar takvih dimenzija bio vezan za opremanje starije (ranokršćanske) građevine. S tim u vezi valja ponoviti ovdje iznesene podatke da je na lokalitetu crkve sv. Ilije (Sutiona) utvrđeno postojanje ranijih slojeva arhitekture, te ranokršćanske skulpture. Spomenuta pretpostavka o obnovi starijeg zdanja na tom lokalitetu bila bi u skladu s nizom onovremenih obnova ranokršćanskih spomenika zasvjedočenih na istočnojadranskom prostoru.¹⁸

¹⁶ U tom periodu od dubrovačkih spomenika bila je obnovljena katedrala gdje je pronađeno ponajviše ulomaka tog najranijeg sloja predromaničke skulpture, a veći broj njih nađen je i u Sv. Stjepanu na Pustijerni. Ostali fragmenti otkriveni su Na Andriji i u samostanu sv. Marije od Kaštela. Nažalost, izostanak građevinskih ostataka na potonja dva lokaliteta onemogućuje nam da sudimo kojem su sakralnom zdanju pripadali. Moguće je da se radilo o nekoj ranokršćanskoj crkvi koja je u to doba bila obnovljena, a na što bi mogli ukazivati kasnoantički kapiteli nađeni Na Andriji. Vidi više u: Tomas, 2014: 19-31.

¹⁷ O tome svjedoče sačuvani pilastri oltarnih ograda, kao i njihove baze s utorima za pilastre u: Sv. Nikoli kod Donjeg Čela, Sv. Barbari u Borju, Sv. Franu u uvali Jekavac i Sv. Mihajlu kod Donjeg Čela na otoku Koločepu; Sv. Ivanu Krstitelju na Ivanjem brdu i Sv. Nikoli (Grčkom) na brdu Polačica na otoku Lopudu; te Sigurati u Dubrovniku. Vidi više u Tomas, 2014: 73, 121-122, 129, 137, 149, 155-156, 163.

¹⁸ O obnovama starijih svetišta duž istočnojadranske obale svjedoči otkrivena predromanička skulptura iz kasnog 8. i (li) ranog 9. st.: Novigrad [Jurković-Matejčić-Ziherl, 2006], Osor [Čus-Rukonić, 1991; Jarak, 2007: 57-97], Rab [Jarak, 2007: 57-97; Jarak, 2010: 88-94], Zadar [Petricioli, 1995: 74-83; Jakšić, 2008: 395-406; Jakšić-Hilje, 2008: 16-26, 84-102, kat. br. 009-023; Josipović, 2013: 21-57], Split [Rapanić, 1987: 115-130; Basić-Jurković, 2011: 149-183; Piteša, 2012] i Kotor [Jakšić, 1999-2000: 129-149, Jakšić, 2009-10: 92-109; Zornija, 2014: 115-184; Zornija, 2016: 23-40]. Isti sloj skulpture zasvjedočen je u Dubrovniku i njegovu distriktu (Elafitsko otočje, Mrkan, Rijeka dubrovačka), a radi se uglavnom o obnovama starijih svetišta [Tomas, 2014: 30-32, 99-103]. Spomenuto ukazuje na to da su u to doba izgleda u najvećoj mjeri bile u upotrebi ranokršćanske crkve. S tim u vezi treba istaknuti i to da je u novije vrijeme utvrđeno da su neki spomenici, a za koje se ranije smatralo da su predromaničkog podrijetla, zapravo, kasnoantičke građevine, kao što je to slučaj s trobrodnom katedralom u Biogradu [Vežić, 2009: 198-204; Josipović, 2013: 55]. Od novopodignutih spomenika u ranom 9. st. valja navesti zadarskog Sv. Donata i kotorskog Sv. Tripuna. Na prostoru omeđenom rijekama Krkom i Cetinom, također, mahom su zabilježene pregradnje u tom razdoblju, dok nove gradnje većinom treba vezati uz period od polovine 9. st., a osobito za 10. i 11. st. [Jurković, 1990: 191-213; Jakšić, 1997: 41-54; Jakšić, 2008: 103-112; Jakšić, 2009: 64-69]. Na prostoru koji je obuhvaćala Sklavinija Hrvatska, u ranom 9. st., s većom sigurnošću, datirana je jedino crkva sv. Marije u Biskupiji kod Knina [Milošević, 2002; Milošević, 2007: 87-101]. Također, novija istraživanja otvorila su mogućnost ranije datacije pojedinih šesterolisnih građevina, koje su na temelju arhitektonske plastike i ulomaka liturgijskog namještaja, uglavnom, bile datirane u šire razdoblje od 9. do 11. st.

Na otoku Lopudu zabilježeno je i više pojedinačnih nalaza te najranije faze predromaničke kamene plastike. Tako je jedan veći i kvalitetno isklesani reljef uzidan u dvorište crkve Gospe od Šunja¹⁹ (**Tb. 6, sl. 3**). Na prednjoj plohi je simetrična kompozicija s velikim središnjim križem, dok su s obje bočne strane po jedan manji križ i cvjetni motivi. Sličnu kompoziciju križa s trolistima i osmerolatičnim cvijetom, bilježimo na ulomku uzidanom u crkvu sv. Duha u Komolcu u Rijeci dubrovačkoj.²⁰ O funkciji lopudske ploče teško je suditi, jer ne znamo njezinu debljinu. Na temelju poznatih nam dimenzija (šir. 40 cm i vis. 60 cm) vjerojatno se nije radilo o pluteju ograde svetišta (jer je preniska za nju), pa je možda riječ o nekoj vrsti recipijenta.

Istom sloju skulpture pripadaju i dva lučna ulomka nađena u Sv. Ivanu Krstitelju na Ivanjem brdu²¹ (**Tb. 6, sl. 4**). Na oba je izveden identično oblikovan luk u vidu troprute pletenice, a njezina naglašeno zaobljena modelacija, s okom u središtu svakog čvora, ukazuje na ranije razdoblje predromaničke dekoracije. Srodno oblikovanje pletenice uočljivo je na više bokokotorskih reljefa iz kasnog 8. i(li) ranog 9. stoljeća.²² Njihov nastanak u to doba potvrđuje nam i modelacija trolisnog cvijeta te djelomično očuvana hasta križa. Lučni oblik, kao i dimenzije oba ulomka s lukom, koji je za 10 cm istaknut i urešen troprutom pletenicom, upućuju na to da se najvjerojatnije radilo o dijelovima lunete portala. U prilog tome govorio bi i raspored motiva na njima isklesan, tj. izvedba simboličnih i vegetabilnih motiva u unutrašnjosti lunete, te pletenice na lučno istaknutom okviru, jer je identičan raspored uočljiv na onodobnoj luneti iz bokeljske crkve sv. Luke u Škaljarima.²³ Nekoliko fragmenata kamene plastike uzidano je i u crkvu sv. Ivana Krstitelja, od kojih su dva u zidu svetišta. U južnom zidu je veći reljef, s gusto raspoređenim interferirajućim

¹⁹ Ulomak ploče (šir. 40 cm i vis. 60 cm), isklesan je od vapnenca. Uzidan je u zid dvorišta crkve Gospe od Šunja pa mu nije moguće odrediti debljinu. Reljef je prvi opisao V. Lisičar 1931. g., ali nije objavio njegovu fotografiju [Lisičar, 1931: 13]. Snimak te ploče nedavno je objavio T. Marasović. [T. Marasović, 2013: 242, sl. 251. b.].

²⁰ Ulomak ploče iz crkve sv. Duha u Komolcu prvi je pripisao najranijoj fazi predromaničke skulpture M. Jurković [Jurković, 1984: 77-78; Jurković, 1985: 193]. O njemu su kasnije pisali: Žile, 1995 (1991): 151, sl. 14. i Zornija, 2014: 171-172, T. XXX. Potonja autorica uočila je njegovu sličnost s lopudskom pločom.

²¹ Ulomci lunete portala (dimenzije s okvirom: šir. 25 cm, vis. 19 cm i deb. 16 cm; šir. 28 cm, vis. 19 cm i deb. 16 cm, dimenzije okvira: šir. 10 cm i vis. 10 cm). Pronašao ih je V. Lisičar u crkvi sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, a danas se nalaze u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Njihovu fotografiju prvi je publicirao V. Lisičar 1931. g., ali ulomke nije opisao. [Lisičar, 1931: sl. 13].

²² Jakšić, 2009-10: 96-99, 102-104, 106; Zornija, 2014: 115-136, 374-375; Zornija, 2016: 23-40.

²³ Usp. u: Zornija, 2014: 374-375, B.2.02.

arkadama koje su u podnožju zaključene volutama.²⁴ Način oblikovanja voluta odgovara onima na pilastru sa Sutione, a sličan motiv arkada nalazimo i na jednom ulomku iz dubrovačke katedrale te na više onovremene skulpture duž istočne i zapadne obale Jadrana.²⁵ Uzimajući u obzir da se radi o horizontalnoj kompoziciji reljefa, vjerojatno nije riječ o pilastru oltarne ograde već o nekom vijencu. Iako je takav motiv arkada čest kod vijenaca pluteja, visina lopudskog reljefa (21 cm) veća je od one uobičajene za njih (12-15 cm). Stoga nije jasno je li se radilo o fragmentu pluteja ili je taj vijenac imao drugu funkciju. Drugi reljef uzidan je na sjevernoj strani svetišta, a na njemu je niz sukcesivno slaganih S motiva koji djeluju poput pletenice.²⁶ S obzirom na to da u izvedbi nije prisutna stroga geometrizacija karakteristična za zrelu predromaničku skulpturu, možemo ga pripisati ranijem sloju predromaničke plastike. No, o funkciji tog ulomka nije moguće donositi zaključke zbog njegove fragmentarne sačuvanosti.

Jesu li ulomci iz Gospe od Šunja i Sv. Ivana Krstitelja bili dio opreme iste građevine, ne možemo pouzdano znati. Postoji mogućnost da su neki od njih potjecali sa Sutione jer se tamo, po svemu sudeći, nalazilo veće sakralno zdanje. S tim u vezi treba spomenuti i prijenos ulomaka s te lokacije, o čemu svjedoči ranokršćanski mramorni kapitel uzidan u blizini crkve Gospe od Šunja.²⁷ Iako svim lopudskim nalazima nije moguće utvrditi provenijenciju, njihova nam brojnost govori o većoj graditeljskoj aktivnosti na tom dubrovačkom otoku. Otkriće, pak, monumentalnog pilastra sa Sutione moglo bi ukazivati na to da se u manjim sredinama, kao i u onim većim, obnavljaju starija svetišta i da su ona (još uvijek) u bogoštovnoj funkciji. Znatno manje nalaza bilježi-

²⁴ Ulomak vijenca (šir. 34 cm, vis. 21 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca.

²⁵ Motiv interferirajućih arkada nalazimo u Splitu (plutej oltarne ograde iz katedrale, Inv. br. S 1. i dva ulomka arhitrava, Inv. br. S 19. i Inv. br. S. 41, oba u Arheološkom muzeju u Splitu (AMS); ulomci vijenca iz krstionice), Kotoru, te u Muranu (plutej oltarne ograde, S. Donato), Bresci (ulomci vijenca, *Museo cristiano*), Vicenzi (plutej oltarne ograde, katedrala) i u Rimu (plutej oltarne ograde, S. Maria in Cosmedin). Navedeni primjeri na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana datiraju se u kraj 8. i(li) početak 9. st. [Piteša, 2012: 35-36; Basić-Jurković, 2011: 153 i d.; T. Marasović, 2011: 275; Panazza-Tagliaferri, 1966: 73-75]. Isti motiv izveden je na ploči oltarne ograde (šir. 38 cm, vis. 21 cm i deb. 11 cm), isklesanoj od vapnenca i otkrivenoj prilikom istraživanja dubrovačke katedrale osamdesetih godina 20. st. Ulomak je prvi objavio I. Žile, ali nije uočio da se radi o ranijoj fazi predromaničke skulpture [Žile, 2001: 462, T IV, sl. 4]. Spomenuto je zamijetila M. Zornija [Zornija, 2014: 169-171, T XXII].

²⁶ Ulomak reljefa (šir. 30 cm, vis. 7 cm i deb. 6 cm), isklesan je od vapnenca.

²⁷ Mramorni kapitel uzidan kod crkve Gospe od Šunja potjecao je sa Sutione, jer je identičan takav pronađen prilikom istraživanja tog lokaliteta. Za kapitel sa Sutione vidi u: Izvještaj KODU (10.10.), 1973: 3-4.

mo na ostala dva elafitska otoka. Među njima treba spomenuti dovratnik sa Šipana (Sv. Mihajlo, Pakljena) i pilastar s Koločepa (Sv. Nikola, Donje Čelo).²⁸ Na oba ulomka isklesan je istovjetni motiv biljne vitice, s krupnim trolistima i proširenim tuljcima na stabljici. Srodnu vijugavu biljnu viticu nalazimo na pluteju iz dubrovačkog Sv. Stjepana na Pustijerni, te na više kvarnerskih i bokokotorskih reljefa.²⁹ O provenijenciji te skulpture nemamo saznanja, odnosno ne možemo odrediti kojim je otočkim spomenicima izvorno pripadala. Iako se radi o manjem broju nalaza, njihovo nam prisustvo potvrđuje onovremene graditeljske zahvate i na ta dva otoka.

Uočena graditeljska aktivnost na Elafitima, upućuje na onodobnu snažniju kulturno-povijesnu vezanost Grada i njegovih otoka.³⁰ Činjenica da je isti sloj skulpture zasvjedočen i u drugim dijelovima ondašnjeg gradskog distrikta (Mrkan i Komolac), opravdano je pomišljati da su poticaji tih obnova dolazili iz obližnjeg biskupskog središta Dubrovnika.³¹ U prilog tome potrebno je navesti da su u to doba istovjetne graditeljske aktivnosti zabilježene duž istočnojadranske obale i to uglavnom u gradovima koji su, poput Dubrovnika, bili dijelom Bizantske Dalmacije, a što bi ukazivalo na to da se radilo o nekoj vrsti organizirane akcije predvođene crkvenim vlastima.³² Stoga u to vrijeme bilježimo snažniju vezanost Grada i njegova distrikta, ali i međusobnu povezanost Dubrovnika i ostalih istočnojadranskih središta Bizantske Dalmacije.

²⁸ Dovratnik portala sa Šipana, isklesan je od vapnenca. Ulomak je bio naknadno uzidan kao prag južnih vrata ranoromaničke crkve sv. Mihajla u Pakljeni, danas se nalazi u toj crkvi. Prvi ga je objavio J. Posedel pedesetih godina 20. st. [Posedel, 1952: 125, sl. 9.], a ranijem sloju predromaničke skulpture pripisala ga je M. Zornija [Zornija, 2014: 174, T. XXIII].

Pilastar oltarne ograde s Koločepa (šir. 22 cm, vis. 44 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca i naknadno je bio uzidan u trijem crkve sv. Nikole kod Donjeg Čela. Pronađen je prilikom razlaganja trijema i istraživanja te crkve devedesetih godina 20. st. Prvi ga je objavio I. Žile [Žile, 2002: 257, 263; Žile, 2003: 78, 81, 122, T. XVI., sl. 1], a ranijoj fazi predromaničke skulpture pripisala ga je M. Zornija [Zornija, 2014: 173, T. XXIII].

²⁹ Plutej oltarne ograde (šir. 52 cm, vis. 66.5 cm i deb. 13-15 cm), isklesan je od mramora. Pronađen je u dubrovačkom Sv. Stjepanu na Pustijerni i nalazi se u AMD (Inv. br. 3699). Koločepske i šipanske ulomke dovela je u vezu s onovremenim bokeljskim reljefima M. Zornija [Zornija, 2014: 144, 173-174 i d.].

³⁰ Vidi više u: Tomas, 2014: 30-32.

³¹ Na Mrkanu je nađen jedan ulomak tog sloja predromaničke skulpture, isklesan je od vapnenca. Vjerojatno je riječ o pilastru oltarne ograde, nalazi se u AMD (Inv. br. 3867) [Menalo, 2006: 63, sl. 52]. U Komolcu u Rijeci dubrovačkoj pronađeni su ulomci zabata i ploče oltarne ograde [Jurković, 1984: 77-78; Jurković, 1985: 193; Žile, 1995 (1991): 151-153, sl. 14 i 16; Jakšić, 1999-2000: 138; Zornija, 2014: 171-172, T. XXX.]. Vidi više u: Tomas, 2014: 30-32.

³² Tomas, 2014: 30-32, sa starijom literaturom.

* * *

Drugu predromaničku graditeljsku etapu na Elafitskom otočju, moguće je dovesti u vezu s intenzivnim zahvatima obnove i izgradnje tijekom prve polovine ili sredine 10. stoljeća u južnodalmatinskom regionalnom središtu Dubrovniku, ali i u Stonu, onodobnom političkom i crkvenom sjedištu Zahumlja.³³ U tom periodu grade se i kupolna zdanja pa je tako u Dubrovniku podignuta reprezentativna crkva sv. Petra (Velikog), a u Stonu vladarska kapela sv. Mihajla za čiju izgradnju je najvjerojatnije bio zaslužan moćni zahumski knez Mihajlo Višević (prije 910. - nakon 928.).³⁴ Tada su izgrađene i dvije crkve s kupolom na Elafitima - Sv. Nikola (Sv. Vid) kod Donjeg Čela na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu. Obje elafitske crkve, kao i ona stonska, jednobrodne su trotravejne građevine, skromnih dimenzija, s četvrtasto oblikovanom apsidom izvana i po svojim arhitektonskim obilježjima ubrajaju se u spomenike tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.³⁵ Iako taj tip arhitekture nalazimo i u srednjoj Dalmaciji, po broju sačuvanih građevina na istočnoj obali Jadrana one predstavljaju najizrazitiji arhitektonski tip u graditeljstvu južne Dalmacije, i to upravo na dubrovačkom prostoru. Riječ je o sveukupno šesnaest spomenika, od kojih se njih čak dvanaest nalazi na Elafitskom otočju, i to šest na najmanjem otoku Koločepu (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju, Sv. Frano u uvali Jekavac i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i tri na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu). Tri spomenika sačuvana su u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika, od kojih dva na Prijekome (Sv. Nikola i crkva Preobraženja Kristova - Sigurata) i jedan u istočnom dijelu grada (Sv. Luka), dok je samo jedan zasvjedočen na prostoru nekadašnjeg Zahumlja -

³³ U Dubrovniku se gradi reprezentativna crkva sv. Petra (Velikog), radikalnije se obnavlja monumentalna katedrala, a obnovljena je i crkva sv. Stjepana na Pustijerni. Nekoliko onodobnih predromaničkih ulomaka uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre, ali im ne možemo odrediti provenijenciju. Dva ulomka nađena su i na Pilama (Sv. Andrija), dok se jedna monumentalna ploča oltarne ograde nalazi na lokalitetu Tri crkve. Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43. Također, značajnije obnove starijih zdanja, ali i podizanje novih nalazimo u susjednom Zahumlju, napose u političkom i crkvenom sjedištu Stonu, gdje je vladao knez Mihajlo Višević (prije 910. - nakon 928.). U tom periodu izgrađena je vladarska kapela sv. Mihajla na brdu Gradac, a obnovljena je i Sv. Mandaljena (tada u funkciji katedrale). Vidi više u: Tomas, 2014: 195-201, 208-227; Tomas, 2016: 41-60.

³⁴ Tomas, 2014: 32-43, 208-227; Tomas, 2016: 41-60.

³⁵ Spomenici toga tipa arhitekture detaljno su obrađeni u doktorskoj disertaciji Ivane Tomas. Vidi više u: Tomas, 2014: 7-235.

Sv. Mihajlo u Stonu. Među njima najranije su izgrađeni stonski Sv. Mihajlo, koločepski Sv. Nikola i lopudski Sv. Ivan Krstitelj (Tb. 7).

Na predromaničko podrijetlo dva elafitska zdanja ukazuje njihova skulptura, a radi se o ulomcima liturgijskog namještaja (pluteji oltarne ograde na Lopudu) i dijelovima arhitektonske plastike (dovratnici portala na Koločepu).³⁶ Na reljefima su izvedeni geometrijski prepletni ornamenti, s naglašenim *horror vacui*, a riječ je o međusobno zauzlanim „perecima“ i učvorenim nizovima kružnica koje presijecaju troprute dijagonalne trake. Likovno-morfološke karakteristike elafitskih reljefa odgovaraju zreloj predromaničkoj skulpturi prve polovine ili sredine 10. stoljeća, tj. tzv. *prvom pelješkom sloju*.³⁷ Srodne primjere takvih složenih geometrijskih kompozicijskih shema bilježimo kod onovremene dubrovačke skulpture (Sv. Petar (Veliki), katedrala, Sv. Stjepan, lokalitet Tri crkve), te na kamenoj opremi iz Sv. Mihajla u Stonu.³⁸

Obje elafitske crkve nalaze se izvan naseljena mjesta i na uzdignutom položaju, pri čemu treba istaknuti da je lopudski Sv. Ivan izgrađen na vrhu strme uzvisine koja je ponad naselja. Imajući u vidu mjesto njihova podizanja, kao i

³⁶ Od koločepskih dovratnika (gotovo) je u cijelosti očuvan sjeverni, dok su od južnoga nađeni manji fragmenti. Ulomak sjevernog dovratnika (šir. 16 cm, vis. 178 cm i deb. 36 cm), pronađen je u trijemu Sv. Nikole kod Donjeg Čela i danas je uzidan u portal te crkve. Tijekom razlaganja recentnih vrata, u rasteretnom luku, nađeno je više dijelova desnog dovratnika (tri su tašelirana u novonapravljeni dovratnik). Svi ulomci su isklesani od vapnenca, a na prednjoj strani izveden je okomiti niz međusobno zauzlanih „pereca“. [Žile, 2002: 261, 264; Žile, 2003: 83-84, 124; Peković, 2008: 15-16].

³⁷ Tzv. *prvi pelješki sloj* definirao je M. Jurković, a prepoznao ga je na kamenoj opremi iz Sv. Mihajla u Stonu i na tada tek djelomično objavljenom dubrovačkom materijalu (nekoliko ulomaka iz Sv. Stjepana na Pustijerni i Sv. Petra (Velikog)) [Jurković, 1983: 169-178, sl. 15, 23-25, 37-42; Jurković, 1984: 38-46, 74-77; Jurković, 1985: 185-186, 190-191]. Taj korpus dubrovačke skulpture danas je znatno obogaćen, a među spomenicima u Gradu najbrojniji primjeri otkriveni su u crkvi sv. Petra (Velikog). Riječ je o više od stotinjak ulomaka, od kojih najveći broj pripada liturgijskom namještaju, a radi se, uglavnom, o dobro očuvanim pločama oltarne ograde i dijelovima ciborija. Isti sloj skulpture nađen je u katedrali, Sv. Stjepanu na Pustijerni i Sv. Andriji na Pilama, dok se jedna monumentalna ploča oltarne ograde nalazi na lokalitetu Tri crkve. Također, više ulomaka uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre. Vidi više u: Tomas, 2014: 37-43, sa starijom literaturom.

³⁸ O onodobnoj skulpturi u Dubrovniku i Stonu vidi više u: Tomas, 2014: 37-43, 215-219, sa starijom literaturom; Tomas, 2016: 44-47. Srodna kompozicija s nizom zauzlanih „pereca“ onoj koločepskih dovratnika, isklesana je na ulomcima dovratnika u dubrovačkom Sv. Petra (Velikom) (danas su oni uzidani kao okviri parlatorija). Ulomke dovratnika iz Sv. Petra (Velikom) doveo je u vezu sa tzv. *prvim pelješkim slojem* M. Jurković i datirao ih je u prvu polovinu ili sredinu 10. st. [Jurković, 1984: 75; Jurković, 1985: 191-192]. Dovratnike u 10. st. datira i R. Menalo, te Ž. Peković [Menalo, 2006: 54, 66, sl. 28, sl. 64; Peković, 2010: 113-121]. Sličnu dataciju koločepskih reljefa predložio je I. Žile, ali ih ne dovodi u vezu s arhitektonskom plastikom iz dubrovačkog Sv. Petra (Velikog) [Žile, 2003: 78, 124].

³⁹ Na tu pretpostavku ukazao je već I. Fisković [I. Fisković, 2001: 417, 430].

to da se radi o građevinama skromnih dimenzija, čini se da nisu mogle služiti kao kongregacijske crkve.³⁹ Stoga je vjerojatnije bilo riječ o zavjetnim zdanjima, ali nije moguće utvrditi tko ih je izgradio, točnije radi li se o „privatnim“ crkvama koje je podigao pripadnik višeg društvenog sloja (zemljoposjednik ?) ili ih valja vezati za neku organiziranu otočku zajednicu.⁴⁰ Potonje bi možda mogli dovesti u vezu s lopudskim Sv. Ivanom, jer je u crkvu, doduše u ranoj romanici, uzidano više ulomaka sa znakom križa, a što bi upućivalo na to da se radilo o važnijem otočkom svetištu. Tome bi mogao odgovarati i njegov smještaj na vrhu uzvisine. Međutim, teško je donositi konkretnije zaključke jer nemamo uvid u onodobne posjedovne odnose na tim otocima.

Također, treba istaknuti da Sv. Nikola nije bio prvotni titular predromaničke crkve na Koločepu već je ona, po svemu sudeći, bila posvećena glasovitom mučeniku sv. Vidu. Naime, crkva sv. Nikole prvi je put arhivski zabilježena tek godine 1808. (kada je uz nju uređeno novo otočko groblje).⁴¹ S obzirom na kasno navođenje Sv. Nikole u arhivskim vrelima, Vicko Lisičar je već početkom 20. stoljeća pretpostavio kako to nije prvotni titular te crkve.⁴² Na temelju oltarne pale s prikazom sv. Nikole i sv. Vida koja se u crkvi nalazila, zaključio je da je najvjerojatnije bila posvećena sv. Vidu, a svoju pretpostavku potkrijepio je i činjenicom da je na otoku postojala srednjovjekovna crkva sv. Vida, koja nije otkrivena.⁴³ Riječ je o značajnijoj elafitskoj crkvi, čiji spomen prvi put bilježimo godine 1270., a iz dokumenta saznajemo da su njome upravljali *hereditari* i da se radilo o bogatijem kanoničkom patrimoniju, što nam potvrđuju posjedi na Koločepu (1283.) i susjednom Šipanu (1270.), ali i u Rijeci dubrovačkoj (1283.).⁴⁴

Davno izneseno Lisičarevo mišljenje čini se uvjerljivim, jer je Sv. Nikola jedan od najstarijih, ali i najbolje očuvanih (rano)srednjovjekovnih spomenika na Elafitima, pa je neobično da se ta crkva tako kasno navodi u vrelima. O njezinoj povezanosti sa Sv. Vidom potvrđivala bi pronađena oltarna pala s prikazom toga svetca, kao i to da to značajnije otočko svetište (još uvijek) nije ubicirano,

⁴⁰ I. Fisković je pretpostavio da su sve koločepske crkve toga tipa arhitekture, zbog njihove brojnosti na tom malom otoku (šest zdanja), a napose skromnih im dimenzija, najvjerojatnije, služile kao „privatne“ crkve moćnijeg reda zemljoposjednika [I. Fisković, 2001: 417].

⁴¹ Lisičar, 1932: 109, 130-132; Žile, 2002: 255; Žile, 2003: 75; Peković, 2008: 91.

⁴² Lisičar, 1932: 109-111.

⁴³ Lisičar, 1932: 87, 110-111. Oltarna pala s prikazom sv. Nikole i sv. Vida danas se nalazi u obližnjoj crkvi sv. Antuna Opata u Donjem Čelu na otoku Koločepu.

⁴⁴ Lisičar, 1932: 98, 109-110, 114-116; Lučić, 1966: 201, 205; Lučić, 1970: 86, 95; Lučić, 1990: 43. S tim u vezi treba naglasiti da je većina onodobnih elafitskih zdanja u pravilu posjedovala malo zemlje, pa brojna imovina koja se navodi za koločepskog Sv. Vida ukazuje na njegovu važnost. Usp. u: Lučić, 1970: 81-111; Lučić, 1990: 43-44.

a ne treba zanemariti ni to da Sv. Nikolu lokalno stanovništvo i naziva Vidom. Također, valja istaknuti da je sv. Vid važan svetac u rimskoj Crkvi i da mu je kult raširen u ranom srednjem vijeku. Kult tog glasovitog ranokršćanskog svetca, rodom sa Sicilije i mučenog u doba cara Dioklecijana, zarana je čašćen u Rimu, gdje mu je navodno bilo podignuto prvo svetište već u 4. ili 5. stoljeću.⁴⁵ Ipak, prvi siguran spomen crkve sv. Vida u Rimu bilježimo u vrijeme pape Lava III. (795.-816.), kada je krajem 8. stoljeća u papinskoj kronici *Liber Pontificalis*, zabilježena *diaconia Beati Viti*.⁴⁶ Riječ je o jednoj od uglednijih rimskih titularnih crkava koja se navodi u više srednjovjekovnih izvora, a nalazila se na prostoru Eskvilina - u blizini crkve S. Maria Maggiore.⁴⁷ Od 8. stoljeća štovanje toga svetca širi se izvan granica Italije pa u to doba bilježimo prijenos njegovih moći u važnu benediktinsku opatiju u St. Denisu (756.), a gotovo stoljeće nakon toga u onu u Corveyu (836.).⁴⁸ Od ranog 10. stoljeća Vid je čašćen i u Pragu, kada njegove relikvije dopijevaju u tamošnju katedralu.⁴⁹ Osim u ranom srednjem vijeku, kult mu je bio raširen i u doba Grgurovske reforme (1046.-1124.), kada je Vidovo ime upisano u Rimski kalendar, sa svetkovinom na dan 15. lipnja.⁵⁰ Imajući u vidu da je štovanje sv. Vida vrlo rašireno u ranom srednjem vijeku, a napose u Rimu, taj bi titular odgovarao vremenu izgradnje koločepske crkve, odnosno ozračju prve polovine ili sredine 10. stoljeća, kada je u Dubrovniku zasvjedočen kult Pankracija, Nereja i Ahileja koji su, poput Vida, glasoviti mladi mučenici, poznati po junaštvu i osobito čašćeni u Rimu.⁵¹

⁴⁵ Davis, 2007: 91, 212. O rimskoj crkvi SS. Vito, Modesto e Crescenzia najdetaljnije je pisao P. Mancini 1977., čiji je rad objavljen na internetskoj stranici: www.sanvito-roma.it (DALJE: Mancini, 1977).

⁴⁶ Davis, 2007: 197, 208.

⁴⁷ Mancini, 1977.

⁴⁸ Réau, 1958: 621.

⁴⁹ Réau, 1958: 622.

⁵⁰ www.newadvent.org (Podatci na internetskoj stranici preuzeti su iz: J. P. Kirsch, *Sts. Vitus, Modestus, and Crescentia*, u: *The Catholic Encyclopedia*, New York, 1912.). U vrijeme reformskog pape Urbana II. (1088.-1099.), kada se službeno ustalio kolegij kardinala, spomenuta rimska crkva sv. Vida prešla je u ruke kardinala-đakona 1088. g. Njezin prvi kardinal bio je benediktinski kroničar Leon Marsicano ili Lav Ostijski (o. 1046. - prije 1117.), sastavljač poznate montekasinske kronike *Chronica monasterii Casinensis*. www.treccani.it (Podatci na internetskoj stranici preuzeti su iz: M. Dell' Omo, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 64., 2005.).

⁵¹ Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (905.-959.), u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastalom približno 949. g., navodi da su u dubrovačkom Sv. Stjepanu bile moći sv. Pankracija. Istu crkvu spominje i Milecije (11. st.), koji piše da su ondje pohranjene relikvije Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile. Iako nije razvidno zašto Milecije među grupom rimskih mučenika i mučenica, kojoj pripada i sv. Pankracije, ne spominje

Također, riječ je o razdoblju kada je (re)organizirana Splitska metropolija i podvrgnuta papi, pa tako u Dubrovniku, osim relikvija rimskih svetaca, biva izgrađena značajnija gradska crkva znakovito posvećena apostolskom prvaku sv. Petru.⁵² S obzirom na to da je tada istočna obala Jadrana snažnije vezana s Rimom, kao i to da je u Gradu zasvjedočeno štovanje mladenačkih rimskih svetaca, moguće je pomišljati da je predromanička crkva na Koločepu najvjerojatnije od vremena podizanja bila posvećena sv. Vidu.

Izgradnja prvih spomenika tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* na teritoriju dubrovačkog distrikta (Sv. Nikola / Sv. Vid na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu), ali i u susjednom političkom i crkvenom središtu Zahumlja - Stonu (Sv. Mihajlo), korespondira s onovremenim velikim graditeljskim projektima koji se događaju u obližnjem regionalnom središtu Dubrovniku, kao što je zamašna obnova monumentalne katedrale i izgradnja reprezentativnog kupolnog zdanja - Sv. Petra (Velikog).⁵³ U prvom redu to dokazuje isti sloj predromaničke skulpture, a osobito kamena plastika iz stonskog Sv. Mihajla koja je srodna onoj iz Sv. Petra.⁵⁴ Osim raskošnom opremom, čini se mogućim da je i arhitektonsko rješenje te značajne dubrovačke crkve poslužilo kao uzor obližnjim spomenicima, pa bi pojavu jednobrodnih kupolnih crkava na dubrovačkim otocima, a napose one u Stonu (tada u funkciji vladarske kapele), trebalo dovesti u vezu s njome.

* * *

Od druge polovine 11. stoljeća na istočnojadranskom prostoru bilježimo snažnije odraze Grgurovske reforme (1046.-1124.), usmjerene moralnoj i duhovnoj obnovi Crkve.⁵⁵ Tijekom zadnjih desetljeća 11. i prve polovine 12. stoljeća zamjetna je i intenzivnija graditeljska aktivnost na širem dubrovačkom prostoru, na što ukazuju sačuvani ostatci ranoromaničke skulpture, zidnih slika

---

i njega, carev navod o štovanju toga sveca zasad je najranije zajamčeni kult relikvija u Dubrovniku. No, valja napomenuti da se prema dubrovačkoj tradiciji prijenos moći sv. Nereja i Ahileja navodno dogodio 930. g. Iako nemamo sigurnih potvrda je li se taj događaj baš tada zbio, zanimljivo je primijetiti da se u Dubrovniku neposredno nakon održavanja Splitskih sabora 925. i 928. g. navode relikvije upravo rimskih svetaca. Vidi više u: Tomas, 2014: 35-36, sa starijom literaturom.

⁵² Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43.

⁵³ Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43, 195-201, 208-227.

⁵⁴ Tomas, 2014: 37-43, 215-219; Tomas, 2016: 44-47.

⁵⁵ O crkvenoj reformi u Dalmaciji, napose sjevernoj i srednjoj, vidi rad I. Fiskovića o reljefu iz splitske krstionice s prikazom vladara (Petar Krešimir IV.), gdje je detaljno obrađen kulturno-povijesni kontekst toga vremena: I. Fisković, 2002. Također, za povijesno-kulturni kontekst dubrovačkog prostora vidi više u: Tomas, 2014: 49-60, sa starijom literaturom.

i arhitekture.⁵⁶ Osim obnove starijih svetišta u Gradu i njegovoj okolini, grade se brojna (nova) sakralna zdanja. Među njima ističu se svojom brojnošću crkve tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.⁵⁷ Tada su izgrađene dvije građevine na Prijekome (crkva Preobraženja Kristova - Sigurata i Sv. Nikola), ondašnjem izvangradskom prostoru Dubrovnika, dok ih je čak devet podignuto na Elafitskom otočju, od kojih četiri na Koločepu (Sv. Barbara u Borju, Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama i Sv. Frano u uvali Jekavac), dvije na Lopudu (Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i tri na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu). Iako je taj tip crkava zamjetan na tom prostoru od vremena zrele predromanike (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu i Sv. Mihajlo u Stonu), po broju sačuvanih građevina on predstavlja najizrazitiji arhitektonski tip upravo u doba rane romanike. Na temelju analize njihove arhitekture i skulpture, kao i analogijom sa srodnim spomenicima, napose onima iz srednje Dalmacije, moguće je utvrditi da je veći broj njih podignut tijekom prve polovine 12. stoljeća (Sigurata u Dubrovniku, Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu), dok su četiri građevine iz zadnjih desetljeća 11. stoljeća (Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu).⁵⁸

⁵⁶ O obnovama starijih zdanja, ali i o izgradnji novih ponajviše svjedoče brojni ulomci arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja otkrivenih u Gradu i njegovoj okolini. Kao ponajbolje očuvani dubrovački primjer, valja izdvojiti portal crkve sv. Bartula (izvorno sv. Kuzme i Damjana) uz današnju Biskupsku palaču preko puta katedrale. Identične biljne vitice, s karakteristično dvoplošno obrađenim listovima i trolatičnim središnjim listom, poput onih iz Sv. Bartula, nalazimo u katedrali i u crkvi sv. Petra (Velikog). Riječ je o dijelovima nadvratnika ili dovratnika portala što ukazuje na to da su prvostolnica, ali i Sv. Petar (Veliki) tada bili obnovljeni. Od ostalih gradskih crkava novim kamenim namještajem bili su opremljeni Sv. Stjepan i Sv. Ivan na Pustijerni. Također, više reljefa uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre. No, mnogima od njih ne možemo odrediti provenijenciju (odnosno kojem su sakralnom zdanju pripadali). Međutim, brojna ranoromanička kamena plastika otkrivena u gradu svjedoči o opsežnijim graditeljskim zahvatima u to vrijeme. Osim u Dubrovniku, ranoromanička skulptura zasvjedočena je na obližnjem otoku Lokrumu, Elafitskom otočju, Sv. Andriji na Pučini, Rožatu i Stonu. O obnovama starijih spomenika svjedoče i ostatci zidnih oslika, od kojih na prvom mjestu treba navesti one pronađene u katedrali za koje je I. Fisković utvrdio da se radi o dva vremenski različita sloja ranoromaničkih fresaka - stariji iz zadnjih desetljeća 11. st. i mlađi iz prve polovine ili sredine 12. st. [I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; I. Fisković, 2013: 78-85]. Autorovoj uvjerljivoj interpretaciji priklonila se i T. Mićević-Đurić [Mićević-Đurić, 2012: 287-293]. Drukčijega je mišljenja Ž. Peković, koji sve oslike datira u kasno 11. st. [Peković, 2008: 72-81]. Ranoromaničke freske sačuvane su i na Elafitskom otočju (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu i Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu). Vidi više u: Tomas, 2014: 55-60, sa starijom literaturom.

⁵⁷ Vidi više u: Tomas, 2014: 55-60, 70-75, 80-84, 105-109, 122-125, 127-146, 161-174, 175-192, 228-235.

⁵⁸ Tomas, 2014: 70-75, 80-84, 122-125, 127-146, 161-174, 175-192, 228-235.

Također, treba istaknuti i to da će taj tip „ranoromaničke“ gradnje kontinuirati na dubrovačkom prostoru i u kasnije doba, o čemu svjedoče dvije crkve, s uočljivim stilskim obilježjima (kasne) romanike i gotike (Sv. Luka u Dubrovniku i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu na Koločepu).⁵⁹

Sve elafitske crkve nalaze se izvan naseljena mjesta, s izuzetkom lopudskog Sv. Ilije koji je podignut u naselju na ostacima starijeg sklopa. Zasad nije moguće utvrditi jesu li i dvije koločepске (Sv. Barbara i Sv. Frano), te jedna šipanska građevina (Sv. Mihajlo) sagrađene nad nekim ranijim zdanjem (jer su i na tim lokacijama nađeni ranokršćanski ulomci).⁶⁰ Također, sve su na uzdignutom položaju, poput predromaničkih crkava (toga tipa), pri čemu su dvije na višim uzvišenjima - lopudski Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i šipanski Sv. Petar na Veljem vrhu. Među njima dvije su posvećene nebeskom zaštitniku Mihovilu (Koločep, Šipan), a od ostalih titulara bilježimo Srđa (Koločep), Nikolu i Iliju (Lopud), Petra i Ivana Krstitelja (Šipan), a možda i Barbaru (Koločep), dok za koločepsku crkvu sv. Frana nije poznata prvotna posveta.⁶¹

U odnosu na ranije spomenike zamjetno je da ranoromaničke crkve obilježava pravilnije tlocrtno rješenje, a tri se ističu i nešto većim dimenzijama od uobičajenih (Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na

⁵⁹ Tomas, 2014: 85-90, 150-151.

⁶⁰ I. Fisković, 1970: 21, 24-25; I. Fisković, 1996a: 74; I. Fisković, 1999-2000: 242; Žile, 2003: 47, 50, 59-62.

⁶¹ Crkva sv. Frana nad uvalom Jekavac, na istočnoj strani otoka Koločepa, prvi je put zabilježena 1837. g., kao ruševina bez titulara [Žile, 2003: 45]. O toj građevini posjedujemo malo podataka, a početkom 20. st. ne navodi ju ni V. Lisičar u svojoj monografiji o tom otoku. S obzirom na njezin kasni spomen u vrelima, kao i to da prva zdanja posvećena sv. Frani bilježimo od 13. st. - možemo zaključiti da to nije bila prvotna posveta te ranoromaničke crkve. Tako ju I. Žile (bez dodatnoga objašnjenja), dovodi u vezu sa Sv. Đurđem [Žile, 2003: 70, 75]. Riječ je o važnijoj koločepskoj crkvi koja nije ubicirana, a u dosadašnjoj literaturi pogrešno se povezivala s gotičkim Sv. Antunom Padovanskim u Gornjem Čelu [Lisičar, 1932: 98-99, 109-111; T. Marasović, 1960: 35; Lučić, 1970: 86; T. Marasović, 1985: 153; T. Marasović, 1978: 73; T. Marasović, 1988: 456; T. Marasović, 1994: 162; T. Marasović, 1997: 20, 30; T. Marasović, 2008: 257]. Crkva sv. Đurđa prvi se put navodi 1269. g., iz izvora saznajemo da su njome upravljali *hereditari* i da je imala više posjeda na otoku. Njezin posljednji spomen bilježimo krajem 15. st. [Lisičar, 1932: 98-99; Lučić, 1966: 201, 204; Lučić, 1970: 86]. Iz dokumenta je uočljivo da je bila u blizini Gornjeg Čela, a to bi moglo odgovarati lokaciji na kojoj je podignut Sv. Frano [Lisičar, 1932: 98]. Međutim, nužno je naglasiti da je u blizini tog naselja i Sv. Barbara koja se, kao i Sv. Frano, ne navodi u srednjovjekovnim izvorima. Stoga nemamo dovoljno dokaza koji bi mogli ukazivati na to da je ranoromanička crkva u Jekavcu neubicirani Sv. Đurđe, pa je jedino moguće tvrditi da sv. Frano nije bio njezin prvotni titular. Na pitanje kojem je svetcu bila posvećena, zasad ne možemo dati odgovor.

Šipanu).⁶² Kod većine njih iznutra je polukružno oblikovana apsida, kao i kod starijih zdanja, dok je trima ona četvrtasta (Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu). Zanimljivo je primijetiti da na Koločepu, gdje bilježimo njihov najveći broj, sve imaju iznutra polukružnu apsidu (Sv. Barbara, Sv. Mihajlo, Sv. Srđ i Sv. Frano). Kod svih je primjetno da su zidane priklesanim kamenom složenim u nepravilne redove i povezanim obilnim slojem žbuke, kao i predromaničke crkve, s izuzetkom Sv. Ilije kod kojega je struktura zida nešto pravilnija. Također, kod većine njih u svodovima su bile ugrađene amfore (Sv. Barbara i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Mihajlo na Šipanu).⁶³ Moguće je da su žare, kao lagani građevni materijal, služile rasterećenju težine svoda, a s obzirom na to da su bile vidljive na površini i okrenute otvorom prema unutrašnjosti građevine, čini se da su imale i ulogu pojačanja akustičnosti prostora.⁶⁴

Najveće razlike među mlađim spomenicima vidljive su u tretiranju vanjskog oplošja apsida i bočnih stijenki. Tako je kod triju crkava začelje apsida razvedeno s jednom većom lučno zaključenom nišom (Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu), a primjetna je i raščlanjenost bočnice apsida i ramena lađe plitkim nišama (Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu). Premda će većina građevina ostati vjerna predromaničkoj tradiciji razvedenih bočnih zidova, niše su im sada nešto pravilnije dubine i širine. Također, kod nekih je prisutna podudarnost elemenata raščlambe vanjskih i unutrašnjih zidova (Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) ili im niše završavaju dvostrukim lukovima (Sv. Barbara na Koločepu i Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu). Tendenciju nerazvedenom oplošju bočnih zidova, kod kojih su prisutni samo plitki istaci na njihovim krajevima, bilježimo kod dva spomenika (Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu), dok je u potpunosti nerazvedeni eksterijer bočnih zidova i apsida

⁶² Crkve tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* obilježavaju skromne dimenzije. Njihova prosječna dužina s apsidom je između šest i sedam metara, dok su samo četiri spomenika nešto većih gabarita - za oko jedan metar (Sigurata u Dubrovniku, Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu). Širine su između tri i četiri metra, osim potonjih čija širina prelazi četiri i pol metra.

⁶³ Amfore su zasvjedočene i kod tri predromaničke crkve toga tipa (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu i Sv. Mihajlo u Stonu).

⁶⁴ U srednjoj i južnoj Dalmaciji postoji veći broj predromaničkih i ranoromaničkih spomenika kod kojih su ugrađene keramičke žare u svodnu konstrukciju, pri čemu treba istaknuti da ih je (po)najviše zabilježeno kod crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*. Usp. u: T. Marasović, 2003: 113-125; T. Marasović, 2008: 303-310; T. Marasović, 2011; T. Marasović, 2013.

uočljiv kod lopudskog Sv. Ilije. Kod potonjeg je zamjetno i to da mu uzdužne stijenke nisu na uobičajeni način podijeljene u tri polja s pomoću dviju lezena, već se pojasnice svoda oslanjaju na konzole.

Iako je kupola očuvana jedino kod pakljenskog Sv. Mihajla, na temelju tlocrtnih dispozicija možemo pretpostaviti da je resila i ostale crkve. Uzimajući u obzir da je većini njih središnji travej približno jednakih dimenzija (Sv. Barbara, Sv. Srđ i Sv. Frano na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) ili manje veličine od ostala dva traveja (Sv. Ilija na Lopudu i Sv. Petar na Šipanu), opravdano je pomišljati da im je i kupola bila manjih dimenzija (promjera 85 ili 90 cm) kao kod predromaničkih zdanja te Sv. Nikole u Dubrovniku. Veličinom se izdvaja kupola šipanskog Sv. Mihajla čiji je promjer dvostruko veći od uobičajenog (o. 170 cm), poput kupole dubrovačke Sigurate, a istog promjera bila je najvjerojatnije i ona koločepskog Sv. Mihajla, jer je njegov potkupalni travej (gotovo) dvostruko većih dimenzija od ostala dva. Izgleda da je u većini slučajeva unutrašnja konstrukcija kupole bila riješena pomoću pandativa, kao i kod starijih zdanja te onih ranoromaničkih u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata). Ostatci pandativa potvrđeni su kod šipanskog Sv. Ivana Krstitelja, dok je za njih četiri (Sv. Barbara, Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu) moguće pretpostaviti da su postojali (zbog srodnosti njihova arhitektonskog rješenja s dubrovačkim spomenicima). Iznimku čini pakljenska kupola koja je na trompama. Iako je kupola šipanskog Sv. Petra rekonstruirana na pandativima, postoji mogućnost da je i ona izvedena na trompama zbog velike sličnosti arhitektonskog oblikovanja Sv. Petra i pakljenske crkve. Teško je donositi zaključke za kupolu lopudske crkve sv. Ilije, jer se njezino arhitektonsko rješenje odvaja od ostalih spomenika. S obzirom na to da su sve očuvane predromaničke i ranoromaničke kupole imale vanjsko četvrtasto tijelo (Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu, Sigurata i Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Mihajlo na Šipanu), moguće je zaključiti da su četvrtastoga oblika bile i ostale. Po svemu sudeći, većini je eksterijer bio razveden plitkim nišama. Naime, zamjetno je da dvije crkve raščlanjenih bočnih zidova imaju, poput predromaničkih građevina, razvedenu i kupolu (Sv. Nikola u Dubrovniku i Sv. Mihajlo na Šipanu), dok je primjerice kod dubrovačke Sigurate kupola glatkih stijenki, kao i bočni joj zidovi. Imajući u vidu da je kod većeg broja prisutna predromanička tradicija razvedenih bočnih zidova, vjerojatno je tako bila riješena i njihova kupola (Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu). U tom pogledu izuzetak bi predstavljale kupole kod crkava nerazvedenog eksterijera (Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Ilija na Lopudu), jer je kod njih razvidan prekid s predromaničkom tradicijom, pa im je i kupola najvjerojatnije bila glatkih stijenki, poput one na Sigurati.

Među spomenutim crkvama najreprezentativnija oprema očuvana je u Sv. Mihajlu kod Donjeg Čela na Koločepu, a riječ je o oltarnoj ogradi i prozorskom okviru.⁶⁵ Osim biljnih vitica koje su resile te reljefe, na ogradi su nazočni figurativni prikazi (ljudski i životinjski lik) što predstavlja rijetkost među sačuvanom ranoromaničkom skulpturom na širem dubrovačkom prostoru. Također, cjelokupna liturgijska i arhitektonska oprema Sv. Mihajla isklesana je od mramora antičke provenijencije. Iako su se koločepski reljefi uglavnom datirali u drugu polovinu ili kraj 11. stoljeća,⁶⁶ riječ je o skulpturi formalno zrelijeg likovnog izraza i nešto kasnijeg vremena postanka. Tako je u izvedbi

⁶⁵ Oltarna ograda (gotovo) je u cijelosti očuvana i jedan je od najreprezentativnijih primjera ograde svetišta na istočnoj obali Jadrana, jer je u potpunosti isklesana od ulomaka antičkog mramornog sarkofaga. Njezini dijelovi pronađeni su na više lokacija na otoku, a najveći broj potječe iz trijema Sv. Nikole kod Donjeg Čela. Ograda je rekonstruirana 2000. g. i danas je u *Župnoj zbirci Koločep* u Donjem Čelu. Izvorno se nalazila u osi istočnoga para ležena, a dužina joj iznosi 2.32 m (sa središnjim prolazom oko 50 cm). Donji dio ograde čine dvije ploče i dva pilastra, različitih širina. Lijevi plutej bolje je očuvan, središnje polje mu je podijeljeno rasterom koncentričnih krugova koji su ispresijecani dijagonalama. Između kružnica su figurativne scene, s prikazom lova. Od desne ploče sačuvana je gornja polovica, dok je ostali dio rekonstruiran po uzoru na prethodnu. Slične je kompozicije, ali su joj segmenti slobodnog prostora ispunjeni motivom bršljanova lista. Kod oba pluteja, na gornjoj obodnoj traci, izveden je tzv. motiv lire, a na donjoj su, kod onog očuvanog, arkade s palmetama. Na lijevom pilastru isklesane su višestruko učvorene kružnice, dok je na desnome niz „perca“. Iznad pilastara bili su osmerokutni stupovi, ali o izgledu njihovih kapitela nemamo saznanja. Gornji dio sastoji se od dvije grede i središnjeg zabata. Sačuvan je lijevi arhitrav u čijem donjem pojasu je djelomično očuvan posvetni natpis (*† QVESO VOS OM(NE)S Q(VI) ASPICITIS V*), dok je gornji dio grede ispunjen rakovicama i nizom arkada. U središnjem dijelu zabata je prikaz sv. Mihovila, sa žezlom u ruci, a na obodnim vrpcama su dvoprute „kuke“ i arkade. Ispod arhandela ostatci su natpisa u kojem se spominje sestra i kraljica (*SORORE (E)T REGINA*). Na stražnjoj strani zabata dio je antičkog reljefa, s prikazom figurativne scene „čitanja“. Od arhitektonske plastike koja je pripadala crkvi ističe se monumentalni prozorski okvir, otkriven u trijemu Sv. Nikole i u obližnjoj župnoj kući u Donjem Čelu. Dijelovi okvira izrađeni su od kararskog mramora antičke provenijencije, a vjerojatno se radilo o ulomcima stupa ili sarkofaga. Okvir je rekonstruiran u cijelosti, a dimenzije su svjetlosnog otvora 32 x 66 cm. O koločepskoj skulpturi iz Sv. Mihajla vidi više u: Bjelovučić, 1929: 49-50, sl. 21; Karaman, 1930: 113, sl. 116; Lisičar, 1932: 16, 18-22; Abramić, 1932: 327, Prijatelj, 1954: 88-89, sl. 29; Petricioli, 1960: 53; Jurković, 1988: 210, sl. 1; sl. 32; Cambi, 2000: 5-8; Delonga, 2000: 23-28; Peković, 2000: 9-17; Petricioli, 2000: 18-22; Žile, 2002: 257-264; Žile, 2003: 82-83, 121-123; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 2-5; Babić, 2006: 107-108; Delonga, 2007: 199-211; Peković, 2008: 84-105; Peković, 2010: 199-203; Tomas, 2014: 134-143.

⁶⁶ Bjelovučić, 1929: 49-50; Karaman, 1930: 113; Abramić, 1932: 327; Prijatelj, 1954: 88-89; Petricioli, 1960: 53; Jurković, 1988: 209-216; Delonga, 2000: 23-28; Peković, 2000: 10-15; Petricioli, 2000: 18-22; Žile, 2002: 263-264; Žile, 2003: 84-85, 122-128; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 2, 4-7; Babić, 2006: 107-108; Delonga, 2007: 199-211; Peković, 2008: 88-89, 97-104; Peković, 2010: 199-203.

monumentalnog prozorskog okvira uočljiva uznapredovala voluminoznost i vitice su slobodnije modelirane, izostaje *horror vacui*, a zamjetno je i ponovno valoriziranje pozadinske plohe, što bi ukazivalo na njihovo kasnije vrijeme nastanka od onoga kako se dosad tumačilo. To se ponajbolje očituje u usporedbi koločepske skulpture s ostalim ranoromaničkim reljefima na širem dubrovačkom prostoru iz kasnog 11. stoljeća, primjerice s portalom Sv. Bartula (izvorno Sv. Kuzma i Damjan) u Dubrovniku.⁶⁷ Iako sve ulomke obilježava pravilna i vrlo precizno klesana dekoracija (uz pomoć tehničkih pomagala), kao i česta upotreba vegetabilnih vitica s trolatičnim ili četverolatičnim listom, razlike se, međutim, očituju u koncepciji i shvaćanju dekorativne površine. Stoga bi trebalo razlikovati ranoromaničku skulpturu kod koje je još uvijek prisutna predromanička tradicija izražavanja u plitkom reljefu i nezaobilazni *horror vacui*, od one zrelije formirane gdje je zamjetan snažniji plasticitet i vitice su slobodnije modelirane, a uočljivo je i ponovno valoriziranje pozadinske plohe, te napuštanje *horror vacui*, kao što je to slučaj kod koločepskih reljefa.⁶⁸

Na kasniju dataciju te skulpture upućuje i izvedba ljudskog, te životinjskog lika. Tako su na lijevom pluteju u sceni lova, nadahnutom antičkim utjecajem, prikazane četiri, vješto oblikovane, male figure u pokretu (dva dječaka koji pušu u rog, pas koji lovi divljač, krilati konj). Kod svih figura postignut je fino zaobljeni volumen skladnih proporcija tijela, što su odlike već zrelo formirane reljefne skulpture prve polovine 12. stoljeća.⁶⁹ Najbliži im primjer

⁶⁷ Kod dubrovačke ranoromaničke skulpture, moguće je razlikovati dvije skupine reljefa. Prvu skupinu možemo datirati u zadnja desetljeća 11. i(li) rano 12. st., a najrodniji su im reljefi na prostoru srednje Dalmacije - tzv. *Splitska (ranoromanička) klesarska radionica*. Usp. u: Burić, 1992: 207-221. Sličnost je zamijetio i Ž. Peković, ali autor sve dubrovačke primjere datira u kasno 11. st. [Peković, 2010: 199-203]. Toj grupi spomenika pripada najveći broj ulomaka u Gradu i njegovoj okolici. Kao ponajbolje očuvani dubrovački primjer je portal crkve sv. Bartula (izvorno: Sv. Kuzme i Damjana), gdje su zastupljeni (gotovo) svi motivi, tj. kompozicijske sheme, koje nalazimo i kod ostale gradske skulpture (katedrala, Sv. Petar (Veliki), Sv. Stjepan i Sv. Ivan na Pustijerni, više reljefa uzidanih u kasnije građevine unutar gradske jezgre, te jedan ulomak na obližnjem otoku Lokrumu). Izvan Dubrovnika, u tu skupinu možemo ubrojiti reljefe iz Rožata i Stona (Gospa od Lužina). Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 55-57, 135-136.

⁶⁸ Drugu grupu ranoromaničkih reljefa na širem dubrovačkom prostoru moguće je datirati u prvu polovinu 12. st., a najreprezentativniji primjer je mramorna oltarna ograda i prozorski okvir iz Sv. Mihajla kod Donjeg Čela na Koločepu. Toj grupi spomenika pripada i mramorna konzola s otoka Lokruma (na njoj je naknadno isklesan kasnoromanički orao), nadvratnik iz benediktinskog samostana Sv. Andrije na Pučini, te četiri tranzene iz lopudskog Sv. Ilije. Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 57-58, 136-14.

⁶⁹ Na kasniju dataciju ukazuju i denti(li) izvedeni na istom pluteju, a koji su česti kod onovremenih reljefa duž istočne i zapadne obale Jadrana. Motiv denti(la) čest je u sjevernotalijanskoj regiji Veneto. Najranije primjere bilježimo u crkvama S. Marco u Veneciji i S. Fosca u

na istočnojadranskom prostoru iz toga doba nalazimo kod jedne mramorne ploče iz Kotora na kojoj je prikazan *Agnus Dei*.⁷⁰ Na tu dataciju ukazuje i naglašena trodimenzionalnost ostvarena u frontalnom prikazu arhanđelova poprsja na zabatu koločepske ograde. Krajevi krila i rubovi aureole sv. Mihovila prekrili su dio kimationa, kako bi mu se dodatno naglasila trodimenzionalnost, pa njegovo monumentalno tijelo doslovno „izlazi“ iz zadanog mu središnjeg okvira zabata. Osim isticanja njegove važnosti veličinom i volumenom, pažnja je bila posvećena detaljima. Tako je primjerice aureola prikazana sa sitnim krugovima koji sugeriraju bisere, a njima je optočen i rub arhanđelova ogrtača, na kojemu je, čak, isklesana i minijaturna kopča. Pažljivo mu je izvedeno i lice te valovita kosa, a napose raskošna krila. Takvu trodimenzionalnu modelaciju ljudskog tijela, kao i minuciozno isklesane detalje, ne nalazimo kod istočnojadranske skulpture druge polovine ili kraja 11. stoljeća, a koja se dovodila u vezu s koločepkim sv. Mihovilom (zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina ili onaj s *Maiestas Domini* iz Splita).⁷¹ Najbliže analogije arhanđelu

---

Torcellu iz kasnog 11. st., dok najveći broj njih potječe iz prvih desetljeća 12. st. (S. Zaccaria u Veneciji, S. Sofia u Padovi i S. Maria e Donato u Muranu). Usp. u: Zuliani, 2008. Također, denti(li) su čest motiv u arhitektonskoj plastici južnotalijanske regije Apulije tijekom 12. st. (katedrala S. Sabino i crkva S. Marco, Bari; crkva Ognissanti, Cuti; katedrala S. Maria Assunta, Bitonto; katedrala S. Nicola i crkva Ognissanti, Trani; katedrala S. Maria Assunta, Taranto; crkva S. Felice, Modugno). Usp. u: Belli D' Elia, 2003. Na istočnoj obali Jadrana zamjetni su u kapitularnoj dvorani ženskog benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru iz 1105. g.

⁷⁰ Čubrović, 1983-84: 48, 50; Jakšić, 2009-10: 111, kat. br. 35.

⁷¹ Nije moguće prihvatiti ni mišljenje I. Petriciolija koji koločepski zabat povezuje s onima u Splitu i Trogiru (Sv. Petar na Lučcu i Sv. Teodor, tj. Gospa od Zvonika u Splitu, Sv. Nikola na Čiovu) iz kasnog 11. st., jer autor svoju pretpostavku zasniva na formalnoj srodnosti uresa na gornjem rubu koločepskog i srednjodalmatinskih zabata, točnije na motivima rakovica i arkada, zanemarujući pritom najvažniji prikaz na njemu, onaj monumentalnog sv. Mihovila. Osim što na tim (srednjodalmatinskim) primjerima izostaje ljudski lik, nužno je primijetiti da im i klesarska izvedba rubnih motiva nije istovjetna. To je uočljivo usporedimo li robusno izvedene „kuke“ u Gospi od Zvonika s onima na Koločepu, ili obradu volumena i detalja u izvedbi ptica na Čiovu i arhanđelova poprsja. Također, Petricioli smatra da je koločepski zabat izvela, čak, ista splitska radionica, kao i to da su tom prilikom iz Solina preneseni antički sarkofazi na Koločep [Petricioli, 2000: 18-22]. Međutim, na tom elafitskom otoku otkrivena su tri antička sarkofaga, od kojih jedan nije bio upotrijebljen za izradbu ograde, što ukazuje na to da sarkofazi izvorno potječu s Koločepa i da ondje nisu preneseni (samo) radi opremanja ranoromaničkog Sv. Mihajla [Cambi, 2000: 8; Žile, 2003: 128]. Što se, pak, tiče povezanosti koločepske skulpture s onom šireg dubrovačkog prostora, kao i to da ih je izradila radionica iz većeg urbanog središta, tj. Dubrovnika, dokazao je već M. Jurković osamdesetih godina 20. st., detaljnom analizom skulpture na tom prostoru [Jurković, 1985: 183-197; Jurković, 1988: 209-215]. Također, o tome su pisali I. Žile i u novije vrijeme Ž. Peković - smatrajući ih isto radom tzv. *Dubrovačke klesarske radionice* [Žile, 2003, 126-127; Peković, 2010: 179-180, 199-203, 215].

s koločepskog zabata, odnosno takvu tendenciju realističkom prikazivanju detalja, pronalazimo u slikarstvu ranog i(li) zrelog 12. stoljeća, poput oslika iz Sv. Nikole (Sv. Vida) na tom otoku. Spomenuto se ponajbolje očituje u prikazu njegove aureole sa sitnim krugovima koji sugeriraju bisere, što je karakteristično za slikarstvo toga doba, pa takve „biserne niske“ nalazimo i na koločepskim freskama.⁷² Međusobna sličnost uočljiva je i u stiliziranoj mu valovitoj kosi, poput one sv. Mihovila ili nepoznatog, mladenačkog, svetca na zidnim slikama u Sv. Nikoli. S potonjim svetcem bliskost je vidljiva i u oblikovanju odjeće, jer obojica imaju tuniku širokih rukava preko koje je prebačen ogrtač, optočen biserima, i zakopčan na desnom ramenu kopčom, dok bogato mu izvedena krila slične onima sv. Mihovila. S obzirom na zajedničke likovne odlike obližnje otočke skulpture i zidnog slikarstva, nastalih na uzorima istog umjetničkog htijenja, opravdano je pomišljati da se takvo skupocjenije opremanje dvaju susjednih zdanja dogodilo u (približno) isto vrijeme, tj. tijekom prve polovine i(li) sredine 12. stoljeća (kada se datiraju oslici).⁷³ Osim skulpture iz Sv. Mihajla na Koločepu, reprezentativnija arhitektonska plastika očuvana je u lopudskom Sv. Iliji (četiri tranzene). Od ostalih elafitskih građevina treba spomenuti predromaničkog Sv. Ivana Krstitelja na Lopudu, jer je u ranoj romanici u crkvu uzidano više ranokršćanskih ulomaka sa znakom križa. Iako je uzidavanje križem obilježenih ulomaka uočeno kod više onodobnih spomenika na istočnoj obali Jadrana, pa tako i kod dubrovačke Sigurate, nigdje nije zamijećen toliki broj kao na lopudskom zdanju,⁷⁴ što bi upućivalo na promišljeno naglašavanje važnosti tog otočkog svetišta u ranoj romanici.

Ranoromaničke zidne slike potvrđene su kod triju crkava - Sv. Nikola (Sv. Vid) kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu i Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu.⁷⁵ Zidne slike u crkvi sv. Nikole (sv. Vida) kod Donjeg Čela na Koločepu očuvane su na bočnim zidovima, svodu i podanku kupole središnjeg traveja, dok su manji ulomci nađeni u istočnom traveju, te u apsidi. Tragovi fresaka nisu potvrđeni u zapadnom dijelu crkve. Riječ je o svetačkim likovima i geometrijskom dekoru, dok je u apsidi bio prikaz *Maiestas Domini*. Na svodu potkupolnog traveja prikazan je arhanđeo Mihovil u raskošnoj odjeći, dok je na suprotnoj, južnoj, strani Gabrijel,

⁷² I. Fisković, 2009: 24.

⁷³ Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 131-143.

⁷⁴ I. Fisković, 1999-2000: 237.

⁷⁵ Više o zidnim slikama na Koločepu i Šipanu vidi u: Peković, 2008: 24-39, 53-81; I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; Mićević-Đurić, 2012: 287-303; I. Fisković, 2013: 81-85. Za zidne slike iz Sv. Ilije na Lopudu vidi dalje u radu.

uz kojega je natpis *GB*, s ligaturom. U nišama, podno nebeskih zaštitnika, nalazili su se svetački likovi, od kojih je raspoznatljiv lik mlađeg svetca na sjevernom zidu. Na oba bočna zida istočnog traveja su apostolski prvaci Crkve - sv. Petar na južnom i sv. Pavao na suprotnom zidu. Bolje je sačuvan lik sv. Petra, dok je tek gornji dio glave otkriven od drugog apostola (s ostatkom natpisa *PAO_L*). Na oba zida uz apsidu su sveti đakoni - sv. Stjepan Prvomučenik na južnoj strani i sv. Maur(o) na sjevernoj. Riječ je o dobro sačuvanim likovima mlađih svetaca u đakonskoj odjeći, uz koje su natpisi *S(AN)CTVS M(A)VROS* i *STE(PHANOS)*. Loše su očuvane freske u apsidi, gdje je bio prikazan *Maiestas Domini*. Od te kompozicije raspoznatljiv je gornji dio - Kristova glava i dio tijela arhanđela. Pretpostavlja se da su u donjoj zoni bili medaljoni s poprsjima svetaca, kao i kod srodnog oslika u šipanskoj crkvi. Također, otkriven je i ulomak oslika na kojem je glava nepoznatog svetca (vjerojatno je resio svod). U crkvi sv. Ivana Krstitelja kod Šilova Sela na Šipanu freske su očuvane u apsidi, na bočnim zidovima i svodovima istočnog te središnjeg traveja, dok su manji ulomci nađeni u zapadnom dijelu crkve. Na oslicima su prikazani svetački likovi i geometrijski dekor, a u apsidi *Deisis*. Trijumfalni prikaz Božjeg Sina predočen je u gornjem dijelu apsida, sa središnjim likom monumentalnog Krista na bogato urešenom prijestolju. Lijevo od njega je Bogorodica (s dijelom natpisa *MP*), a desno sv. Ivan Krstitelj. Podno te kompozicije su medaljoni s poprsjima četvorice svetaca, vjerojatno proroka. Na južnom zidu uz apsidu mladenački je lik sv. Stjepana Prvomučenika, s natpisom *S(TEPH)ANOS*. Iako su u donjoj zoni sjevernog zida neznatni ostatci fresaka, pretpostavlja se da se ondje, kao i kod onih koločepskih, nalazio sv. Maur(o). Njemu se pripisuje ulomak oslika u žbuci, na kojemu je očuvano lice mlađeg svetca. Na južnom zidu istočnog traveja poprsje je sv. Petra, dok se na suprotnom zidu najvjerojatnije nalazio sv. Pavao, jer su na istom, počasnom, mjestu, apostolski prvaci Crkve resili Sv. Nikolu na Koločepu. Na svodu ponad njih šareni je geometrijski dekor, a na sjevernoj pojasnici, koja odvaja istočni od središnjeg traveja, lik je sv. Jurja. Na svodu potkupalnog traveja prikazan je arhanđeo Mihovil, dok se na suprotnoj (južnoj) strani vjerojatno nalazio Gabrijel. Na podanku kupole predočen je *Fons vitae*, s dvije rajске ptice koje piju iz izvora života. U gornjim dijelovima zapadnog traveja ostatci su geometrijskog dekora.

Freske na Koločepu i Šipanu dosad je najuvjerljivije interpretirao Igor Fisković koji ih datira u prvu polovinu ili sredinu 12. stoljeća, a na temelju detaljne analize zidnih oslika sa šireg dubrovačkog prostora, dokazao je da ih je izradio „grčki“ majstor, pripadnik kruga južnotalijanskog slikarstva, koji je u to doba oslikao i dubrovačku prvostolnicu.⁷⁶ Imajući u vidu da je isti majstor izradio oslike za najreprezentativnije sakralno zdanje u Gradu, kao i to da je istovre-

meno bio angažiran na oslikavanju dviju manjih otočkih crkava na teritoriju dubrovačkoga distrikta, vrlo je vjerojatno da se radilo o srodnoj narudžbi, odnosno o naručiteljima iz redova crkvenog vrha. Uzimajući u obzir onovremeni povijesno-kulturni kontekst, čini se da je riječ o kanonicima katedralnog kaptola i da su te dvije elafitske crkve bile njihov patrimonij. Naime, sačuvana povijesna vrela svjedoče o tome da je dubrovački kaptol zasigurno od početka 12. stoljeća, a možda još i potkraj 11. stoljeća, bio ustrojen u duhu reforme.⁷⁷ U prilog potonjem govorila bi i onodobna adaptacija svetišta u prvostolnici - raskošno oslikana apsida i uspostava dubokog (kanoničkog) kora.⁷⁸ S obzirom na to da je u to vrijeme u Dubrovniku reformiran kaptol,

⁷⁶ Drugi sloj ranoromaničkih fresaka u dubrovačkoj katedrali ima odlike formalno zrelijeg slikarstva, a datira se u prvu polovinu ili sredinu 12. st., tj. u doba (nad)biskupa Dominika iz Venecije (1102.-1115.) i(li) Gerarda iz Lombardije (1120.-1132.), a najkasnije do nadbiskupa Andrije iz Luce (1141.-1157.) koji je započeo izgradnju nove prvostolne crkve [I. Fisković, 2009: 20-22; I. Fisković, 2010: 175-177; Mićević-Đurić, 2012: 291-292; I. Fisković, 2013: 85]. Tom mlađem sloju pripisuje se svetački lik na nosaču glavne lađe (sv. Petar ?), lice svetca pronađeno u ulomcima (vjerojatno sa svoda), te zavjetna slika u arkosoliju, uz južni zid građevine. Na temelju podrobne analize tih oslika, I. Fisković je odvojio dva autorski različita uratka. Tako za lunetu (nad)biskupske grobnice smatra da su rad vještijeg majstora odgojenog na iskustvu knjižnog slikarstva, dok je drugome pripisao svetačke likove. Za potonjeg „grčkog“ majstora, vjerojatno pripadnika kruga južnotalijanskog slikarstva, dokazao je da je izradio i zidne slike za dvije jednobrodne crkve s kupolom na Elafitskom otočju (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu). [I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; I. Fisković, 2013: 81-85]. Autorovoj uvjerljivoj pretpostavci o freskama u katedrali i u dvjema elafitskim crkvama priklonila se i T. Mićević-Đurić [Mićević-Đurić, 2012: 287-303]. Drukčijeg je mišljenja Ž. Peković, koji sve oslike (katedrala, Sv. Nikola na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) datira u kasno 11. st. [Peković, 2008: 72-81].

⁷⁷ Novak-Skok, 1952: 217; Gulin, 2001: 178.

⁷⁸ Raniji sloj ranoromaničkih fresaka u katedrali sačuvan je u svetištu - u središnjoj apsidi gdje je prikazana *Povorka crkvenih otaca* i na južnom zidu bočne apsida na kojem je jedan svetački lik. Riječ je o vrlo kvalitetnom slikarstvu pa se smatra da ga je izveo neki strani majstor, a na temelju formalno-stilskih karakteristika datira se u zadnja desetljeća 11. st. [I. Fisković, 2009: 18-21, 29; I. Fisković, 2010: 170; I. Fisković, 2013: 81, 85; Mićević-Đurić, 2012: 287-289]. Među sačuvanim zidnim slikama na istočnoj obali Jadrana, donekle su im bliske one u kotorskoj crkvi sv. Mihajla. Vidi više o njima u: Mićević-Đurić, 2012: 371-372, sa starijom literaturom. Istovremeno s oslikavanjem svetišta, dolazi do uspostave dvostruke klupe, sa središnje povišenom katedrom u glavnoj apsidi, što upućuje na to da se radilo o funkcionalno i estetski složenijem opremanju svetišta [I. Fisković, 2009: 19; I. Fisković, 2010: 170]. Spomenutu adaptaciju moguće je dovesti u vezu s reformom katedralnog kaptola, kako je to uvjerljivo pretpostavio I. Fisković, a to bi (načelno) odgovaralo i prvim, zabilježenim, vijestima o dubrovačkim kanonicima [I. Fisković, 2009: 19; I. Fisković, 2010: 170; I. Fisković, 2013: 81]. Po svemu sudeći, tada je prošireno i svetište prema zapadu, točnije uspostavljen je duboki (kanonički) kor, nadahnut rješenjima iz samostanskih crkava, zbog onodobnih promjena u bogoslužju. Na tu pretpostavku ukazuju pronađeni ostatci oltarne

moralo je doći i do stvaranja kanoničkih patrimonija jer je to bilo neophodno da se osigura održavanje kanonika.⁷⁹ Iako nemamo uvid u kanoničke posjede iz toga doba, izvori iz 13. stoljeća svjedoče da je najveći broj onodobnih nadarbina bio vezan za Otoke, dok ih u znatno manjoj mjeri nalazimo u *Astarei*.⁸⁰ Spomenuto bi ukazivalo na to da su najvjerojatnije neki od tih posjeda bili u rukama kanonika i stoljeće ranije. Izgleda da je to bio slučaj s Koločepom, jer su ondje zemljišne posjede imali isključivo nadbiskupija (1283.) i kaptol (1283.), što nije primjetno kod Lopuda i Šipana, gdje se spominju posjedi benediktinskih samostana i drugih dubrovačkih crkava.⁸¹ Također, jedino su na tom elafitskom otoku svim crkvama (zabilježenim u onovremenim dokumentima) upravljali kanonici - Sv. Ivan (1283.), Sv. Mihajlo (1300.), Sv. Petar (1280.-1283.), Sv. Srđ (1285.) i Sv. Vid (1283.).⁸²

S obzirom na to da su u 13. stoljeću crkveni posjedi na Koločepu bili ponajprije vezani za kanonike, opravdano je pomišljati kako su neka od tih zdanja, a napose ono Sv. Vida (Sv. Nikole), bili kanonički patrimonij i prije toga vremena. Čini se da bi upravo to moglo objasniti razloge povezanosti oslika iz Sv. Nikole s onim iz prvostolnice, a osobito promišljeni im ikonografski program nadahnut onovremenom duhovnom obnovom Crkve i vraćanju ranokršćanskim korijenima vjere.⁸³ U tom smislu indikativan je smještaj apostolskih prvaka Crkve, sv. Petra i sv. Pavla, u samom svetištu, tj. u nišama istočnoga traveja, a

---

ograde u zapadnom dijelu potkupolnog traveja, kao i zazidani mu arkadni otvori na obje bočne strane, što upućuje na to da je prostor svetišta sezao sve do drugog traveja glavnog broda, gdje se nalazila cela s relikvijama [Tomas, 2014: 58]. O promjenama u bogoslužju i organizaciji prostora svetišta, napose kanoničkog kora u doba Grgurovske reforme vidi više u: Erlande-Brandenburg, 1997: 114-116; Erlande-Brandenburg, 2009: 207-215.

⁷⁹ Više o kanoničkim patrimonijima u doba Grgurovske reforme vidi u: Erlande-Brandenburg, 1997: 125-127; Krasić, 1999: 42-43; Jedin, 2001: 474-485, 513-517.

⁸⁰ Usp. vlasničke odnose zemljišnih posjeda u 13. st. za Elafitsko otočje i u *astarei* u: Lučić, 1966: 199-207; Lučić, 1970: 81-111; Lučić, 1990: 7-25, 41-84.

⁸¹ Lučić, 1970: 95-96. Izuzetak na Koločepu predstavlja samostan sv. Andrije, za koji se spominju posjedi 1283. g. Za Lopud se navode: Sv. Stjepan u Rijeci dubrovačkoj (1284.), nadbiskupija (1281.-1299.), lokrumska opatija (1285.-1300.), benediktinski samostani u Gradu: Sv. Marija od Kaštela (1280.), Sv. Nikola (1280.) i Sv. Šimun (1296.), te Sv. Andrija *de Pelago* (1281.-1293.) [Lučić, 1970: 93]. Za Šipan se spominju: lokrumski samostan (1222., 1252), Sv. Ilija na Lopudu (1249.), Sv. Vid na Koločepu (1270.), Sv. Ivan na Pustijerni (1280.), benediktinski samostani u Gradu: Sv. Nikola (1280.), Sv. Šimun (1280.-1282.), Sv. Andrija (1281.-1282.) i Sv. Marija od Kaštela (1286., 1299.), te nadbiskupija (1300.). [Lučić, 1990: 43-44].

⁸² Lučić, 1966: 201, 204-207; Lučić, 1970: 84-86, 95.

⁸³ Likovne i ikonografske specifičnosti elafitskih fresaka detaljno je razradio I. Fisković [I. Fisković, 2009: 17-36].

napose isticanje nebesnika iz svećeničkih redova, sv. Stjepana Prvomučenika i sv. Maura, u obrednom prostoru, na visini najbližoj ljudima. S tim u vezi treba istaknuti kako se u izvorima iz 13. stoljeća i šipanski Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela navodi kao nadarbina kanonika, a u njemu su sačuvani (gotovo) istovjetni zidni oslici onima na Koločepu.⁸⁴ Iako za sve jednobrodne crkve s kupolom iz tih najstarijih vrela nemamo dovoljno potvrda da su prije 13. stoljeća bile kanonički patrimonij, izgledno je da bi za šipanskog Sv. Ivana Krstitelja i koločepskog Sv. Nikolu (Sv. Vida) to mogli potvrđivati njihovi zidni oslici.

Osim crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*, na Lopudu je vjerojatno u 12. stoljeću bio podignut Sv. Petar na istočnoj strani Ivanjeg brda, a krajem tog stoljeća ili tijekom sljedećega izgrađena je jednobrodna dvotravejna crkva sv. Maura na lokalitetu Poluge.⁸⁵ O ostalim spomenicima na Koločepu i Šipanu nemamo podataka. Ipak, za Koločep treba spomenuti dvije ranoromaničke ploče oltarne ograde iz Donjeg Čela koje nije moguće dovesti u vezu s dosad poznatim otočkim građevinama.⁸⁶ Spomenuto bi upućivalo kako je na tom malom dubrovačkom otoku u doba rane romanike postojalo još jedno zdanje, koje je tada bilo obnovljeno ili podignuto. Sudeći po dimenzijama tih ploča riječ je o jednobrodnoj građevini (bliske veličine kao obližnji Sv. Mihajlo), a uzimajući u obzir da su obje ploče nađene u Donjem Čelu vjerojatno je da se ta crkva nalazila ondje ili u neposrednoj blizini tog otočkog naselja.⁸⁷

⁸⁴ Lučić, 1962: 82; Lučić, 1990: 32.

⁸⁵ Više o tim spomenicima vidi dalje u radu.

⁸⁶ Ploča oltarne ograde (šir. 64 cm i vis. 75 cm), isklesana od vapnenca, uzidana je u sjeverni zid crkve sv. Trojstva u Donjem Čelu. Sastoji se od dva dijela koja se spajaju po lomu, nedostaje joj gornji dio grede i dio desne profilirane rubnice. Prema navodu V. Lisičara pronađena je u blizini te crkve i uzidana je u nju 1930. g. [Lisičar, 1932: 80-81]. O ploči su pisali M. Jurković i I. Žile [Jurković, 1988: 210, Žile, 2003: 86]. Ploča oltarne ograde (šir. 45 cm, vis. 47 cm i deb. 6 cm), isklesana od vapnenca, pronađena je u ogradnom zidu župne crkve u Donjem Čelu. Danas se nalazi u *Župnoj zbirci Koločep*, a prvi ju je objavio I. Žile [Žile, 2003: 84]. Ploča je oštećena sa svih strana i sačuvan je samo središnji dio uresnoga polja, na kojem su isklesani istovjetni motivi kao i na pluteju iz Sv. Trojice. Razlikuju se jedino u tome što je kod jednog u centralnoj kružnici grifon, a na drugom krilati konj. S obzirom na identičan raspored elemenata središnjega polja, kao i jednaki način izradbe figurativnih prikaza najvjerojatnije se radilo o pločama iste oltarne ograde.

⁸⁷ Dimenzije očuvane ploče istovjetne su onima iz Sv. Mihajla kod Donjeg Čela, što ukazuje na to da je građevina u kojoj su se nalazile bila približno jednake unutrašnje širine kao i potonja (oko 2.35-2.38 m). Uzimajući u obzir da su ostale poznate otočke crkve (Sv. Nikola kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju i Sv. Frano u uvali Jekavac) manje širine, te su ploče resile neko drugo sakralno zdanje. S tim u vezi treba istaknuti to da se u blizini predromaničkog Sv. Nikole, na lokalitetu Petrovo, nalazila crkva sv. Petra koja nije istražena. Riječ je o važnijoj crkvi na Koločepu, s brojnim posjedima. Prvi se put spominje 1280. g., a iz izvora saznajemo da su njome upravljali *hereditari*. [Lisičar, 1932: 101; Lučić,

* * *

Prve pouzdane podatke o Šipanu, Lopudu i Koločepu nalazimo u arhivskim vrelima iz druge polovine 13. stoljeća u kojima se, između ostaloga, navode i njihovi nazivi.⁸⁸ Tako se Koločep spominje kao *Calametum* (*Calamota*, *Calamotum*, *Calafota*, *Calafoda*), Lopud se naziva *Dalafota* (*Dalafotum*, *de la Fodum*, *Dalafodum*, *Dalaffodium*, *Dallafodum*), dok je Šipan zabilježen kao *Juppana* (*Jupana*, *Giupana*, *Giuppana*, *Zuppana*, *Çupana*).⁸⁹ Također, treba napomenuti da se Lopud, zbog svog položaja, često navodi kao *Srednji otok* ili *Otok u sredini* (*Insula de Medio*).⁹⁰

U tom razdoblju teritorij Dubrovačke Općine (*Districtus Ragusii*, *Commune Ragusii*) bio je administrativno podijeljen na knežije (*comitatus*, *contrata*), kojima je upravljao tzv. ladanjski knez.⁹¹ Otoci Šipan, Lopud i Koločep činili su

1966: 201, 205-206; Lučić, 1970: 86, 95]. U vrelima se sve do 16. st. spominju imena upravitelja Sv. Petra, mnogobrojni darovi i doprinosi u skupocjenim predmetima, a nalazimo i podatke o brojnim posjedima na otoku (vrtovi, vinogradi i osam kuća). Zanimljivo je i to da je jedan od njenih upravitelja bio Marin Držić. U 17. st. crkva se više ne navodi u izvorima. [Lisičar, 1932:102-103]. Nažalost, to važno otočko zdanje nije istraženo pa ne možemo donositi zaključke o njezinu izgledu i vremenu nastanka. Danas su vidljivi ostatci zida, ali nije jasno radi li se o ostatku crkvenog zida ili o grobnici. [Žile, 2003: 115].

⁸⁸ Neki autori navode da se Šipan u antici nazivao *Tauris* i da se kod njega odigrala 47. g. pr.n.e. poznata bitka između Pompejeva pristaše Oktavija i Cezarova sljedbenika Vatinija. Međutim, treba naglasiti da u historiografiji postoje različita tumačenja o položaju otoka *Taurisa* i da većina istraživača, ipak, smatra da je to Šćedro, a ne Šipan. [Lučić, 1990: 29, 34]

⁸⁹ K. Jireček izvodi nazive *Calametum*, *Calamota* i *Calamotum* od *calametum*, što se dovodi u vezu s trstikama, dok P. Skok smatra da izraz *calamatus* ima značenje snabdjeven trskama. Skok pretpostavlja da je naziv Koločep vjerojatno predodžba o vinogradarskoj vrijednosti toga otoka [Skok, 1950: 242-245; Lučić, 1970: 85; Lučić, 1973: 44]. Naziv *Dalafota* (*Dalafotum*, *de la Fodum*, *Dalafodum*, *Dalaffodium*, *Dallafodum*) K. Jireček tumači od riječi *Elaphites*, dok je P. Skok mišljenja da se od izraza *Elaphitides* (a ne *Elaphites*) ne može neposredno doći do starog dubrovačkog naziva *Lafota*, ali ni do hrvatskog Lopud, već da on proizlazi iz grčke riječi *élaphos*, tj. *elaphópoda*. Prema Skoku naziv Lopud znači otok koji ima jelenovu nogu [Skok, 1950: 239-240; Lučić, 1970: 83; Lučić, 1973: 45]. Naziv *Juppana* (*Jupana*, *Giupana*, *Giuppana*, *Zuppana*, *Çupana*) D. Farlati objašnjava slavenskim izrazom župan jer je po njemu Šipan sve do 11. st. bio pod zahumskim vladarima, dok I. Sindik smatra da izraz *Jupana* nije slavenskoga podrijetla. P. Skok naziv *Zuppana* pokušava protumačiti iz grčkog jezika i povezuje ga s riječju *gýpanon*, što označava orlovo gnijezdo. Za hrvatski oblik Šipan, koji se javlja 1370. g., Skok misli da potječe od izraza *Zuppana*. [Skok, 1950: 234-236; Lučić, 1973: 45; Lučić, 1990: 30].

⁹⁰ Roller, 1955: 128.

⁹¹ Do 14. st. u Dubrovačkoj Općini postojala su tri područja: *Civitas* (grad Dubrovnik, tj. gradsko područje unutar zidina), *Insule* (otoci: Šipan, Lopud i Koločep (Tri otoka, Otoci), Daksa, Sv. Andrija, Lokrum, Supetar, Mrkan, Bobara, Lastovo i dr.) i *Astarea* (izvangradsko kopneno područje: Župa, Šumet, Rijeka, Zaton, Gruž i okolica grada izvan zidina)

jednu knežiju, a njihov knez prvi se put spominje u *Statutu grada Dubrovnika* godine 1272., kao *comes insularum Juppane, Dalafodi et Calamote*.⁹² Zajednički knez za Tri otoka imao je sjedište na Šipanu, a biralo ga je Veliko vijeće.⁹³ Osim šipanskog kneza, nailazimo na podatak da je godine 1285. postojao knez na Lopudu.⁹⁴ Iz tih najranijih vrela bilježimo i prve vijesti o spomenicima. Tako saznajemo da je od 1249. do 1312. godine postojalo dvadeset i šest elafitskih sakralnih zdanja - od kojih trinaest na Šipanu, sedam na Lopudu i šest na Koločepu.⁹⁵ Iako nam o većini njih danas svjedoče uglavnom (neznatni) materijalni ostatci, neka su i dobro sačuvana. No, treba napomenuti da pojedine crkve još uvijek nisu ubicirane (Sv. Đurđe i Sv. Vid na Koločepu, Sv. Pankracije na Šipanu), a da se primjerice nekoliko jednobrodnih crkava s kupolom u tim izvorima ne spominje (Sv. Nikola kod Donjeg Čela i Sv. Frano u uvali Jekavac na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica na Lopudu). Moguće je da su neke od njih imale drukčiju posvetu od one današnje, pa se u 13. stoljeću navode pod drugim (danas nepoznatim) titularom ili je u to vrijeme na otocima bio veći broj građevina negoli je arhivski zabilježeno. Na temelju podataka iz dokumenta uočljivo je kako redovito svaka crkva ima zemlju koju su obrađivali seljaci ili zakupci, a zauzvrat bi vlasniku crkve davali dio ploda ili određeni novčani iznos.⁹⁶ Također, najvećim brojem crkava upravljali su *rectores*, a to

---

[Marinović, 1954: 195; Lučić, 1990: 62; Foretić, 1980: 125]. Knežije su se dijelile na manje upravne i financijsko-sudske jedinice: *kaznačine*. No, otočke su se knežije nazivale *insulae* i upravna jedinica se dijelila na *communitates*. Knezovi koji su upravljali područjem izvan grada nazivali su se ladanjski knezovi. [Marinović, 1954: 196-199; Lučić, 1970: 106; Lučić, 1990: 62].

⁹² Statut, 2002: 180-182; Lučić, 1970: 106; Lučić, 1990: 60.

⁹³ Šipanski knez imao je više nadzornu službu negoli stvarnu vlast, jer je Dubrovačka Općina intervenirala u svim važnijim pitanjima sudstva i uprave. Također, u vrijeme većih opasnosti morale su se poštivati odredbe dubrovačkog kneza. Knez na Šipanu imao je određenu jurisdikciju u nekim sporednim stvarima i to u okviru ovlaštenja koja su mu određena Statutom. [Statut, 2002: 180-182; Lučić, 1990: 62].

⁹⁴ Lučić, 1970: 108.

⁹⁵ Za Šipan se spominju sljedeće građevine: Sv. Nikola u Šipanskoj Luci (1252.), Sv. Stjepan u Šipanskoj Luci (1252.), Sv. Stjepan na lokalitetu Kala Duha (1252.), Sv. Mihajlo u Pakljeni (1272.), Sv. Petar na Veljem vrhu (1275.), Sv. Barbara u Sutvari (1281.), Sv. Ilija na brdu sv. Ilije (1281.), Sv. Andrija na lokalitetu Kalandrino (1282.), Sv. Mihajlo „nad morem“ ili onaj na Veljem vrhu (1282.), Sv. Đurđe u Suđurđu (1285.), Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela (1312.) i Sv. Pankracije (1252., 1352.). Za Lopud se navodi: Sv. Ilija na Sutioni (1249., 1270., 1281.), Sv. Spasitelj u Lopudu (1260.), Gospa od Šunja (1279.), Sv. Mihajlo na obali prema Školju (1281.), Sv. Mauro na lokalitetu Poluge (1281., 1284.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu (1281., 1285.) i Sv. Petar na Ivanjem brdu (1299.); a za Koločep Sv. Ivan u predjelu Lampričevo (1266.), Sv. Đurđe (1269.), Sv. Vid (1270.), Sv. Petar u predjelu Petrovo (1280., 1283.), Sv. Srđ u Bigama (1283., 1295) i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela (1300.). [Lučić, 1962: 80-83; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87; Lučić, 1990: 32; Menalo, 2006: 26].

⁹⁶ Lučić, 1966: 202-206; Lučić, 1970: 84-87.

su ponajprije bili kanonici ili svećenici koje je imenovao kaptol, odnosno nadbiskup.⁹⁷ Među njima ističu se oni s počasnim naslovom opata - *hereditari*. Opatske crkve bile su izvan jurisdikcije mjesnoga župnika i direktno podređene kaptolu.⁹⁸ *Hereditar*, u pravilu kanonik, doživotno je uživao sve prihode s crkvenoga posjeda, a imao je i pravo nadgledati rad župnika.⁹⁹ U tim vrelima zabilježeno je i sedam crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*, od kojih su tri na Šipanu (Sv. Petar na Veljem vrhu, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela), dvije na Lopudu (Sv. Ilija na Sutioni i Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu) i dvije na Koločepu (Sv. Srđ u Bigama i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela).¹⁰⁰ Većinom se spominju kao opatske, saznajemo da su imale posjede na otoku i izvan njega, a navode se i imena njihovih upravitelja, tj. *hereditara* (Sv. Srđ i Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu)¹⁰¹ Među njima se jedino ona u Pakljeni na Šipanu bilježi kao benediktinska crkva.¹⁰² U izvorima nalazimo podatke o tome da je opatija raspolagala brojnim posjedima (1280.-1282.), dok su ostala zdanja u pravilu posjedovala malo zemlje.¹⁰³ Izuzetak predstavlja lopudska crkva sv. Ilije, jer se za nju navodi da je imala više posjeda na Šipanu (1249., 1270.) i na Lopudu (1282.).¹⁰⁴

Od prve polovine 14. i tijekom prvih desetljeća 15. stoljeća Dubrovačka Općina, odnosno Republika, proširuje svoj državni teritorij i pod njezinu vlast dolazi otok Mljet, kojim je neko vrijeme upravljao šipanski knez.¹⁰⁵ U

⁹⁷ Lučić, 1970: 84.

⁹⁸ Lučić, 1970: 84.

⁹⁹ Lučić, 1970: 84.

¹⁰⁰ Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu (1249., 1270, 1281.), Sv. Mihajlo u Pakljeni na Šipanu (1272., 1280.-1282., 1288.), Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu (1275.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu (1281., 1285.), Sv. Srđ u Bigama na Koločepu (1283., 1285.), Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu (1300.) i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu (1312.). [Lučić, 1962: 81-82; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87, 95; Lučić, 1990: 32; Žile, 2003: 97, 106; Menalo, 2006: 26].

¹⁰¹ Lučić, 1962: 81-82; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87; Lučić, 1990: 32.

¹⁰² Lučić, 1962: 82; Lučić, 1990: 32; Ostojić, 1964: 456.

¹⁰³ Lučić, 1990: 44.

¹⁰⁴ Lučić, 1966: 201-202; Lučić, 1970: 84; Lučić, 1990: 43.

¹⁰⁵ Od 1333. do 1426. g. širi se teritorij Dubrovačke Općine, tj. Republike pa u njezin sastav ulazi Stonski rat (1333.), otok Mljet (1345., službeno od 1410.), Slansko primorje (1399.) i Konavle (1419., 1426.). U razdoblju od 1413. do 1417. g. pod njezinom su vlašću bili i srednjodalmatinski otoci Korčula, Hvar s Visom i Brač. Republika koja se tako službeno naziva od 1420. g., očuvala je svoj državni teritorij sve do 1808. g., a on je obuhvaćao kopneni pojas od Oštrog rta do ušća Neretve, potom sve otoke i otočiće uz obalu od Molunata do Elafita, te Mljet i Lastovo. [Marinović, 1954: 193, 196; N. Klaić, 1967: 220; Foretić, 1980: 134; Stulli, 1987: 16].

15. i 16. stoljeću nastupit će „zlatno doba“ Republike koja je na vrhuncu svoje ekonomske i političke moći, a snažan gospodarski i kulturni prosperitet doživjet će i tri Elafitska otoka. U tom pogledu treba istaknuti razvoj pomorstva i brodogradnje na Lopudu koji postaje najznačajnije brodovlasničko središte Republike, s flotom od osamdesetak brodova i vlastitim brodogradilištem.¹⁰⁶ Gospodarskim procvatom i porastom stanovništva raste njegov značaj, pa od 1447. godine dobiva vlastitog kneza koji je upravljao i Koločepom.¹⁰⁷ Generalni vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije Serafino Razzi (1531.-1611.), navodi da se krajem 16. stoljeća na tom otoku nalazilo čak tridesetak crkava i kapela te da je znameniti Lopuđanin Miho Pracat (1528.-1607.) ondje želio osnovati biskupiju.¹⁰⁸ Iako u tom naumu nije uspio, za života tog najbogatijeg pojedinca u prošlosti Republike lopudski je župnik stekao počasni naslov *archipresbyter*.¹⁰⁹ U vrijeme ekonomskog procvata Elafita podižu se brojni spomenici na sva tri otoka, naručuju vrijedna likovna djela, domaćih i inozemnih majstora, a obnavljaju se i mnoga starija zdanja.¹¹⁰

Od kraja 16. stoljeća slabi ekonomska moć Republike što se neposredno odrazilo na stagnaciju i pad gospodarstva na Elafitima, a u istom razdoblju zabilježe-

¹⁰⁶ Lisičar, 1931: 28-32; Lisičar, 1932: 27-29; Marinović, 1954: 201; Stulli, 1987: 22.

¹⁰⁷ Lisičar, 1932: 27-29; Marinović, 1954: 196; Foretić, 1980: 134. O broju stanovnika u vrijeme ekonomskog procvata Lopuda nailazimo na različite podatke. Tako I. M. Matijašević (Mattei) navodi da je bilo 18.000 žitelja, od toga 14.000 odraslih. Te podatke kasnije su preuzeli G. Körbler i L. Vojnović, dok je V. Lisičar ukazao na to da se radilo o znatno manjem broju stanovnika - najviše 4.000. [Lisičar, 1931: 19-34; Marinović, 1954: 183; Lučić, 1993: 16].

¹⁰⁸ S. Razzi piše da je M. Pracat iz temelja podigao crkvu prepunu ukrasa i posvetio ju Sv. Križu, a navodno je za njezinu obnovu utrošio 100.000 škuda. Dalje piše da je želio da Lopud postane biskupija i da je za to ponudio 300 škuda prihoda, ali mu se ta želja nije ostvarila. [Razzi, 2011 (1595): 185-190]. Crkva sv. Križa izgrađena je na obali, u blizini Pracatove kuće, a spominje se u njegovoj oporuci sastavljenoj 1596. g. [Lisičar, 1931: 57]. O njoj piše i I. M. Matijašević (Mattei) koji navodi da je bila oštećena u potresu 1667. g. - urušio joj se svod, pročelje i bočni zidovi. Također, spominje podatak da je 1712. g. iz nje prenesena slika *Rođenje Kristovo* u dubrovačku katedralu. U vrijeme Matijaševićeva boravka na otoku, u crkvi se odvijalo bogoslužje (točnije u njezinoj apsidi). [Lučić, 1966: 211-212; Lučić, 1993: 19]. Danas su joj očuvani ostatci zapadnog pročelja (s rubnim lezenama) i četvrtasta, nadsvedena apsida. I. Fisković smatra da je riječ o manirističkoj građevini i ističe njezinu sličnost s dubrovačkom crkvom sv. Roka, koja je stradala u potresu 1667. g. Isti autor misli da je obje građevine projektirao Jakov de Spinis. [I. Fisković, 2012: 198-199]. Iz lopudske crkve prenesena je još jedna slika u katedralu, dok je ona *Sv. Križa* danas u franjevačkoj crkvi Gospe od Špilice na Lopudu [Lisičar, 1931: 57-58; I. Fisković, 2012: 198].

¹⁰⁹ Taj počasni naslov prvi je put zabilježen za lopudskog župnika Petra Palikuću. Naslov mu je dodijelio nadbiskup Fabio Tempestivo 1604. g. Počasni naslov *archipresbyter* imali su svi lopudski župnici od 1604. do 1831. g. [Lisičar, 1931: 80, 91; Marinović, 1954: 183; Lučić, 1993: 17].

¹¹⁰ Više o tome vidi u: Planić-Lončarić, 1991: 113-129; Badurina-Čorak, 1998: 53-61; Grujić, 2003: 65-72; Prijatelj-Pavičić, 2006: 63-85; I. Fisković, 2012: 177-201.

ne su učestale pljačke osmanlijskih gusara.¹¹¹ Od tih napada izgleda da je ponajviše bio na udaru Lopud, pa je Veliko vijeće 1613. godine donijelo odluku da sve žene i djeca napuste otok i da se sklone na sigurnija mjesta na obali.¹¹² Godine 1667. razoran potres (*Velika trešnja*) prouzročio je mnogobrojne ljudske žrtve i velike materijalne štete u Gradu i okolici, a podatke o žrtvama i oštećenjima nalazimo i za tri Elafitska otoka (napose za Lopud).¹¹³ Također, treba istaknuti da su od toga doba Tri otoka ponovno zajednička knežija sve do pada Republike (1808.).¹¹⁴ U periodu od 17. do 19. stoljeća uočljivo je da je veliki broj elafitskih crkava izvan bogoštovne funkcije i u ruševnom stanju, a neke od njih stradale su i u velikom potresu.¹¹⁵ Krajem 19. stoljeća nepotrebno je srušena najrepresenzativnija crkva tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* - Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu, a njezina je građa tada upotrijebljena za izgradnju mrtvačnice i trijema obližnjeg Sv. Nikole (Sv. Vida).¹¹⁶

U prvoj polovini 20. stoljeća nastaju dva vrijedna djela lopudskog župnika V. Lisičara (1879.-1938.) o spomeničkoj baštini otoka Koločepa i Lopuda.¹¹⁷ U tim radovima su, između ostalog, po prvi put objavljene srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom na Elafitskom otočju, čime su proširena ondašnja saznanja o brojnosti toga tipa arhitekture na širem dubrovačkom prostoru. Osim dragocjenih arhivskih podataka, Lisičar donosi njihove opise, a riječ je o pet crkava na Koločepu (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i jedne na Šipanu (Sv. Petar na Veljem vrhu).¹¹⁸ Dvadesetak godina kasnije detaljnije su obrađeni spomenici toga tipa na otoku Šipanu

¹¹¹ Marinović, 1954: 213; Ostojić, 1964: 458; Ostojić, 2010: 150.

¹¹² Marinović, 1954: 213.

¹¹³ G. Körbler i L. Vojnović ističu velika razaranja na Lopudu, dok je V. Lisičar smatrao da ta oštećenja nisu bila takvih razmjera (kako se to ranije mislilo) [Lisičar, 1931: 19-26].

¹¹⁴ Veliko vijeće donijelo je 10. travnja 1668. g. odluku da se za iduće tri godine bira jedan knez za Šipanu i Lopud te da će on dio vremena boraviti na Šipanu, a dio na Lopudu [Lisičar, 1931: 34; Marinović, 1954: 197].

¹¹⁵ Usp. u: Lisičar, 1931; Lisičar, 1932; Lučić, 1993: 13-26; Tomas, 2014: 114-115.

¹¹⁶ Vojnović, 1899: 14; Lisičar, 1932: 87, 89-91, 96, 119-121; Žile, 2002: 76, 254, Žile, 2003: 105, 107; Peković, 2008: 10-13, 91. Tom prilikom proširena je i otočka komunikacija između Donjeg i Gornjeg Čela, a koja je prekrila ostatke crkvenog pročelja. Prema opisu suvremenika saznajemo da je Sv. Mihajlo bio nadsveden i da se na pročelju nalazila preslica. Također, tada je iz crkve prenesena oltarna pala, s prikazom sv. Mihovila, u obližnju crkvu sv. Antuna Opata u Donje Čelo. [Lisičar, 1932: 86-89, 96, 120-121 Žile, 2002: 254; Žile, 2003: 105].

¹¹⁷ Lisičar, 1931; Lisičar, 1932.

¹¹⁸ Lisičar, 1931: 9-18; Lisičar, 1932: 76-113, 170-181.

(Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu), a o njima su pisali Josip Posedel i Samuel Puhiera.¹¹⁹ Od druge polovine 20. stoljeća bilježimo veći broj radova o elafitskim spomenicima, napose o crkvama tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*. Među njima najvažniji su oni Tomislava Marasovića koji ih pod tim nazivom i uvodi u literaturu,¹²⁰ a važan doprinos u njihovu proučavanju predstavljaju i radovi I. Fiskovića.¹²¹ Osim njih, potrebno je spomenuti Željka Pekovića koji je u posljed-

¹¹⁹ J. Posedel prvi donosi podatke i arhitektonsku dokumentaciju o Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela, Sv. Mihajlu u Pakljeni i Sv. Petru na Veljem vrhu, dok je S. Puhiera nastojao objasniti podrijetlo jednobrodne kupolne arhitekture na Elafitima i u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata), kao i povijesno-kulturni kontekst njihova nastanka. Tako im podrijetlo tumači bizantskim utjecajem koji se na taj prostor prenosio preko južne Italije i Srbije, a ističe i važnost onodobnog Dubrovnika, kao crkveno-političkog središta južne Dalmacije, te ih sve datira u 11. st. Vidi više u: Posedel, 1952: 113-128; Puhiera, 1956: 227-246.

¹²⁰ Godine 1960. T. Marasović je objavio rad pod nazivom *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka* gdje prvi koristi taj termin, a on je otad prihvaćen u literaturi. Isti je napisao više radova o crkvama toga tipa, uglavnom ponavljajući ranije stavove. No, razlike su primjetne u broju građevina koje uvrštava u tu grupu spomenika. Tako se 1960. g. radilo o petnaest crkava - dvije u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata), tri na otoku Koločepu (Sv. Nikola kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na otoku Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni), tri na otoku Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu), jedna u Stonu (Sv. Mihajlo), jedna u Boki kotorskoj (Sv. Toma u Kutima), a kao najsjevernije primjere navodi Sv. Petra u Omišu i Sv. Nikolu kod Selaca na otoku Braču. Kasnije ubraja i Sv. Mihovila kod Dola na Braču, Sv. Barbaru u Borju na Koločepu, te Sv. Dmitra u Gabrilima, dok 2008. g. izostavlja Gabriele, ali navodi memoriju na otoku Majšanu (?) i Sv. Jurja u Tučepima, pa je na kraju riječ o sveukupno dvadeset crkava. Unutar razmatrane grupe spomenika utvrdio je tipsku klasifikaciju, te ih je prema rješenju vanjskog zidnog oplošja podijelio na one razvedenog i nerazvedenog eksterijera. Sve ih datira u drugu polovinu 11. st., s izuzetkom lopudskog Sv. Ilije, za koji (u novije vrijeme) smatra da se radi o najranijoj crkvi u toj skupini koja je podignuta u drugoj polovini 9. st. Brojnost tog tipa arhitekture na širem dubrovačkom prostoru vidi kao rezultat crkvenog programa gradnje, koji je tijekom 11. st. provodila Dubrovačka metropolija i u tom pogledu ističe značaj onodobnog Dubrovnika kao crkvenog središta južne Dalmacije. Autor se osvrnuo i na pitanje podrijetla tog tipa gradnje. Tako mu genezu uočava u udaljenim armenskim crkvama s upisanim transeptom iz 7. ili 8. st., a isti *prauzor* zamjećuje i kod bliskih zdanja u južnotalijanskoj regiji Apuliji, Grčkoj, te kod crnogorskog Sv. Đorđa u Podgorici, koje dovodi u vezu s domaćim primjerima. Vidi više u: T. Marasović, 1960: 33-47; T. Marasović, 1978: 69-86; T. Marasović, 1985: 135-158; T. Marasović, 1988: 455-462; T. Marasović, 1988-89: 27-40; T. Marasović, 1994: 160-166; T. Marasović, 1997; T. Marasović, 2008: 254-259, 411-413; T. Marasović, 2011: 473-477, 485-487, 543-545, 573-575; T. Marasović, 2013: 29-39, 130-138, 199-204, 211-220, 224-238, 250-277, 339-344.

¹²¹ U prvom redu valja istaknuti zasluge autora za utvrđivanje njihove kronologije. Iako smatra da najveći broj tih crkava ima ranoromanička obilježja i da su podignute tijekom 11. st., opravdano je primijetio da su neke od njih izgrađene i prije toga doba (poput stonskog Sv. Mihajla), dok je za koločepskog Sv. Antuna Padovanskog u Gornjem Čelu ukazao na to kako se radi o kasnijoj građevini iz 14. st., čime je dokazao da će taj tip arhitekture kontinuirati

njih petnaestak godina objavio veći broj radova o pojedinim spomenicima na Elafitskom otočju (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu),¹²² te Ivicu Žile koji je pisao o crkvama na otoku Koločepu (Sv. Nikola, Sv. Mihajlo, Sv. Srđ, Sv. Barbara, Sv. Frano i Sv. Antun Padovanski).¹²³

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća provedena su arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na većem broju (kasno) antičkih i srednjovjekovnih spomenika na Elafitima. Tako su na Koločepu istraženi: ostatci rimskog sklopa na lokalitetu Igalo kod Donjeg Čela (1969.), Sv. Srđ u Bigama (1972.), Sv. Barbara u Borju i Sv. Frano u uvali Jekavac (1975.); na Lopudu: Sv. Ilija na Sutioni i Sv. Petar na Ivanjem brdu (1963.-1979.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu (1963., 1973.-1979.) i Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica (1974.-1978.); te na Šipanu: Sv. Mihajlo u Pakljeni (1968., 1973.) i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela (1977.).¹²⁴ Voditeljica tih istraživanja bila

---

i u gotičko doba. Promatranoj grupi spomenika prvi je ubrojio dubrovačkog Sv. Luku i koločepsku Sv. Barbaru u Borju. Za pojavu jednobrodnih kupolnih crkava na dubrovačkom prostoru ističe važnost Dubrovnika, kao središnje crkvene ustanove na južnom Jadranu, a kao mogući uzor za taj tip gradnje nalazi u (rano)srednjovjekovnim adaptacijama ranokršćanskih svetišta (napose u memoriji na otoku Majsanu). Osim uzora u lokalnom graditeljstvu, naglašava bizantsku prisutnost na tom prostoru, pa podrijetlo tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* vidi u dodiru lokalnog graditeljstva s bizantskom baštinom, pri čemu s pravom odbacuje pretpostavke o utjecaju jednobrodnih crkava južnotalijanske regije Apulije i udaljenih grčkih otoka. Brojnost tih zdanja na Elafitskom otočju, osobito na najmanjem Koločepu, smatra neprimjerenim njegovoj veličini, a imajući u vidu skromne dimenzije tih građevina, pretpostavlja da je riječ o „privatnim“ crkvama moćnijeg reda zemljoposjednika. Također, misli da i ostale crkve toga tipa, zbog srodnih dimenzija, nisu bile namijenjene okupljanju većeg broja vjernika, već da su, po svemu sudeći, služile svećenstvu ili povlaštenom staležu kao „privatne“ crkve. Vidi više u: I. Fisković, 1970: 5-29; I. Fisković, 1980a: 213-255; I. Fisković, 1985: 133-163; I. Fisković, 1988: 189-208; I. Fisković, 1995: 14-27; I. Fisković, 1996: 371-386; I. Fisković, 1996a: 59-80; I. Fisković, 1997: 261-275; I. Fisković, 1998: 266-270; I. Fisković, 2001: 399-453; I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 183-200.

¹²² Peković, 1995 (1991): 145-158; Peković, 2002: 233-251; Peković, 2003: 77-92; Peković, 2008.

¹²³ Žile, 2002: 253-267; Žile, 2003.

¹²⁴ Za crkvu sv. Srđa u Bigama na Koločepu vidi više u: Menalo, 2006: 26-27; Žile, 2003: 96-104. Crkva sv. Barbare na lokalitetu Borje na Koločepu je 1964. i 1968. g. snimljena od strane Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu (IPU), a osim snimke postoji i njezin opis u Arhivu Konzervatorskoga odjela u Dubrovniku (KODU). Rezultate arheoloških istraživanja iz 1975. g. u većoj mjeri je objavio I. Žile [Žile, 2003: 56-62]. Rezultate arheoloških istraživanja Sv. Frana u uvali Jekavac na Koločepu objavio je I. Žile [Žile, 2003: 45-50]. Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na Sv. Mihajlu u Pakljeni na Šipanu provedeni su 1968. i 1973. g. Voditelj arheoloških istraživanja 1968. g. bio je I. Fisković, dok je voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova 1968. i 1973. g. bila D. Beritić. Više o tim istraživanjima vidi u: Izvještaj i Fototeka KODU, 1968; I. Fisković, 1970: 21-25; I. Fisković, 1996a: 74; I. Fisković, 1999-2000: 242. U crkvi sv. Ivana Krstitelja kod Šilova Sela na Šipanu otkrivene su bile vrijedne ranoromaničke zidne slike (voditelj restauratorskih radova na freskama: E. Pohl) [I. Fisković, 1996: 376; Peković, 2008: 43, 46]. O istraživanjima lopudskih crkava vidi dalje u radu.

je Dubravka Beritić, s izuzetkom koločepskog Sv. Srđa (voditeljica: Romana Menalo) i šipanskog Sv. Mihajla (voditelj: I. Fisković). U posljednjih dvadesetak godina arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su na dva važnija spomenika na Koločepu - Sv. Nikola (1997.-1998.) i Sv. Mihajlo (1997.-1998.; 2000.) kod Donjeg Čela.¹²⁵ Voditelji tih istraživanja bili su Ž. Peković i I. Žile, a tada su otkriveni vrijedni oslici u Sv. Nikoli i reprezentativna skulptura iz Sv. Mihajla. U istom periodu istražen je i radikalno obnovljen Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu (1994.-1999., voditelj: Ž. Peković), a radovi su ponovno poduzeti na šipanskom Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela (1998.-2001., voditelj: Ž. Peković).¹²⁶ Na otoku Lopudu istraženi su Sv. Maur(o) na lokalitetu Poluge (1998., voditelji: I. Žile i Zvezdana Tolja) i tvrđava Kaštio (Sutvrač) na brdu Polačica (2015., voditeljica: Z. Tolja).¹²⁷

---

¹²⁵ Prilikom istraživanja Sv. Nikole kod Donjeg Čela otkriveni su graditeljski ostatci predromaničke crkve i arhitektonske plastike, te ranoromanički zidni oslik. Crkvi je rekonstruirana kupola, a tada je uklonjen i nadograđeni trijem iz 19. st. u kojem je nađeno više ulomaka skulpture (koja se većim dijelom pripisuje obližnjem Sv. Mihajlu). Vidi više u: Izvještaj KODU, 1997; Žile, 2002: 254-267; Žile, 2003: 77, 81-86; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 1-10; Peković, 2008: 14, 84-105. U Sv. Mihajlu su sedamdesetih godina vršena sondažna istraživanja od strane Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu (IPU), a spomenik je i arhitektonski snimljen. Devedesetih godina su otkriveni graditeljski ostatci ranoromaničke crkve i ulomci skulpture. Tada su pronađeni i dijelovi reprezentativne ograde svetišta, koja je tom prilikom rekonstruirana i nalazi se u *Župnoj zbirci Koločep* u Donjem Čelu. Vidi više u: Peković, 2000: 9-17; Žile, 2002: 257-266; Žile, 2003: 77, 106, 121-123; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 1-7; Peković, 2008: 86-105.

¹²⁶ U tom periodu nekada ruševna crkva sv. Petra u potpunosti je rekonstruirana. Vidi više u: Peković, 2002: 233-251; Peković, 2003: 77-92; Peković, 2008: 108-137; Tomas, 2014: 188-192. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim oslicima u Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela poduzeti su od 1998. do 2001. g. (voditeljica restauratorskih radova na freskama: C. Pezzi), a u tom razdoblju u potpunosti je rekonstruirana i kupola. Vidi više u: Peković, 2008: 42-69.

¹²⁷ Žile, 2003: 42. O istraživanju tvrđave Sutvrač na brdu Polačica vidi u poglavlju M. Zeman.

SPOMENICI OTOKA LOPUDA OD 10. DO 13. STOLJEĆA

Lopud je drugi po veličini naseljeni elafitski otok, površine 4.63 km², a smješten je između otoka Šipana na sjeverozapadu i Koločepa na jugoistoku, pa se zbog svog položaja često naziva *Srednji otok* ili *Otok u sredini*. Na njemu su sačuvane tri crkve tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*, od kojih jedna predromanička (Sv. Ivan Krstitelj) i dvije ranoromaničke (Sv. Nikola (Grčki) i Sv. Ilija). Sve su izgrađene na zapadnoj strani Lopuda. Na južnom kraju zaljeva jedinog otočkog naseljenog mjesta nalazi se Sv. Ilija u predjelu zvanom Sutiona (Sutionik), na vrhu Ivanjeg brda, ponad naselja, je crkva sv. Ivana Krstitelja, dok je sjeverno od nje, na podanku najvišeg lopudskog brda Polačica, sa strane Kuka, Sv. Nikola (Grčki). Na istočnom dijelu Ivanjeg brda nalaze se ostatci crkve sv. Petra, a na najistočnijem rtu otoka, na lokalitetu Poluge, očuvani su ostatci Sv. Maura (Tb. 8).

1. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu (Tb. 9 - 13)

Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu prvi se put spominje godine 1269., a imena *hereditara* bilježimo nekoliko desetljeća kasnije (*Johannes de Cernecha, Mencius, Laurencius de Mence, Symeon Petri de Prodano, Andrea de Baysclava*) kada joj se navode posjedi na Lopudu.¹²⁸ V. Lisičar je smatrao da je Sv. Ivan u 14. stoljeću bio župna crkva, jer je tada podignuta veća građevina pa starije (predromaničko) zdanje postaje njezinim svetištem.¹²⁹ Međutim, ta se pretpostavka zasniva na Lisičarevu pogrešnom datiranju mlađe crkve u 14. stoljeće. Naime, odlike njezine arhitekture, kao i arhitektonska plastika upućuju na kasnije vrijeme nastanka tog spomenika, a moguće ga je datirati u zadnja desetljeća 15. ili u prvu polovinu 16. stoljeća, kada je bila veća graditeljska aktivnost na tom otoku.¹³⁰ Na to ukazuju kapiteli zapadnog portala, zato što su srodni onima u franjevačkoj crkvi Gospe od Špilice iz toga doba.

¹²⁸ Lučić, 1966: 201, 203; Lučić, 1970: 85, 93.

¹²⁹ Lisičar, 1931: 17-18, 61.

¹³⁰ U tom razdoblju izgrađeno je više spomenika, od kojih su najvažniji: župna crkva Gospa od Šunja, dominikanska crkva sv. Nikole, franjevačka crkva Gospa od Špilice i Knežev dvor. Više o tome vidi u: Lisičar, 1931: 16-17, 35-51, 61, 87-89; Marinović, 1954: 181-187; Lučić, 1993: 16-17, 19-23; Grujić, 2003: 65-72; Žmegač, 2004: 64-77; Grujić, 2005-07: 237-267; I. Fisković, 2012: 177-202.

Uzimajući u obzir da u tom periodu Sv. Ivan postaje sjedište istoimene otočke bratovštine, izgradnju novog i većeg zdanja trebalo bi prije vezati za bratovštinu negoli za funkciju župne crkve jer je to bila Gospa od Šunja.¹³¹ U prilog tome govorio bi i podatak koji u drugoj polovini 18. stoljeća donosi I. M. Matijašević (Mattei), jer piše da je Sv. Ivana utemeljila istoimena bratovština.¹³² Spomenuto se, po svemu sudeći, odnosilo na izgradnju mlađeg spomenika na Ivanjem brdu od strane bratima. Nakon ukinuća bratovštine ondje su boravile benediktinke od 1657. do 1811. godine te se uz crkvu gradi manji samostan,¹³³ a događaju se intervencije i na zapadnom pročelju (rozeta). Sv. Ivan Krstitelj je u bogoštovnoj funkciji do početka 19. stoljeća.¹³⁴ Spomenik je arheološki istražen u periodu od 1973. do 1979. godine, a voditeljica istraživanja bila je D. Beritić.¹³⁵ Iako se pretpostavljalo da se radi o slojevitom lokalitetu (zbog većeg broja ranokršćanskih ulomaka uzidanih u predromaničku građevinu),¹³⁶ na toj lokaciji nisu utvrđeni stariji slojevi arhitekture. U crkvenoj podnici pronađena je sekundarno upotrijebljena ploča s prikazom scene tauroktonije iz 3. stoljeća, a u blizini Sv. Ivana otkriven je i ulomak mramornog antičkog sarkofaga.¹³⁷ Nađeno je i više srednjovjekovnih grobova, kao i manji broj dijelova kamene plastike.¹³⁸ No, radi se o fragmentarno očuvanim nalazima koje nije moguće (preciznije) datirati.

¹³¹ Bratovština sv. Ivana utemeljena je 1424. g., a tada je sastavljen i njezin Statut koji je sličan onome Gospe od Šunja. Moguće je da je bratovština postojala i ranije, kao što je to bio slučaj s bratovštinom Gospe od Šunja ili onom Sv. Marije u Pakljeni na otoku Šipanu, te da se, poput ostalih, ravnala po običajima. Statut je potvrdilo Malo vijeće zaključkom od 1. lipnja 1460. g. Isto Vijeće je 24. travnja 1530. g. članovima bratovštine dozvolilo da se mogu okupljati na dan sv. Ivana Krstitelja u bijelim haljinama, s kukuljicama i da tako odjeveni prate crkvene ophode. Bratovštinu spominje i Miho Pracat u oporuci iz 1607. g., te joj ostavlja 10 škuda. [Vojnović, 1899: 14, 63-64; Lisičar, 1931: 89-90].

¹³² Osim tog podatka, I. M. Matijašević (Mattei) opisuje crkvu na Ivanjem brdu, tj. njezinu glavnu kapelu s oltarom i sliku Sv. *Elizabete*, kao i dva oltara u brodu, a piše i o procesiji na Veliki petak. Također, navodi da Sv. Ivan Krstitelj uživa beneficij koji godišnje daje 12 dukata, s obvezom da se služi nekoliko misa, te da crkvom upravlja kanonik I. M. Getaldić. [Lučić, 1966: 207; Lučić, 1993: 15-16].

¹³³ V. Lisičar piše da su na Ivanjem brdu boravile benediktinke od 1657. do 1811. g. i da je tada izgrađen manji samostan (za pet do šest redovnica), a spominje i to da se u Sv. Ivanu obavljalo bogoslužje do 1792. g. [Lisičar, 1931: 17-18, 50, 52].

¹³⁴ Lisičar, 1931: 18.

¹³⁵ Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979.

¹³⁶ T. Marasović, 1997: 28.

¹³⁷ Izvještaj KODU, 1973 (23.10.): 1; Šarić, 1988: 114-115.

¹³⁸ Izvještaj KODU, 1973 (23.10.): 1-2.

1.1. *Arhitektura crkve*

Crkva je nepravilnog tlocrta i manjih dimenzija (6.6 x 3.7 m, debljina zidova: 60 cm). Njezine vanjske zidne stijenske razvedene su lučno završenim nišama, različitih dubina i širina, od kojih su četiri na bočnim zidovima, a tri na apsidi. Među srodnim zdanjima identično arhitektonsko rješenje, napose razvedenost eksterijera nalazimo kod Sv. Nikole (Sv. Vida) kod Donjeg Čela na Koločepu. Zapadno pročelje nije očuvano, jer je uklonjeno zbog izgradnje postojeće (veće) crkve. No, u njegovim temeljnim strukturama uočljivi su istaci na krajevima, što ukazuje na to da je postojao veći polukružni luk sred pročelja, kao i kod većine spomenika toga tipa. Od prvotnih prozorskih otvora očuvan je jedan na sjevernom zidu u prvoj (zapadnoj) niši, dok je drugi vidljiv u unutrašnjosti istočnoga traveja na južnom zidu. Potonji prozor zazidan je s vanjske strane najvjerojatnije u 17. stoljeću, zbog dogradnje sakristije i samostana. Oba svjetlosna otvora lučno su zaključena i malih su dimenzija, visina im je između 30 i 40 cm i širine su svega 15 cm. Istovjetnih su dimenzija kao i predromanički otvori na koločepskom Sv. Nikoli. Na sjevernom zidu su i dva prozora većih dimenzija (60 x 30 cm), ali nije moguće utvrditi radi li se o predromaničkim otvorima koji su tijekom naknadnih intervencija prošireni ili su ti prozori kasnije otvoreni. Tragovi zazidavanja ranijih otvora nisu vidljivi na južnom zidu, te bez dodatnih istraživanja ne možemo potvrditi njihovo postojanje. Veći svjetlosni otvor nalazi se u središnjem dijelu apsida, a riječ je o naknadnom proširivanju manjeg prozora. Spomenuto se zaključuje jer prozorski okvir presijeca obje apsidalne lezene, a i njegov oblik upućuje na kasnije vrijeme nastanka.

Uzdužne stijenske bočnih zidova podijeljene su u tri polja s pomoću dviju lezena tzv. T presjeka, a na vrhu ih povezuju polukružni lukovi. Gornji dijelovi konstrukcije (pojasnice, svod, polukalota apsida i kupola) dobro su očuvani, a u svodovima su ugrađene amfore u sva tri traveja (dvanaest) i u apsidi (pet). Istovjetan raspored uzidanih keramičkih žara zabilježen je i kod Sv. Nikole na Koločepu. Na svodu su tanka rebra od žbuke trokutastoga presjeka, koja se u tjemenu dijagonalno križaju. Takva svodna rebra bilježimo kod ranoromaničkih spomenika duž istočne obale Jadrana.¹³⁹ Među srodnim zdanjima na dubrovačkom prostoru nalazimo ih kod Sigurate u Dubrovniku i Sv. Nikole (Grčkog) na Lopudu, ali i kod tada obnovljenih starijih građevina - Sv. Nikole na Koločepu i Sv. Mihajla u Stonu.¹⁴⁰ Osim svodnih rebara, moguće je da su

¹³⁹ U Dalmaciji takva svodna rebra nalazimo kod Sv. Barbare u Trogiru i Sv. Petra u Omišu, a osobito kod dubrovačkih spomenika. Više o tome vidi u novijem pregledu (rano)srednjovjekovne graditeljske baštine u Dalmaciji: T. Marasović, 2011: 120-127, 473-477.

¹⁴⁰ Tomas, 2014: 72, 120-121, 163, 213.

u ranoj romanici, prilikom uzidavanja ranokršćanskih ulomaka u svetište, izvedeni i profilirani lukovi u gornjim dijelovima konstrukcije, jer bi takvo reljefno oblikovanje više odgovaralo ranoj romanici negoli predromanici. No, bez dodatnih istraživanja to ne možemo utvrditi. Središnji travej nad kojim se uzdiže kupola približno je jednake širine kao i ostala dva. Kupola je u cijelosti očuvana, a izvedena je na pandativima. Malih je dimenzija i veličinom odgovara promjeru ostalih predromaničkih i većini ranoromaničkih kupola toga tipa (85-90 cm). Njezino vanjsko četvrtasto tijelo razvedeno je s tri lučno završene niše na sve četiri strane, a na južnoj je i manji otvor.

U Sv. Ivanu sačuvano je izvorno kameno popločenje, izvedeno od nepravilnih ploča, a podnica svetišta povišena je za oko 10 cm. U osi istočnog para ležena nalazi se podanak oltarne ograde, s utorima za pilastre i pluteje, a dužina mu iznosi 1.88 m. Ogradi je moguće pripisati dva pluteja, isklesana od vapnenca, koje je u crkvi otkrio V. Lisičar, jer njihove dimenzije odgovaraju utorima na oltarnoj ogradi.¹⁴¹ Na obje ploče isklesana je identična geometrijska pleterna kompozicija, s učvorenim nizovima troprutih kružnica koje presijecaju dijagonalne trake. Likovno-morfološke karakteristike tih reljefa odgovaraju zreloj predromaničkoj skulpturi prve polovine ili sredine 10. stoljeća, tj. tzv. *prvom pelješkom sloju*. Srodne primjere takvih složenih geometrijskih kompozicijskih shema, s naglašenim *horror vacui*, nalazimo kod onodobnih dubrovačkih spomenika. Istovjetna kompozicija, s učvorenim kružnicama, izvedena je na ploči oltarne ograde na lokalitetu Tri crkve te na plutejima iz Sv. Petra (Velikog), katedrale i Sv. Stjepana na Pustijerni.¹⁴² Također, Lisičar je u crkvi pronašao ranokršćanski mramorni stup, sa znakom križa, a sedamdesetih godina su (prilikom uklanjanja recentnoga oltara) otkriveni i dijelovi ranokršćanske mramorne menze.¹⁴³ Iako postoji mogućnost da su ti ulomci

¹⁴¹ Ulomak lijevog (vis. 71 cm, šir. 55 cm i deb. 10 cm) i desnog (vis. 60 cm, šir. 36 cm i deb. 10 cm) pluteja oltarne ograde, isklesani su od vapnenca i nalaze se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Lijevi je bolje očuvan (nedostaje mu manji donji dio), dok je desni skraćen i nedostaje mu gornja zona vijenca. Oba su bila sekundarno upotrijebljena za trpezu baroknog oltara. Prvi ih je objavio V. Lisičar 1931. g., a uz opis ulomaka donosi i njihovu fotografiju [Lisičar, 1931: 11-12, sl. 12].

¹⁴² Osim na ploči s lokaliteta Tri crkve na Boninovu, istovjetni geometrijski prepleti učvorenih kružnica i dijagonalnih troprutih traka, poput onih na lopudskim reljefima, nalazimo na ulomcima pluteja i pilastara iz Sv. Petra (Velikog) (Inv. br. 1973, 2249, 3704), pluteja iz Sv. Stjepana na Pustijerni (Inv. br. 2193) i iz katedrale.

¹⁴³ Ranokršćanski mramorni stup (vis. 54 cm, šir. 30 cm) nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Prvi ga je objavio, uključujući i njegovu fotografiju, V. Lisičar 1931. g. [Lisičar, 1931: 12, sl. 13]. Vjerojatno je riječ o polustupu prozorskog otvora iz 5. ili 6. st. [I. Fisković, 1980a: 241]. U Izvještaju istraživanja iz 1973. g. navodi se da su prilikom uklanjanja recentnog stipesa i ploče oltara, nađeni dijelovi ranokršćanske mramorne menze [Izvještaj KODU, 1973 (23.10.): 1].

pripadali ranoromaničkom oltaru,¹⁴⁴ ugradnja starijih dijelova česta je i nakon Tridentskog koncila pa su oni mogli biti vezani i za kasniji oltar.¹⁴⁵ Stoga ne možemo donositi zaključke o njima.

1.2. Arhitektonska plastika

U spomenik je uzidano nekoliko ranokršćanskih ulomaka sa znakom križa, od kojih su tri u svetištu. Riječ je o dva impost kapitela, koji su ugrađeni kao konzole pojasnicama svoda. Vjerojatno su izvorno imali funkciju kapitela više-dijelnih prozora, a potjecali su s neke veće (otočke) građevine iz kasnog 5. ili 6. stoljeća.¹⁴⁶ Na lijevom zidu djelomično je očuvan i ulomak ploče isklesane od vapnenca.¹⁴⁷ Na njezinoj površini vidljiv je dio plitkoreljefnog profiliranog križa, proširenih krakova unutar kružnice. Po morfologiji križa ulomak odgovara skupini salonitanskih sarkofaga iz 6. stoljeća.¹⁴⁸ Također, srodan mu je jedan ulomak pluteja oltarne ograde ili sarkofaga iz kasnog 5. ili 6. stoljeća koji je pronađen prilikom istraživanja katedrale sv. Tripuna u Kotoru.¹⁴⁹ Po svemu sudeći, uzidani lopudski ulomak bio je dio ploče oltarne ograde (zbog reljefno istaknutog gornjeg vijenca) i moguće ga je datirati u kraj 5. ili u 6. stoljeće. Osim ranokršćanskih, u svetište su ugrađena dva ulomka iz kasnog 8. ili ranog 9. stoljeća. Na južnom zidu je veći reljef, s gusto raspoređenim interferirajućim arkadama, dok je manji ulomak, s nizom sukcesivno sлаганиh S motiva, ugrađen u sjeverni zid.

Dva kapitela sa znakom križa uzidana su i na ulazu u crkvu, u zid mlađe građevine, od kojih je desni identičan onima u svetištu. Riječ je o impost kapitelu koji je, poput onih iz svetišta, bio dio višedijelnog prozora i potjecao je s neke veće građevine iz kasnog 5. ili 6. stoljeća.¹⁵⁰ No, lijevi kapitel s križem i

¹⁴⁴ O ranokršćanskim ulomcima ugrađenim u (ranoromaničke) oltare pisao je I. Fisković, a bilježi ih u Dubrovniku (Sigurata), na otoku Šipanu (Sv. Mihajlo u Pakljeni i Biskupija), otoku Korčuli (Sv. Juraj nad Potironom), otoku Šolti (Sv. Jelena u Velom polju), a osobito na otoku Braču (Sv. Juraj iznad Nerežišća, Sv. Vid kod Škripa, Sv. Kuzma i Damjan iznad Smrčevika, Sv. Mihovil nad Dolom) [I. Fisković, 1970: 14-25; I. Fisković, 1999-2000: 237-249].

¹⁴⁵ U drugoj polovini 16. st., prema odlukama Tridentskog koncila, sređuju se i postrožavaju liturgijska pravila, a posebice poduzimaju mjere u pogledu čašćenja i poštovanja oltara. Ugradnja starijih ulomaka kamene plastike vrlo je česta kod baroknih oltara 17. i 18. st. [I. Fisković, 1999-2000: 248; Bailey, 2009].

¹⁴⁶ I. Fisković, 1980a: 241.

¹⁴⁷ Ulomak ploče oltarne ograde (šir. 23 cm, vis. 21 cm, deb. 8 cm; visina gornjeg vijenca: vis. 6 cm).

¹⁴⁸ I. Fisković, 1981: 105-133; Basić, 2015: 7-20.

¹⁴⁹ Jakšić, 2009-10a: 94, kat. br. 9.

¹⁵⁰ I. Fisković, 1980a: 241.

dvjema golubicama, koji se dosad interpretirao kao ranokršćanski,¹⁵¹ trebalo bi pripisati kasnijem vremenu postanka. Na tu pretpostavku upućuje način oblikovanja dviju golubica jer je njihovo tijelo tretirano dubokim i paralelnim potezima linija, što nije obilježje ranokršćanske skulpture. Isto se odnosi i na modelaciju križa koji se od ranokršćanskih odvaja svojim plasticitetom i oblikom, a to je ponajbolje uočljivo u usporedbi s tipičnim plošnim i vitkim ranokršćanskim križevima koji rese istu crkvu. Rustična izvedba dviju golubica bliska je novovjekovnom (baroknom) reljefu s prikazom sv. Venerande, na nadvratniku portala u crkvi sv. Ane u Kotoru.¹⁵² Toj dataciji odgovarao bi i naglašeni plasticitet dvostrukog kruga i križa jer takva modelacija nije svojstvena ranokršćanskoj, ali ni srednjovjekovnoj skulpturi. S obzirom na navedeno čini se da je taj kapitel rađen po nekom starijem, po svemu sudeći, ranokršćanskom uzoru, i trebalo bi ga pripisati novovjekovnom periodu. Imajući u vidu da je uzidan u zid mlađe građevine, moguće je da je nastao u vrijeme njezine izgradnje ili prilikom podizanja kasnijeg samostana. No, veći broj uzidanih ranokršćanskih ulomaka sa znakom križa valja pripisati ranoromaničkim intervencijama, zato što je ugrađivanje starije plastike često kod onovremenih spomenika srednje i južne Dalmacije, o čemu je detaljnije pisao I. Fisković.¹⁵³ Takvo uzidavanje ranijih ulomaka koji su bili dostupni pogledu vjernika, uočeno je i kod dubrovačke Sigurate. Ipak, nužno je naglasiti kako nigdje nije primjetan toliki broj križem obilježenih ulomaka kao na lopudskom zdanju¹⁵⁴ - što bi ukazivalo na promišljeno naglašavanje važnosti tog otočkog svetišta u ranoj romanici.

---

¹⁵¹ I. Fisković, 1980a: 241.

¹⁵² C. Fisković, 1953: 83; Čanak-Medić, 1989: 191, sl. 72.

¹⁵³ O ranokršćanskim ulomcima sa znakom križa ugrađenim u srednjovjekovne građevine detaljnije je pisao I. Fisković. Tako autor navodi desetak ranoromaničkih crkava na području srednje i južne Dalmacije: Sv. Petar u Omišu; Sv. Jelena u Velom polju na otoku Šolti; Sv. Mihovil nad Dolom, Sv. Juraj nad Nerežišćem, Sv. Vid kod Škripa i Sv. Kuzma i Damjan iznad Smrčevika na otoku Braču; Sv. Juraj nad Potironom i Sv. Kuzma i Damjan u Zablacu na otoku Korčuli; Sigurata u Dubrovniku; Sv. Mihajlo u Pakljeni i Biskupija na otoku Šipanu. Uglavnom se radilo o stupovima ili kapitelima bifora, nadvratnicima, dijelovima oltara, te ulomcima sarkofaga, s obvezatnim križem iz 5. i(li) 6. st., i svi su bili smišljeno uzidani u oltare ili crkvene ulaze srednjovjekovnih zdanja. I. Fisković ističe da je u pravilu riječ o spomenicima na položaju, gdje nema drugih (kasno)antičkih ostataka. Također, uočava da su neki ulomci bili sakriveni pogledu vjernika i da nisu bili obična spolija, već da su najvjerojatnije korišteni kao potvrdna veza s prvim horizontom kršćanske vjere, točnije da su imali sadržaj svojevrstnih „pseudorelikvija“ [I. Fisković, 1999-2000: 237 i d.].

¹⁵⁴ I. Fisković, 1999-2000: 237.

1.3. Lopudski relikvijar

Crkvu sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu neki istraživači dovode u vezu sa tzv. *lopudskim relikvijarom*, a radi se o jedinstvenom ranosrednjovjekovnom nalazu na širem dubrovačkom prostoru najvjerojatnije iz druge polovine 8. stoljeća.¹⁵⁵ Moćnik je u obliku pravokutne škrinje koja je obložena srebrenim limom i djelomično pozlaćena, a ures je izveden tehnikom graviranja i punciranja.¹⁵⁶ Tri manja križa pod arkadama nalaze se na prednjoj strani, po jedan veći je na bočnima, a na poklopcu je uz križ i latinski natpis u kojem se zaziva Božja milost za počinjene grijehе, te posredovanje svetaca mučenika i sv. Ivana Krstitelja.¹⁵⁷ Otkriven je godine 1929. u središtu naselja, u (kasnoantičkoj) grobnici, prilikom rušenja crkve Gospe od Začeca (Gospe od Napuča).¹⁵⁸

O tome kada je taj vrijedni otočki relikvijar dospio u grobnicu, postoje različita tumačenja. Prema Viktoru Novaku i T. Marasoviću moćnik se prvotno nalazio u crkvi sv. Ivana Krstitelja (jer se u natpisu spominje ime toga svetca), a u grobnicu je naknadno prenesen.¹⁵⁹ Spomen Krstiteljeva imena mogao bi značiti da

¹⁵⁵ U drugu polovinu 8. st. datira ga A. Milošević, koji pretpostavlja da je relikvijar proizvod sjevernotalijanskih radionica koje stvaraju u duhu merovinške umjetnosti [Katalog, 2000: 127, kat. br. III, 10; Katalog, 2001: 327, V.4]. Prema T. Marasoviću moćnik nastaje krajem 7. ili u 8. st., a V. Novak ga datira u drugu polovinu 8. ili početak 9. st. [T. Marasović, 1997: 13, V. Novak, 1940 (1930-34): 181, 183]. O *lopudskom relikvijaru* je u novije vrijeme pisao V. Lupis [Lupis, 2009: 473-480].

¹⁵⁶ Relikvijar (duž. 10.2 cm, šir. 5.7 cm i deb. 4.7 cm) je u privatnom vlasništvu u Dubrovniku (nekada u *Župnoj zbirci* u Lopudu). U obliku je pravokutne škrinje s ravnim pokretnim poklopcem, koji je spojen zakovicama i pokreće se šarnirima pričvršćenim na stražnjoj strani. U moćniku se nalazila mala srebrna posuda u kojoj su bile moći svetaca (u trenutku nalaza, 1929. g., u njoj su bili ulomci ljudskih kostiju). Visina posude iznosi 4.9 cm, a promjer pri vrhu i dnu je 3.8 cm. [Katalog, 2000: 126-127, kat. br. III, 10; Katalog, 2001: 327, V.4]

¹⁵⁷ Natpis je ispisan slovima rustične kapitale u vulgarnom latinietu. Nedostaje polovina natpisa na lijevoj bočnoj strani, koja je zabilježena u vrijeme pronalaska relikvijara. Prema transkripciji i prijevodu V. Novaka natpis glasi: *DOMENI BEATI SANCTI BATTESTA IOHANNES ET MARTERIS INTERCEDETE PRO MEA PECCATA APVT ILLVM ET PER ILLVM QUI VOS CORONAVET* (Gospodari, blaženi, sveci, Krstitelju Ivane i mučenici, posredujte za moje grijehе kod Njega i kroz Njega koji vas okruni) [V. Novak, 1940 (1930-34): 175, 177; Katalog, 2000: 127, kat. br. III, 10; Delonga, 2000a: 73].

¹⁵⁸ Godine 1929. prilikom niveliranja terena zbog izgradnje novog dijela hotela *Pracat*, srušena je crkva Gospe od Napuča. Tom je prilikom ispod njezina praga otkrivena (kasnoantička) grobnica. Riječ je o tipu grobnice *a pozzo*, a u njoj su nađena dva mramorna ranokršćanska pilastra sa znakom križa (*Župna zbirka* u Lopudu), keramička uljanica (kojoj se izgubio trag) i srebrni ranosrednjovjekovni relikvijar. Također, navode se dva pokojnika u svećanoj odjeći koji su, nažalost, uslijed nestručnog otvaranja grobnice uništeni. [V. Novak, 1940 (1930-34): 167, 169, 172-173; Katalog, 2000: 128, kat. br. III, 10; Katalog, 2001: 327, V.4].

¹⁵⁹ V. Novak, 1940 (1930-34): 179-183, 192-194; T. Marasović, 1997: 13.

se relikvijar nalazio u crkvi njemu posvećenoj, osobito jer je riječ o jednom od važnijih lopudskih svetišta. Međutim, ta je predromanička crkva kasnijeg vremena nastanka od onoga kada se datira moćnik, pa ako ga dovodimo u vezu s njome, valja se zapitati gdje se nalazio prije njezine izgradnje i zašto, odnosno kada je prenesen u tu grobnicu, jer je Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu do početka 19. stoljeća bio u bogoštovnoj funkciji. Drukčijeg je mišljenja Ante Milošević koji drži da je moćnik od 8. stoljeća bio u grobnici crkve Gospe od Napuča.¹⁶⁰ Autor pretpostavlja da je ondje postojala ranokršćanska građevina, koju je u drugoj polovini 8. stoljeća obnovio nepoznati naručitelj relikvijara i u njezinu grobnicu (*sepulcrum altaris*) pohranio nove relikvije.¹⁶¹ Iako otkriće te grobnice upućuje na mogućnost da se ondje nalazila neka starija crkva, za njezinu su potvrdu nužna arheološka istraživanja. Obnova te (neutvrđene) građevine u ranom srednjem vijeku, kako to pretpostavlja autor, zasniva se isključivo na dataciji relikvijara i o njoj nemamo materijalnih dokaza. S tim u vezi treba napomenuti da je moćnik možda naknadno donesen u tu grobnicu, jer se u nju moglo pristupiti iz kasnije Gospine crkve.¹⁶² U tom pogledu valja istaknuti i to da arhivski izvori svjedoče kako je to lopudsko svetište od 16. do 19. stoljeća povremeno zamjenjivalo udaljenu župnu crkvu Gospe od Šunja, što otvara mogućnost da je taj vrijedni relikvijar mogao u tom periodu biti prenesen u grobnicu.¹⁶³ Nažalost, uslijed nestručnog otvaranja grobnice uništena su dva pokojnika u svečanoj odjeći,¹⁶⁴ koji bi nam najvjerojatnije dali odgovor na to je li moćnik oduvijek bio u njoj, kako to misli Milošević, ili je u nju kasnije prenesen. Odgovore na ta pitanja vjerojatno kriju arhivski izvori, pa bi ih valjalo podrobnije proučiti prije donošenja konkretnijih zaključaka o tom neobičnom relikvijaru s Lopuda. Stoga zasad nije moguće utvrditi je li se taj moćnik nalazio u Sv. Ivanu Krstitelju.

* * *

Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu izgrađena je u prvoj polovini ili sredini 10. stoljeća, što se zaključuje na temelju analize njezine arhitekture

¹⁶⁰ Katalog, 2000: 128, kat. br. III, 10; Katalog, 2001: 327, V.4.

¹⁶¹ Katalog, 2001: 128, kat. br. III, 10; Katalog, 2001: 327, V.4.

¹⁶² V. Novak, 1940 (1930-34): 169.

¹⁶³ O crkvi Gospe od Napuča ne zna se mnogo. Njezin kratki opis prvi donosi I. M. Matijašević (Mattei) 1773. g., a opisuje ju i V. Lisičar početkom 20. st. [Lučić, 1993: 23; Lisičar, 1931: 51]. Crkva je od 16. do 19. st. povremeno zamjenjivala udaljenu otočku župnu crkvu Gospe od Šunja, a u 17. i 18. st. uz nju je bio manji samostan benediktinki. [Lisičar, 1931: 51-52; V. Novak, 1940 (1930-34): 167-168].

¹⁶⁴ V. Novak, 1940 (1930-34): 167, 169, 172-173.

i skulpture. Među srodnim spomenicima sličnost je uočena s onovremenim koločepskim Sv. Nikolom (Sv. Vidom) kod Donjeg Čela. Na predromaničko podrijetlo lopudskog zdanja ukazuju nam ulomci liturgijskog namještaja, koje je moguće dovesti u vezu s dubrovačkim reljefima iz prve polovine ili sredine 10. stoljeća (lokalitet Tri crkve, Sv. Petar (Veliki), katedrala i Sv. Stjepan na Pustijerni). Građevina je najvjerojatnije obnovljena u ranoj romanici, na što upućuju svodna rebra i uzidavanje ranokršćanskih ulomaka sa znakom križa. Veći broj križem obilježenih ulomaka ukazuje na promišljeno naglašavanje važnosti tog otočkog zdanja u ranoj romanici, a da se radilo o značajnijem svetištu mogao bi govoriti i njegov položaj na vrhu strme uzvisine.

2. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica (Tb. 14 - 17)

Crkvu sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica prvi kratko spominje I. M. Matijašević (Mattei) godine 1773. i navodi da je jako stara.¹⁶⁵ O njoj je potom pisao tek V. Lisičar početkom 20. stoljeća, iz čijeg opisa je uočljivo da je građevina bila nadsvedena i da su se nazirali tragovi kupole.¹⁶⁶ S obzirom na to da je spomenik još početkom prošlog stoljeća bio relativno dobro očuvan, čini se opravdanim pomišljati da je Sv. Nikola, unatoč izostanku arhivskih podataka, bio dugo u bogoštovnoj funkciji. Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su u razdoblju od 1974. do 1978. godine, a istraživanje je vodila D. Beritić.¹⁶⁷ Tada je otkriveno da su uz sjevernu stranu crkve naknadno izgrađene cisterna i jedna prostorija,¹⁶⁸ a slične dogradnje bilježimo kod srodnih zdanja na Koločepu (Sv. Srđ u Bigama) i Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela). Međutim, nije moguće utvrditi je li riječ o srednjovjekovnim ili kasnijim nadogradnjama. Istraživanjem je pronađeno i više ulomaka ranokršćanske, te srednjovjekovne kamene plastike.¹⁶⁹ Također, tada je rekonstruirana svodna konstrukcija i kupola Sv. Nikole.¹⁷⁰

2.1. Arhitektura crkve

Crkva je pravilnog tlocrta i manjih dimenzija (6.4 x 3.36 m, debljina zidova: 60 cm), a uočljiva je podudarnost elemenata raščlambe vanjskih i unutrašnjih zidova što je zamjetno kod ranoromaničkih građevina na istočnoj obali Jadrana.¹⁷¹ Vanjske zidne stijenke razvedene su s tri niše, koje završavaju dvostrukim lukovima. Među srodnim zdanjima takvu artikulaciju eksterijera

¹⁶⁵ Lučić, 1966: 215; Lučić, 1993: 23.

¹⁶⁶ Lisičar, 1931: 13.

¹⁶⁷ Izvještaji, Dnevnicima istraživanja i Fototeka KODU, 1974-1978.

¹⁶⁸ Prostorije uz crkvu otkrivene su u razdoblju od 1974. do 1975. g. [Izvještaj KODU, 1976 (15.12.): 3].

¹⁶⁹ Pronađena su dva ulomka ranokršćanskih stupova sa znakom križa i dva ulomka pluteja, dok je od srednjovjekovnih nalaza nađeno nekoliko fragmenata kamene plastike. Jedan veći predromanički ulomak, s troprutom pletenicom, bio je (naknadno) uzidan u crkvu [Izvještaji, Dnevnicima istraživanja i Fototeka KODU, 1974-1978]. Nalazi otkriveni prilikom istraživanja Sv. Nikole (Grčkog) pohranjeni su u *Župnoj zbirci* u Lopudu.

¹⁷⁰ Izvještaji, Dnevnicima istraživanja i Fototeka KODU, 1976-1978.

¹⁷¹ O podudarnosti elemenata raščlambe vanjskih i unutrašnjih zidova, kao obilježju ranoromaničkih spomenika vidi u: Gvozdanović, 1978: 133-135; Gvozdanović, 1982: 33-51; Gvozdanović, 2006: 51, 18-190, 212-213; I. Fisković, 2009: 31; Gvozdanović, 2010: 30-31.

bilježimo kod Sv. Barbare u Borju na Koločepu. Identične ranoromaničke dvostruke lukove nalazimo i kod spomenika u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji iz druge polovine ili kraja 11. stoljeća (Sv. Lovro u Zadru i Sv. Petar u Omišu).¹⁷² Srodnost s koločepskom Sv. Barbarom uočljiva je i u rješenju apsida, jer je raščlanjena s jednom lučno završenom nišom. Bliskost lopudske i koločepske građevine zamjetna je i s dubrovačkim Sv. Nikolom i šipanskim Sv. Ivanom Krstiteljem kod Šilova Sela iz zadnjih desetljeća 11. stoljeća. Naime, kod sva četiri spomenika primjetno je da im je na začelju raščlanjena samo apsida s jednom nišom, dok izostaje razvedenost bočnice apsida i ramena lađe uočljive kod ostalih ranoromaničkih spomenika toga tipa na dubrovačkom prostoru iz prve polovine 12. stoljeća (Sigurata u Dubrovniku, Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Petar na Veljem vrhu i Sv. Mihajlo u Pakljeni na Šipanu).¹⁷³

Prozorski otvori očuvani su na sjevernom (središnji travej) i južnom zidu (istočni travej), te u središnjem dijelu apsida. Imajući u vidu da na bočnim zidovima nisu vidljivi tragovi naknadnih intervencija, vjerojatno je to bio njihov prvotni raspored. Otvori su lučno zaključeni i većih dimenzija negoli kod predromaničkih zdanja toga tipa (30-40 x 12-15 cm), a njihova visina iznosi između 55 i 60 cm i širine su 35 cm. Veličinom i oblikom odgovaraju onima na ranoromaničkim crkvama na Koločepu (Sv. Srđ u Bigama) i Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Mihajlo i Sv. Petar). Na južnom zidu bio je uzidan jedan predromanički ulomak (s troprutom „pletenicom“) iz prve polovine ili sredine 10. stoljeća, a služio je kao konzola dvostrukim lukovima.¹⁷⁴ Zapadno pročelje crkve dobro je očuvano. U širini pročelja veći je polukružni luk, karakterističan za većinu spomenika toga tipa. Od portala je sačuvan kameni prag, s utorima za dvokrilna vrata, širok svega 53 cm, a približno je jednake dužine kao i onaj kod koločepskog Sv. Nikole (48 cm), dubrovačke Sigurate (54 cm) i šipanskog Sv. Petra (56 cm). O izgledu dovratnika i nadvratnika nemamo saznanja. Iznad portala je polukružna niša, kao i kod Sv. Nikole na Koločepu,

¹⁷² Više o njima vidi u novijem pregledu (rano)srednjovjekovne graditeljske baštine u Dalmaciji, gdje je navedena i starija literatura o njima: T. Marasović, 2009: 345-352; T. Marasović, 2011: 473-477.

¹⁷³ Tomas, 2014: 70-75, 131-143, 184-192, 229-234.

¹⁷⁴ Ulomak doprozornika (šir. 8 cm, vis. 35 cm i deb. 16 cm), isklesan je od vapnenca i nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Reljef je bio uzidan kao konzola dvostrukim lukovima na južnom zidu crkve, a zabilježen je na fotografijama snimljenim prilikom istraživanja spomenika 1973. g. Nije objavljen. Moguće ga je datirati u prvu polovinu ili sredinu 10. st., jer je riječ o zreloom predromaničkom reljefu. S obzirom na to da je crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica ranoromanička, možemo zaključiti da je potjecao s neke druge (starije) otočke građevine. No, nije moguće utvrditi je li ugrađen u ranoj romanici (kada se gradi crkva) ili u kasnijem periodu.

a ponad nje je svjetlosni otvor koji dimenzijama i oblikom odgovara ostalim otvorima na crkvi.

Uzdužne stijenke bočnih zidova podijeljene su u tri polja s pomoću dviju lezena, a na vrhu ih povezuju polukružni lukovi. Gornji dijelovi konstrukcije (pojasnice, svod, kupola i polukalota apside) u cijelosti su rekonstruirani sedamdesetih godina 20. stoljeća.¹⁷⁵ Ostatke svoda i kupole spominje V. Lisičar, a isti autor navodi i to da su dvije amfore bile uzidane u apsidu.¹⁷⁶ Prilikom istraživanja crkve uočeni su ostatci otiska opalate od šiblja u vapnenom mortu na kojoj su zidani svodovi i lukovi, kao i ostatci svodnih rebara od žbuke.¹⁷⁷ Središnji travej nad kojim se uzdiže kupola približno je jednake širine kao i ostala dva traveja. Kupola je malih dimenzija, promjera 85 ili 90 cm, poput one predromaničkih i ranoromaničkih zdanja (Sv. Nikola na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu, Sv. Nikola u Dubrovniku i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu). Rekonstruirana je na pandativima, iako oni nisu otkriveni. No, ne bi trebalo sumnjati u njezinu rekonstrukciju jer su pandativi potvrđeni kod dva bliska ranoromanička spomenika - dubrovačkog Sv. Nikole i šipanskog Sv. Ivana Krstitelja. Ne treba dvojiti ni o rekonstrukciji njezina vanjskog četvrtastoga tijela, zato što su sve očuvane predromaničke i ranoromaničke kupole imale četvrtasti oblik (Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu, Sigurata i Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Mihajlo na Šipanu). Eksterijer kupole najvjerojatnije je bio razveden s tri lučno završene niše na sve četiri strane i jednim manjim otvorom (kao što je i rekonstruiran). Naime, zamjetno je da dvije crkve raščlanjenih bočnih zidova imaju, poput predromaničkih zdanja, razvedenu i kupolu (Sv. Nikola u Dubrovniku i Sv. Mihajlo na Šipanu), dok je primjerice kod dubrovačke Sigurate kupola glatkih stijenki kao i bočni joj zidovi. Imajući u vidu da su zidne stijenke lopudske crkve razvedene, čini se opravdanim pomišljati da joj je i vanjsko tijelo kupole bilo artikulirano nišama.

U osi istočnog para lezena otkriven je podanak oltarne ograde, sa sačuvanim utorima za pilastre i pluteje, a dužina mu iznosi 1.7 m. U neposrednoj blizini crkve nađen je i (antički) mramorni stup, koji je služio kao nosač oltarne ploče.¹⁷⁸ Većih je dimenzija i kvalitetno je isklesan, a u donjem dijelu su kružni urezi. Također, u blizini Sv. Nikole (Grčkog) pronađeno je nekoliko manjih

¹⁷⁵ Svod i kupola rekonstruirani su u razdoblju od 1976. do 1978. g. [Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1976-1978].

¹⁷⁶ Lisičar, 1931: 13.

¹⁷⁷ Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1976-1978; T. Marasović, 2003: 118; T. Marasović, 2008: 292-293, 307.

¹⁷⁸ Ulomak stupa (vis. 39 cm), isklesan je od mramora i otkriven je u blizini crkve 1973. g. Nalazi se u Sv. Nikoli (Grčkom).

ulomaka liturgijskog namještaja i arhitektonske plastike koje nije moguće (preciznije) datirati.¹⁷⁹

* * *

Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica najvjerojatnije je izgrađena u zadnjim desetljećima 11. stoljeća. Na tu pretpostavku ukazuju odlike njezine arhitekture, a napose razvedenost eksterijera s dvostrukim nišama koje bilježimo kod istočnojadranskih spomenika iz druge polovine ili kraja 11. stoljeća. Među bliskim zdanjima na širem dubrovačkom prostoru identično razvedeni eksterijer nalazimo kod Sv. Barbare u Borju na Koločepu. Na dataciju u to doba upućivala bi i srodnost lopudskog Sv. Nikole s onovremenim Sv. Nikolom u Dubrovniku i Sv. Ivanom Krstiteljem kod Šilova Sela na Šipanu.

---

¹⁷⁹ U suhozidu, u blizini Sv. Nikole (Grčkog), pronađeno je nekoliko ulomaka srednjovjekovne kamene plastike. Nalazi su pohranjeni u *Župnoj zbirci* u Lopudu. [Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1974-1978].

3. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik) (Tb. 18 - 21)

Crkva sv. Ilije na predjelu Sutiona (Sutionik) prvi je put zabilježena u arhivskim vrelima godine 1249., a navodi se kao opatska i spominju se imena njezinih *hereditara* - Nikolica i Jakov Pecinagi.¹⁸⁰ Također, u izvorima iz 13. stoljeća bilježimo podatke o kanoničkim posjedima na Šipanu (1249., 1270.) i na Lopudu (1282.).¹⁸¹ S obzirom na to da je riječ o većim posjedima,¹⁸² možemo zaključiti kako je bila jedna od bogatijih crkava na Elafitskom otočju. Sv. Ilijom je godine 1416. upravljao kapelan Petar iz Paga (*Pero de Pago*) koji je sastavio matrikulu najvažnije otočke bratovštine Gospe od Šunja, a istovremeno je bio i kapelan dubrovačke plemićke obitelji Gozze.¹⁸³ Crkva sv. Ilije je izvan bogoštovne funkcije i u ruševnom stanju 1773. godine, o čemu svjedoče podatci koje nam donosi I. M. Matijašević (Mattei) u rukopisu *Zibaldone*.¹⁸⁴ Iz njegova opisa saznajemo da je uz sjevernu stranu postojao zvonik, s vratima koja vode u crkvu.¹⁸⁵ Isti autor piše da je Sv. Ilija bio prva župna crkva na Lopudu i da je kasnije ta prava naslijedila Gospa od Šunja, a slično navodi i V. Lisičar.¹⁸⁶ Iako je jednobrodna crkva sv. Ilije bila važnija elafitska crkva, čini se malo vjerojatnim da je obnašala tu funkciju zbog svojih skromnih dimenzija. Spomenik je arheološki istražen u razdoblju od 1963. do 1979. godine, a istraživanje je vodila D. Beritić.¹⁸⁷ Tada je utvrđeno da se radi o slojevitom lokalitetu, a otkriće većeg broja ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih ulo-

¹⁸⁰ Lučić, 1970: 84.

¹⁸¹ Lučić, 1966: 201-202; Lučić, 1970: 93; Lučić, 1990: 43.

¹⁸² Lučić, 1966: 201-202; Lučić, 1970: 84, 93; Lučić, 1990: 43.

¹⁸³ Vojnović, 1899: 59; Lisičar, 1931: 17, 26, 87; Marinović, 1954: 183.

¹⁸⁴ I. M. Matijašević (Mattei) opisuje crkvu kao malu građevinu sa svodastim lukovima i spominje „zgodne“ kamene konzole. Isti autor piše da su joj patroni bili iz plemićke obitelji Gozze. [Lučić, 1966: 208; Lučić, 1993: 16].

¹⁸⁵ Lučić, 1966: 208; Lučić, 1993: 16.

¹⁸⁶ Lisičar, 1931: 16-18, 36-37, 61; Lučić, 1966: 208; Lučić, 1993: 15-16. Crkva Gospe od Šunja nalazi se na jugoistočnom dijelu otoka i prvi se put spominje 1279. g. (*ecclesia sancte Maria de Bissono*). Čini se da je u uvali Šunj postojalo naselje i prije 13. st. [Lučić, 1966: 202; Lučić, 1970: 83, 85]. Pretpostavlja se da je starija zavjetna kapela izgrađena u 12. st., ali ona nije sačuvana. U Gospi od Šunja bilo je sjedište istoimene bratovštine vjerojatno i prije sastavljanja njihova Statuta 1416. g., a što bi moglo ukazivati na to da je ona bila župna crkva i prije toga vremena. Obnovili su je članovi bratovštine tijekom 15. st. i posvetio ju je 8. lipnja 1488. g. nadbiskup *Pio Venetio Racanatese*, o čemu svjedoči natpis na crkvenom pročelju. Više o crkvi i bratovštini Gospe od Šunja vidi u: Vojnović, 1899: 12-14, 58-62; Lisičar, 1931: 16-17, 35-46, 61, 79, 87-89; Marinović, 1954: 181-232; Lučić, 1966: 207-210; Lučić, 1993: 16-17; Razzi, 2011 (1595): 187-188; I. Fisković, 2012: 177-202.

¹⁸⁷ Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1963-1979.

maka plastike, kao i ranijih zidova, ukazuje na to da se ondje najvjerojatnije nalazilo starije svetište.¹⁸⁸

3.1. *Arhitektura crkve*

Crkva je pravilnog tlocrta i manjih dimenzija (6.4 x 3.6 m, debljina zidova: 60 cm). Njezina četvrtasto oblikovana apsida izvana i iznutra uobičajena je za istočnojadranske spomenike kasnog 11. i ranog 12. stoljeća, a zamjetna je na tom prostoru do kasne romanike (Sv. Petar u Kuli Atlagića, Sv. Juraj u Radunu, Sv. Mikula u Splitu, Sv. Ilija kod Donjeg Humca i Sv. Nikola kod Selaca na otoku Braču, Sv. Kuzma i Damjan u Zablacu na otoku Korčuli).¹⁸⁹ Kod srodnih zdanja takvo oblikovanje apsida nalazimo kod Sv. Mihajla u Pakljeni i Sv. Petra na Veljem vrhu na Šipanu, te dubrovačke Sigurate iz prve polovine 12. stoljeća.¹⁹⁰ Vanjske zidne stijenske nisu joj razvedene, a to upućuje na raskid s predromaničkom koncepcijom zidnog oplošja i svjedoči o zrelo formiranom arhitektonskom oblikovanju primjetnom od 12. stoljeća kod jednobrodnih građevina na istočnoj obali Jadrana (primjerice Sv. Mikula u Splitu i Sv. Juraj u Tučepima).¹⁹¹ Osim kod Sv. Ilije, u cijelosti nerazvedeni eksterijer bilježimo kod mlađih spo-

¹⁸⁸ Osim arheoloških nalaza, na postojanje starijeg svetišta mogao bi možda upućivati i naziv predjela Sutionik, jer se sufiksadni hagiomorfni toponimi u pravilu smatraju nasljeđem predslavenskog romanskoga kršćanstva i ukazuju na ranokršćanski sloj lokaliteta na kojima se pojavljuju. [Putanec, 1963: 137-175; Šimunović, 1985: 162 i d.; Migotti, 1996: 199].

¹⁸⁹ U korpusu srednjovjekovnog graditeljstva Dalmacije pojavu četvrtaste apsida iznutra i izvana bilježimo od kasnog 11. i(li) ranog 12. st. Usp. podatke u novijem pregledu (rano) srednjovjekovne graditeljske baštine u Dalmaciji, gdje je navedena i starija literatura o tim spomenicima: T. Marasović, 2009: 257-260, 345-352; T. Marasović, 2011: 120-127, 175-178, 356-362, 514-515, 531-532, 548-549, 573-575, 593-594. Za crkvu sv. Kuzme i Damjana u Zablacu na otoku Korčuli vidi u: I. Fisković, 1980: 159-173.

¹⁹⁰ Tomas, 2014: 65-75, 184-192, 229-234.

¹⁹¹ Crkva sv. Nikole (Mikule) u predjelu Veli Varoš u Splitu različito se datira - od druge polovine 11. do sredine 12. st. No, njezino arhitektonsko rješenje (pravilna struktura zida, nerazvedeni eksterijer), potom arhitektonska plastika (portal s istaknutom lunetom i lavovima, kapiteli stupova), kao i liturgijski namještaj (dijelovi oltarne ograde), upućuju na dataciju te crkve u prvu polovinu ili sredinu 12. st., kako je to argumentirano i uvjerljivo predložio već 1949. g. C. Fisković [C. Fisković, 1949: 211-221]. Blisko arhitektonsko rješenje splitskoj crkvi nalazimo kod Sv. Petra u Bijelom Polju (iznad lijeve obale Lima) u Crnoj Gori. Crkva se datira u 12. st., ali su oprečna mišljenja o tome nastaje li u prvoj ili drugoj polovini toga stoljeća. Vidi više o crkvi sv. Petra u: Čanak-Medić, 1989: 46-88, sa starijom literaturom. Crkva sv. Jurja u Tučepima datira se u kraj 11. ili početak 12. st. [Gamulin, 1995: 9-26; T. Marasović, 2011: 485-487]. Međutim, riječ je o mlađoj građevini iz druge polovine ili kraja 12. st. Na taj zaključak ukazuju obilježja njezine arhitekture, napose polukružna istaknuta apsida i nerazvedene vanjske zidne stijenske, kao i monumentalni portal, jer su to odlike već zrele i kasne romanike.

menika toga tipa - (kasno)romaničkog Sv. Luke u Dubrovniku i gotičkog Sv. Antuna Padovanskog u Gornjem Čelu na Koločepu.¹⁹² Također, zamjetno je da joj je struktura zida pravilnija negoli kod bliskih ranoromaničkih građevina. Iako zapadno pročelje nije očuvano, možemo zaključiti da je, kao i kod većine crkava toga tipa, postojao veći polukružni luk sred pročelja, jer se na njegovim krajevima nalaze plitki istaci. Čini se da je pročelje srušeno prilikom izgradnje kasnijeg trijema, ali nije moguće utvrditi kada se to dogodilo. Prozorski otvori sačuvani su na južnom i sjevernom zidu istočnog traveja i u središnjem dijelu apside. Riječ je o većim prozorima, pa je prostor svetišta bio dobro osvjetljen. Na bočnim zidovima svjetlosni otvori su istih veličina (visina im iznosi 70 cm i širine su 50 cm), dok je prozor apside nešto viši i uži (83 x 43 cm). S obzirom na njihove dimenzije i smještaj u istočnom dijelu građevine, kao i to da otvori nisu utvrđeni u središnjem i zapadnom traveju, možemo pretpostaviti da se jedan prozorski otvor nalazio na pročelju, zato što bi na taj način bio osvjetljen i taj dio crkve. Valja istaknuti i to da su prozori većih dimenzija zabilježeni i kod dvaju reprezentativnijih zdanja toga tipa arhitekture - ranoromaničkog Sv. Mihajla kod Donjeg Čela na Koločepu i stonskog Sv. Mihajla (obnovljenog sredinom 11. stoljeća).¹⁹³

Gornji dijelovi konstrukcije nisu očuvani, ali ostatke bačvastog svoda i kupole bilježi V. Lisičar početkom 20. stoljeća.¹⁹⁴ Od gornjih dijelova sačuvana je polukalota apside s trompama. Uzdužne stijenke bočnih zidova nisu na uobičajeni način podijeljene u tri polja s pomoću dviju lezena, već se pojasnice svoda oslanjaju na četiri konzole. Blisko rješenje nalazimo kod dviju crkava s kupolom - Sv. Nikole (Mikule) u Splitu iz prve polovine ili sredine 12. stoljeća i nešto mlađeg Sv. Petra u Bijelom Polju.¹⁹⁵ Kod spomenutih crkava konzole (s kapitelima) su postavljene na stupove, a izgleda da su stupovi postojali i kod Sv. Ilije jer je na istočnom kapitelu vidljiv istak, po svemu sudeći, za stup. Iako su Sv. Mikula i Sv. Petar konstruktivno složenije i dimenzijama veće građevine od lopudske, sva tri spomenika imaju srodno tlocrtno rješenje - četvrtasta apsida izvana i iznutra, istovjetne dimenzije traveja (središnji je znatno uži od ostala dva), nerazvedeni eksterijer - što sve ukazuje na zrelost arhitektonskog rješenja Sv. Ilije nastalog u duhu romaničke umjetnosti 12. stoljeća.

Na temelju tlocrtnih dispozicija možemo pretpostaviti da je crkva imala kupolu. S obzirom na to da je središnji travej znatno uži od ostalih, kupola je izgleda bila nešto manjih dimenzija od uobičajenih. Imajući u vidu da su sve

¹⁹² Tomas, 2014: 88-90, 150-151, 234-235.

¹⁹³ Tomas, 2016: 47-48, 51-52.

¹⁹⁴ Lisičar, 1931: 10.

¹⁹⁵ Za Sv. Nikolu (Mikulu) u Splitu i Sv. Petra u Bijelom Polju vidi bilješku 191.

sačuvane predromaničke i ranoromaničke kupole imale vanjsko četvrtasto tijelo (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu, Sigurata i Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Mihajlo u Pakljeni na Šipanu), možemo zaključiti da je četvrtastoga oblika bila i kupola Sv. Ilije. Izgleda da joj eksterijer nije bio razveden, jer je kod lopudskog spomenika razvidan prekid s predromaničkom tradicijom raščlanjenog oplošja. Stoga se čini opravdanim pomišljati da je vanjsko tijelo kupole bilo glatkih stijenki, poput kupole dubrovačke Sigurate i dviju mlađih crkava toga tipa - Sv. Luke u Dubrovniku i Sv. Antuna Padovanskog na Koločepu.

U crkvi je očuvano kameno popločenje, izvedeno od nepravilnih ploča i (kasno) antičkih ulomaka, a podnica svetišta povišena je za oko 10 cm.¹⁹⁶ U središnjem travaju južnoga zida (između dviju konzola) pronađen je utor za trabeaciju oltarne ograde, što ukazuje na to da je prostor svetišta bio većih dimenzija negoli kod ostalih ranoromaničkih zdanja toga tipa. Potrebno je napomenuti i to da se u novije vrijeme ogradila iz Sv. Ilije pogrešno pripisuje ulomak arhitrava, na kojemu je sačuvan ostatak donatorskog natpisa s imenom Spirido(n).¹⁹⁷ Naime, riječ je o zrelom predromaničkom reljefu pa ga zato nije moguće dovoditi u vezu s kronološki kasnijom crkvom sv. Ilije. Također, dvojbeno je i mjesto njegova pronalaska. Tako J. Kovačević navodi da je otkriven u Sv. Ivanu Krstitelju na Ivanjem brdu, dok ga I. Žile povezuje sa Sv. Ilijom.¹⁹⁸ Stoga nije

¹⁹⁶ Izvještaj KODU, 1974 (10.10.): 3.

¹⁹⁷ Ulomak arhitrava oltarne ograde (šir. 51 cm, vis. 19 cm i deb. 8 cm), isklesan je od vapnenca. U gornjoj zoni su izvedene rakovice, pod njima je niz „pereca“, a u donjoj zoni je natpisno polje s ostatkom latinskog natpisa: *S[pi]RIDO UNA CUM CON[iuge] ...*, koji u prijevodu glasi: ... *Spiridon zajedno sa suprugom...* Riječ je o djelomično očuvanom donatorskom natpisu u kojem se spominje grčko ime *Spiridon* (u latinskoj inačici *Spirido*). Iz sadržaja se zaključuje da je on, zajedno sa suprugom, proveo radove na (nekoj lopudskoj) crkvi i o tome ostavio zapis na trabeaciji oltarne ograde. U grafiji se oblikom izdvaja rombično slovo O, koje je često na latinskim natpisima kasnog 9. st. na južnodalmatinskom prostoru. No, treba napomenuti da Ž. Rapanić i M. Jurković smatraju da se to romboidno slovo O pojavljuje i kod kasnijih predromaničkih reljefa (primjerice zabat arhitrava iz Janjine) [Rapanić, 1976: 327; Jurković, 1986: 83-89]. Lopudski ulomak prvi je objavio J. Kovačević 1967. g. [Kovačević, 1967: 357, 369, 370, sl. 58].

¹⁹⁸ Naime, J. Kovačević 1967. g. piše da arhitrav potječe iz Sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu [Kovačević, 1967: 357, 369, 370, sl. 58], dok I. Žile u katalogu *Hrvati i Karolinzi* iz 2000. g. navodi da je iz Sv. Ilije [Katalog, 2000: 136, kat. br. III, 9]. U potonjem katalogu taj podatak preuzima V. Delonga [Delonga, 2000a: 73]. Na temelju tog podatka su Ž. Peković [Peković, 2010: 191, sl. 177] i T. Marasović [T. Marasović, 2008: 256; T. Marasović, 2013: 228, sl. 235], datirali crkvu sv. Ilije u 9. st., što nije moguće prihvatiti, jer se radi o kasnijoj građevini. S obzirom na to da nije razvidno gdje je predromanički arhitrav pronađen, ne možemo donositi zaključke o tome treba li ga vezati za Sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu ili eventualno za ranije svetište na Sutioni.

jasno treba li ga pripisati predromaničkom Sv. Ivanu (što bi kronološki odgovaralo vremenu podizanja te crkve) ili ga valja vezati za lokaciju crkve sv. Ilije na kojoj je najvjerojatnije prije podizanja jednobrodne građevine bilo neko starije (sakralno) zdanje.

3.2. Arhitektonska plastika

Od arhitektonske plastike treba izdvojiti četiri tranzene, od kojih se dvije nalaze na južnom zidu i apsidi. Obje su cjelovito očuvane i imaju pravokutni okvir, a unutar njega (u gornjem dijelu) upisan je polukružni luk. Tipološki predstavljaju iznimku među (rijetko) sačuvanim srednjovjekovnim tranzenama na istočnoj obali Jadrana, pa tako i na širem dubrovačkom prostoru jer su sve ostale u gornjem dijelu lučno zaključene.¹⁹⁹ Na tranzeni apsida devet je kružnih otvora, dok ih je sedam na južnoj. Okulusi su pravilni, oni veći poredani su u dva vertikalna niza od po četiri, tj. tri otvora, a pod polukružnim lukom jedan je manjih dimenzija.²⁰⁰ Na obje tranzene ures je izveden na vanjskoj strani, a bolje je očuvan na južnoj tranzeni. Njezini kružni otvori obrubljeni su jednostrukom trakom koja čvorovima spaja susjedne otvore i okvir, a u vertikalnoj osi (između okulusa i u slobodnim prostorima uz rubove okvira) nalaze se plastički isklesani i oštro rezani trolisni listovi. Isti ures je i na apsidalnoj tranzeni, s tom razlikom što su ondje otvori obrubljeni dvoprutom vrpcom. Potrebno je istaknuti kako je potonja oštećena i da je na pojedinim dijelovima ures otučen. No, radi se o istom načinu klesanja što je vidljivo kod očuvanih trolisnih listova (uz gornji rub okvira) jer su oblikovani kao i oni na južnoj tranzeni. Obje lopudske tranzene poznate su u literaturi, a u novije ih je vrijeme Ž. Peković datirao u početak 9. stoljeća.²⁰¹ Međutim, riječ je o ranoromaničkim tranzenama jer njihova likov-

¹⁹⁹ Na prostoru sjeverne i srednje Dalmacije bilježimo relativno mali broj očuvanih srednjovjekovnih tranzena, a one se svojim oblikom i uresom razlikuju od lopudskih. Usp. u: Burić, 1982: 130; Belamarić, 1997: 54; Piteša, 2012: 44-45; T. Marasović, 2009: 303, 540-541; T. Marasović, 2011: 76, 79, 125, 127, 139, 320, 323, 332, 488-489. Na širem dubrovačkom prostoru sačuvano je nekoliko predromaničkih tranzena, od kojih je jedna iz kasnog 8. ili ranog 9. st. (franjevačka crkva sv. Jeronima u Slanome), dok je ostale moguće datirati u prvu polovinu ili sredinu 10. st. (jedna u kripti Sv. Petra (Velikog) u Dubrovniku, dvije iz Sv. Mihajla u Stonu, dvije iz Sv. Nikole kod Donjeg Čela na otoku Koločepu), a jednu u kasno 12. ili rano 13. st. (Sv. Andrija u Babinom Polju na otoku Mljetu). Usp. u: Jurković, 1985: 194, sl. 16; Žile, 1995: 633, sl. 2-3; I. Fisković, 1996a: 68, 78; Menalo, 2006: 60, sl. 44-45; Peković, 2010: 87, 92. Spomenute tranzene razlikuju se od lopudskih po obliku i uresu. Među dubrovačkim primjerima neobična je ona iz crkve sv. Andrije na Pilama u Dubrovniku koja je izgleda izvedena od predromaničkih ulomaka, dok joj je gornji polukružni luk ranoromanički.

²⁰⁰ Promjer većih otvora na apsidalnoj tranzeni iznosi 12, a onaj manji je 7. Na južnoj tranzeni promjer većih okulusa je 14, a manji je 7.5.

²⁰¹ Peković, 2010: 212-213. Tranzene je prvi opisao V. Lisičar početkom 20. st., ali im nije objavio fotografije [Lisičar, 1931: 10-11].

no-morfološka obilježja odgovaraju onovremenim reljefima. Na spomenuto upućuje pravilno i vrlo precizno isklesana dekoracija, izbor biljne motivike, kao i prisutan plasticitet kod oštro rezanih listova i vitica, što je zamjetno i kod ostalih ranoromaničkih reljefa (na širem dubrovačkom prostoru).²⁰² Također, monumentalne prozore kod crkava toga tipa bilježimo tek od rane romanike i to kod dviju reprezentativnijih građevina - koločepskog i stonskog Sv. Mihajla.

Crkvi su pripadale i dvije tranzene iz *Župne zbirke* u Lopudu, a radi se o neobjavljenim ulomcima.²⁰³ Kod one bolje očuvane, okulusi su poredani u dva vertikalna niza od po četiri otvora.²⁰⁴ Na njoj su isklesani plastički modelirani trolisni listovi kao na južnoj i apsidalnoj tranzeni, a izvedba listova bliska je i onima na ranoromaničkoj ploči oltarne ograde iz crkve Gospe od Lužina u Stonu.²⁰⁵ Iako joj nije sačuvan gornji dio, izgleda da je, poput onih *in situ*, postojao polukružni luk, pod kojim se nalazio manji okulus. Širina joj odgovara prozorskom otvoru na sjevernom zidu crkve (50 cm), pa se čini opravdanim pomišljati da se ondje i nalazila. Posljednja tranzena nije cjelovito očuvana, a sastoji se od dva dijela koja se spajaju po lomu.²⁰⁶ Širine je kao i prethodna (50 cm), a sačuvana su joj dva reda okulusa, od kojih su oni donji, polukružna oblika. U vertikalnoj osi između okulusa izveden je osmerolatični cvijet, naglašene trodimenzionalnosti, dok su uz rubove okvira trolisti kao i kod ostale tri tranzene. Naglašeni plasticitet prisutan u oblikovanju osmerolatičnog cvijeta obilježje je zrelo formirane reljefne skulpture prve polovine 12. stoljeća, a najrodnije im primjere nalazimo kod onovremene zadarske plastike (stopa škropionice iz Sv. Marije i plutej oltarne ograde iz Sv. Krševana).²⁰⁷ S obzirom na to da joj donji otvori nisu koncipirani na isti

²⁰² Vidi bilješke 67 i 68.

²⁰³ Tranzene se navode u Izvještajima i Dnevniciima istraživanja, a kratko ih je spomenuo T. Marasović u novijem pregledu (rano)srednjovjekovne umjetnosti južne Dalmacije. No, nije ih analizirao i nije objavio njihove fotografije. [Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979; T. Marasović, 2013: 246].

²⁰⁴ Tranzena (šir. 50 cm, vis. 55 cm i deb. 6 cm; promjer okulusa je 14) je isklesana od vapnenca. Otkrivena je prilikom istraživanja Sv. Ilije i nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. [Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979].

²⁰⁵ Ploču oltarne ograde iz crkve Gospe od Lužina u Stonu prvi je objavio Lj. Karaman [Karaman, 1928: sl. 5], a kataloški ju je obradio A. Dračevac [Dračevac, 1981: 139-140, sl. 3]. Godine 1955. prenesena je iz te crkve u stonski lapidarij.

²⁰⁶ Tranzena (šir. 50 cm, vis. 28 cm i deb. 6 cm; promjer okulusa: 12) je isklesana od vapnenca. Otkrivena je prilikom istraživanja Sv. Ilije i nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. [Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979].

²⁰⁷ Stopa škropionice (ili svijetnjaka) pronađena je tijekom poslijeratnih konzervatorsko-restauratorskih radova u ruševinama ženskog benediktinskog samostana sv. Marije, a nalazi se u Arheološkom muzeju u Zadru (AMZ). Datira se u prvu polovinu 12. st. [Petricioli, 1953: 24-25; Petricioli, 1960: 63; Jakšić, 2007: 17-37; Jakšić-Hilje, 2008: 140-142, kat. br. 042].

način kao kod ostalih tranzena i da je na njoj isklesan reprezentativniji ures, čini se vjerojatnim da je resila crkveno pročelje. Toj pretpostavci odgovarala bi i činjenica da su prozorski otvori potvrđeni jedino na istočnom dijelu građevine, pa je u skladu s time moguće pomišljati da se jedan svjetlosni otvor nalazio na pročelju jer bi na taj način bio osvjetljen i taj dio crkve. Imajući u vidu da svi lopudski reljefi imaju iste likovno-morfološke karakteristike, možemo zaključiti kako su nastali istovremeno, po svemu sudeći, u prvoj polovini 12. stoljeća.

Iznad apsidalne tranzene očuvan je nadprozornik *in situ*. U gornjoj zoni četiri su stilizirane palmete s istaknutim „okom“, a u donjoj listovi akantusa izrađeni tehnikom svrdla. U dosadašnjoj literaturi nadprozornik se različito datirao - od kasne antike do predromanike.²⁰⁸ Uzimajući u obzir da su mu obje bočne strane pravilno isklesane i da motivi nisu prekinuti, tj. odsječeni, trebalo bi odbaciti mogućnost kako se radilo o naknadno uzidanom starijem ulomku, jer je razvidno da je on isklesan za taj prozor. Osim toga, takvu izvedbu palmeta ne nalazimo u kasnoj antici, a reljef se po osnovnoj koncepciji, kao i po vrlo plastičkom i finom oblikovanju, razlikuje od predromaničke skulpture. Način klesanja i izbor vegetabilne motivike, a osobito izvedba listova akantusa kod kojih je pažnja bila posvećena obradi detalja, kao i upotreba tehnike svrdla, ukazuju na njegovo kasnije vrijeme nastanka. Idejom su mu bliska dva kapitela sa stiliziranim biljnim motivima iz predvorja benediktinske crkve sv. Marije na otoku Mljetu, a koje možemo datirati u drugu polovinu ili kraj 13. stoljeća.²⁰⁹ Stoga se čini da i nadprozornik s Lopuda treba vezati za to doba. Istog vremena postanka je najvjerojatnije i zapadna konzola na sjevernom zidu crkve, a koja se, kao i prethodni primjer, različito datirala.²¹⁰ Na konzoli su u dva reda isklesani oštro rezani voluminozni listovi, koji nalikuju na zupce, a jednako su oblikovani i listovi na kapitelu, u čijoj su donjoj zoni četiri stilizirane metope. Imajući u vidu da je konzola obrađena na sve tri strane, manje je vjerojatno da se radilo o spoliji već je bila isklesana za tu crkvu. Također, takvo plastičko oblikovanje stiliziranih vegetabilnih motiva ne bilježimo u kasnoj antici i predromanici. Likovno-morfološke karakteristike lopudske konzole upućuju na kasnije vrijeme postanka od predloženih datacija, a po osnovnoj

---

Ulomak pluteja otkriven je prilikom demontiranja podnice južne apside u crkvi benediktinske opatije sv. Krševana u Zadru 1888. g., a nalazi se u AMZ. Datira se u prvu polovinu 12. st. [Petricioli, 1953: 23, 25; Petricioli, 1960: 61; Jakšić-Hilje, 2008: 142-143, kat. br. 043]. Od ostalih zadarskih primjera treba navesti i ulomke vijenca iz Sv. Marije (Velike), koji se datiraju u prvu polovinu 12. st. [T. Marasović, 2009: 343-344].

²⁰⁸ I. Fisković, 1980a: 241; Peković, 2010: 214.

²⁰⁹ Tomas, 2014: 309-313.

²¹⁰ Korać, 2007: 136; Peković, 2010: 214.

konceptiji, točnije ideji, bliski su joj kasnosrednjovjekovni kapiteli zvonika splitske katedrale i oni iz klaustra franjevačkog samostana u Bribiru iz druge polovine ili kraja 13. stoljeća.²¹¹

3.3. Zidne slike

U apsidi Sv. Ilije pronađeni su ostatci zidnih slika - glava nepoznatog svetca u južnoj trompi i geometrijska dekoracija na južnom zidu prozorske niše.²¹² Skromni, ali vrijedni ostatci oslika u Sv. Iliji, koji je nekada prekrivao cjelokupnu zidnu površinu te crkve, otkriveni su 1973. godine i danas se nalaze u *Župnoj zbirci* u Lopudu.²¹³ O njima se malo pisalo, a kratko ih spominju tek C. Fisković i I. Fisković.²¹⁴ Iako je riječ o skromno očuvanom zidnom osliku, primjetna je visoka kvaliteta njegove izvedbe. Spomenuto se očituje u frontalno i simetrično prikazanoj glavi starijeg svetca sijede kose i brade, s aureolom okruženom bijelim biserima. Inkarnat je boje svijetlog okera sa zelenkastim vješto nanesenim sjenama i rumenilom na obrazima, dok su crnim linijama definirane naglašene oči, izražajna pogleda, zakrivljeni nos i lukovi obrva. Pažnja je bila posvećena detaljima, pa su na visokom čelu prikazane bore, na sijedoj kosi pramenovi, a ispod očiju podočnjaci. Brižljivo nijansiranje tamnijih i svjetlijih namaza boje kojima je ostvaren volumen, kao i crtačka sigurnost te fina obrada detalja, otkrivaju ruku istančanog majstora. Likovne karakteristike lopudskih zidnih slika ukazuju na zreliju epohu stila od oslika koje je izradio tzv. „grčki“ majstor u dubrovačkoj katedrali te onih na Koločepu (Sv. Nikola kod Donjeg Čela) i Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela), što upućuje i na nešto kasnije vrijeme njihova nastanka - najvjerojatnije oko sredine 12. stoljeća.

²¹¹ Kečkemet, 1963: 203-216; Babić, 2007: 150-151, 154, 163-165. U novije vrijeme je A. Milošević neke kapitule sa zvonika katedrale u Splitu interpretirao kao ranosrednjovjekovne, s čime se nije moguce složiti. Usp. u: Milošević, 2011: 154-174.

²¹² Na južnom zidu prozorske niše očuvana je geometrijska kompozicija od četiri vertikalna niza rombova u svojoj boji, a podno niza je crvena valovita traka.

²¹³ Zidne slike otkrivene su prilikom istraživanja Sv. Ilije 1973., a iste godine (25. listopada) prenesene su u Zagreb na restauraciju u Hrvatski restauratorski zavod (HRZ). Njihov detaljni opis nalazimo u Izvještaju iz 1973. g., koji je sastavila D. Beritić [Izvještaj KODU, 1973: 1-2; Izvještaj KODU, 1974 (10.10): 2].

²¹⁴ O lopudskim freskama prvi je pisao C. Fisković. Autor donosi njihov kratki opis i fotografiju glave svetca, te smatra da se radi o kvalitetnom ranoromaničkom slikarstvu [C. Fisković, 1965: 11-12]. O njima je pisao i I. Fisković koji ističe kvalitetnu izvedbu glave svetca koju je izradio *istančani majstor helenističkog iskustva*, a datira ju u zrelo romaničko razdoblje 12. st. [I. Fisković, 1987: 40]. Isti autor se na lopudsku fresku osvrnuo u kasnijem radu, gdje ju dovodi u vezu sa zidnim slikama na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela i Sv. Mihajlo u Pakljeni), onima u Dubrovniku (katedrala i Sv. Nikola na Prijekome) i u Kutima (Sv. Toma), a sve ih datira u kraj 11., tj. početak 12. st. [I. Fisković, 1996: 384-385].

* * *

Na temelju analize lopudske arhitekture i skulpture, kao i analogija sa srodnim spomenicima, možemo zaključiti da je crkva sv. Ilije na predjelu Sutiona (Sutionik) najvjerojatnije podignuta u prvoj polovini ili sredinom 12. stoljeća. Na to upućuje bliskost njezina arhitektonskog rješenja s onovremenim Sv. Mikulom u Splitu i Sv. Petrom u Bijelom Polju. Na nešto kasnije vrijeme nastanka od ostalih ranoromaničkih građevina toga tipa moglo bi ukazivati rješenje njezina vanjskog oplošja, jer je u cijelosti nerazvedeni eksterijer odlika mlađih spomenika. Također, zamjetno je da joj je i struktura ziđa nešto pravilnija negoli kod ostalih zdanja. Crkva je u drugoj polovini ili krajem 13. stoljeća bila obnovljena novom arhitektonskom plastikom (nadprozornik apsidalne tranzene i zapadna konzola u crkvenoj unutrašnjosti).

4. Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu (Tb. 22, sl. 1-2)

O crkvi sv. Petra na istočnoj strani Ivanjeg brda posjedujemo malo arhivskih podataka. Prvi se put navodi u jednoj oporuci iz 1299. godine (*in insula Dalafodi apud sanctum Petrum*).²¹⁵ U drugoj polovini 18. stoljeća usputno ju spominje I. M. Matijašević (Mattei) koji piše da je u ruševnom stanju i da se nalazi u masliniku Savina Lukova Pozza, povrh Pilaćeg polja (*Pillachie poglie*).²¹⁶ U svojoj monografiji o lopudskim spomenicima kratko ju opisuje V. Lisičar. Tako piše da je od crkve sačuvan tek jedan zid s tri slijepa luka i da se naziru tragovi bačvastog svoda, a pretpostavlja da je imala i kupolu.²¹⁷ Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi započeti su 1963., a trajali su (s prekidima) do 1979. godine.²¹⁸ Voditeljica istraživanja bila je D. Beritić. Tada su otkriveni ostatci apsida, te južnog i zapadnog zida građevine. Također, pronađeni su manji ulomci kamene plastike. Riječ je o fragmentarno očuvanim dijelovima arhitektonske plastike koje nije moguće datirati, s izuzetkom jednog ulomka (nadvratnik s križem) koji treba vezati za novovjekovno razdoblje.²¹⁹

4.1. Arhitektura crkve

Crkva je jednobrodna četverotravejna građevina s četvrtasto oblikovanim apsidom izvana, dok je unutrašnjost apsida polukružna. Pravilnoga je tlocrta i nešto većih dimenzija od sličnih jednobrodnih zdanja na otoku (7.4 x 3.9 m, debljina zidova: 65 cm). Zidana je priklesanim kamenom nejednaka oblika složenim u nepravilne redove i povezanim obilnim slojem žbuke. Ponajbolje je očuvan sjeverni zid do visine od oko 2.5 m, dok su ostali dijelovi građevine sačuvani u temeljnim strukturama. Vanjske zidne stijenke nisu joj razvedene, a to upućuje na raskid s predromaničkom koncepcijom zidnog oplošja i svjedoči o zrelo formiranom arhitektonskom oblikovanju primjetnom od 12. stoljeća kod jednobrodnih građevina na istočnoj obali Jadrana.²²⁰ U cijelosti nerazvedeni eksterijer bilježimo i kod lopudskog Sv. Ilije iz prve polovine ili sredine 12. stoljeća, te kod mlađih crkava toga tipa

²¹⁵ Lučić, 1966: 201, 204.

²¹⁶ Lučić, 1966: 216; Lučić, 1993, 24.

²¹⁷ Lisičar, 1931: 12-13.

²¹⁸ Izvještaji, Dnevnicima istraživanja i Fototeka KODU, 1963-1979.

²¹⁹ Dnevnik istraživanja KODU, 1979. Crtze ulomaka objavio je T. Marasović [T. Marasović, 2013: 241, sl. 250].

²²⁰ Vidi bilješku 191.

- Sv. Luke u Dubrovniku iz kasnog 12. stoljeća i Sv. Antuna Padovanskog u Gornjem Čelu na Koločepu iz 14. stoljeća.²²¹ Iako zapadno pročelje nije očuvano, možemo zaključiti da je postojao veći polukružni luk sred pročelja jer se na njegovim krajevima nalaze plitki istaci. Spomenuto upućuje na to da je pročelje Sv. Petra bilo riješeno kao i kod većine crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.

Uzdužne stijenke bočnih zidova bile su lezenama i konzolama podijeljene u četiri (približno jednaka) polja, a na vrhu su ih povezivali polukružni lukovi. Po sredini zida nalazila se lezena, dok su se ostale pojasnice svoda oslanjale na konzole. Srodno rješenje s konzolama uočljivo je kod lopudskog Sv. Ilije. Ostaci prozorskih otvora nisu potvrđeni na sačuvanom sjevernom zidu. U zapadnom dijelu oba bočna zida očuvana je zidana klupa (70 x 70 cm) koja je sezala do središnje lezene, a s istočne strane te lezene nađeni su tragovi stepenice čime je utvrđen i prostor prezbiterija.²²² Tako produženo svetište (prema zapadu) imala je i crkva sv. Ilije na tom otoku, dok ono nije uobičajeno kod ostalih ranoromaničkih spomenika toga tipa.

* * *

Izostanak srednjovjekovne kamene plastike onemogućuje nam da preciznije datiramo crkvu sv. Petra na istočnoj strani Ivanjeg brda. Na pretpostavku da je Sv. Petar najvjerojatnije podignut tijekom 12. stoljeća, moglo bi upućivati rješenje vanjskog oplošja građevine jer je u cijelosti nerazvedeni eksterijer od toga doba uobičajen kod jednobrodnih zdanja na istočnoj obali Jadrana. Također, bilježimo ga kod lopudskog Sv. Ilije iz prve polovine ili sredine 12. stoljeća te kod mlađih crkava toga tipa iz kasnog 12. i 14. stoljeća.

---

²²¹ Tomas, 2014: 88-90, 150-151, 234-235.

²²² Dnevnik istraživanja KODU, 1979; T. Marasović, 2013: 240-241.

5. Crkva sv. Maura (Mavra) na lokalitetu Poluge (Tb. 22, sl. 3-4)

Crkva sv. Maura na lokalitetu Poluge prvi se put spominje 1281. godine (*ecclesia sancte Maure de Delafota*), a tri godine kasnije saznajemo da je dužnost opata i *hereditara* vršio kanonik Vlaho (sin Valia Petra de Cluno).²²³ Sv. Maura usputno je 1773. godine spomenuo I. M. Matijašević (Mattei) koji navodi da je u ruševnom stanju i da se nalazi na istočnom rtu otoka, prema Koločepu.²²⁴ Početkom 20. stoljeća crkvu je kratko opisao V. Lisičar. Tako piše da je bez krova i da na dobro sačuvanim zidinama strši netaknut mali zvonik, za jedno zvono.²²⁵ Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su 1998. godine, a voditelji tih istraživanja bili su I. Žile i Z. Tolja.²²⁶ Tada su otkriveni graditeljski ostatci crkve, kao i prigradene joj pravokutne prostorije na sjevernoj strani.²²⁷ No, nisu pronađeni ulomci kamene plastike pa je zbog toga ovaj spomenik teže (preciznije) datirati.

5.1. Arhitektura crkve

Crkva je jednobrodna dvotravejna građevina s polukružno istaknutom apsidom. Nepravilnog je tlocrta (trapezoidna oblika) i manjih dimenzija (6.3 x 4.3 m, debljina zidova: 60 cm). Zidana je priklesanim kamenom nejednaka oblika složenim u nepravilne redove i povezanim obilnim slojem žbuke. Ponajbolje je očuvan sjeverni zid i apsida do visine od oko 2.5 m, dok su južni i zapadni zid sačuvani do visine od oko 70 cm. Vanjske zidne stijenke nisu razvedene, dok su u unutrašnjosti uzdužne stijenke bočnih zidova podijeljene u dva polja s pomoću lezana. Zapadno pročelje crkve nije očuvano, pa nije moguće suditi o njegovu izgledu. No, imajući u vidu da na njegovim krajevima nisu plitki istaci, možemo zaključiti da nije postojao veći polukružni luk sred pročelja, kao što je to bio slučaj kod lopudskog Sv. Petra i većine spomenika tzv. *južnodalminskog jednobrodnog kupolnog tipa*. Od prvotnih prozorskih otvora sačuvan je jedino onaj na apsidi. Lučno je zaključen i nešto

²²³ Lučić, 1966: 201, 203; Lučić, 1970: 85.

²²⁴ Lučić, 1966: 216; Lučić, 1993, 23.

²²⁵ Lisičar, 1931: 60.

²²⁶ Voditeljica konzervatorskih radova bila je Z. Tolja, a arheoloških istraživanja I. Žile. Rezultate tih istraživanja djelomično je objavio I. Žile [Žile, 2003: 43], a potom i T. Marasović [T. Marasović, 2013: 244-245]. I. Žile je crkvu sv. Maura na lokalitetu Poluge okvirno datirao u 12. st., dok ju T. Marasović datira u kasno 11. st. (kao uostalom i sve ostale jednobrodne spomenike na Elafitskom otočju) [Žile, 2003: 43; T. Marasović, 2013: 245].

²²⁷ Žile, 2003: 43; T. Marasović, 2013: 244.

je većih dimenzija (60 x 45 cm) od uobičajenih otvora kod ranoromaničkih jednobrodnih crkava na Elafitskom otočju.²²⁸

Srodno arhitektonsko rješenje lopudskom sv. Mauru (polukružna istaknuta apsida, dvotravejnost, nerazvedeno vanjsko oplošje), nalazimo i kod dviju crkava na otoku Braču - Stomorica kod Ložišća i Sv. Luka kod Donjeg Humca iz kasnog 12. ili 13. stoljeća.²²⁹ Također, nerazvedenost vanjskih zidnih stijenki primjetna je od 12. stoljeća kod više jednobrodnih (trotravejnih) građevina na istočnoj obali Jadrana (primjerice Sv. Mikula u Splita i Sv. Juraj u Tučepima).²³⁰ Na širem dubrovačkom prostoru ona je zamjetna kod lopudskog Sv. Ilije iz prve polovine ili sredine 12. stoljeća, te kod mlađih crkava toga tipa iz kasnog 12. i 14. stoljeća (Sv. Luka u Dubrovniku i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu na Koločepu).²³¹ S tim u vezi valja istaknuti i to kako je pojava istaknute polukružne apsida kod jednobrodnih crkava na istočnom Jadranu uobičajena od zrele i kasne romanike, tj. od kasnog 12. i 13. stoljeća.

* * *

Iako nam izostanak kamene plastike onemogućuje da preciznije datiramo crkvu sv. Maura na lokalitetu Poluge, njezino arhitektonsko rješenje (napose istaknuta polukružna apsida i nerazvedeno vanjsko oplošje) ukazuje na to da se najvjerojatnije radi o spomeniku iz kasnog 12. ili 13. stoljeća.

²²⁸ Primjerice kod crkve sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica na otoku Lopudu visina prozorskih otvora iznosi između 55 i 60 cm, a širina oko 35 cm. Sličnih dimenzija su otvori i kod ranoromaničkog Sv. Srđa u Bigama na otoku Koločepu i Sv. Ivana Krstitelja kod Šilova Sela na otoku Šipanu.

²²⁹ Stomorica kod Ložišća i crkva sv. Luke kod Donjeg Humca na otoku Braču datiraju se u kraj 11. ili početak 12. st. [T. Marasović, 2011: 528, 530]. Međutim, riječ je o mlađim građevinama iz kasnog 12. ili 13. st. Na taj zaključak ukazuju obilježja njihove arhitekture, napose polukružna istaknuta apsida, nerazvedene vanjske zidne stijenske, pravilnija struktura ziđa (obrađeni kameni blokovi nejednaka i duguljasta oblika složeni u relativno pravilne vodoravne redove, osobito uočljivo kod Sv. Luke), kao i istaknuta luneta portala, jer su to odlike već zrele, a posebice kasne romanike.

²³⁰ Vidi bilješku 191.

²³¹ Tomas, 2014: 88-90, 150-151, 234-235.

POPIS LITERATURE

PRIMARNI IZVORI

- Cato, DA* = Katon Stariji. *De agricultura*, prema: *Marci Catonis. De Re Rustica*. Prijevod W. D. Hooper i H. Boyd Ash ur. T. E. Page *et al.*, Serija *Loeb Classical Library*. London: Harvard University Press, 1934. (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/A*.html).
- De Bell. Alex* = Hirtius. *De bello Alexandrino*, prema: „Hirtius. The Alexandrian War.“ [prev. A. G. Way]. *Lacus Curtius* (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Caesar/Alexandrian_War/home.html)
- Jer. Ep.* = Jeronim. *Pisma*, prema: *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri epistolae secundum ordinem temporum ad amussim digestae et in Quatuor Classes Distributae* [ur. Migne, J.-P.; post. R. Khazarzar], Serija *Patrologiae cursus completus. Series latina*, Vol. 22, Paris, 1845. (<http://www.patrologia-lib.ru/patrolog/hieronym/epist/index.htm>).
- Plin. NH* = Plinije Stariji. *Naturalis Historia*, prema: „Pliny the Elder: the Natural History.“ *Lacus Curtius* (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/pliny_the_elder/home.html).

LITERATURA

- Abramić, M. (1932.), *Quelques reliefs d'origines ou d'influencse byzantines en Dalmatie, L' art byzantin chez les Slaves II*, u: *Recueil Uspenskij II*, 317-331, Pariz
- Babić, I. (2006.), *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, „Starohrvatska prosvjeta“, 33 (3): 91-125, Split
- Babić, I. (2007.), *Zapažanja o zvoniku splitske katedrale*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, C: 145-170, Split
- Badurina, A. (1982.), *Bizantska utvrda na otočiću Palacol*, „Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinj“ [ur. Rapanić, Ž.], *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 7: 171-174, Zagreb
- Badurina, A. (1992.), *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 16: 7-9, Zagreb
- Badurina, A. (2006.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

- Badurina, A. - Čorak, Ž. (1998.), *Inventar šipanskih crkava*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 22: 53-61, Zagreb
- Bailey, G. A. (2009.), *Between Renaissance and Baroque: Jesuit art in Rome 1565-1610*, Toronto
- Basić, I. (2008.), *Štovanje svetih Kuzme i Damjana na Jadranu i Justinijanova rekonkvista – primjer kulta kao faktora sloge*, u: *III. kongres hrvatskih povjesničara Split – Supetar, 1. - 5. listopada 2008, Program i sažeci izlaganja*, 26-27, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Filozofski fakultet u Splitu, Split
- Basić, I. (2012a), *Spalatum-ager Salonitanus? Prilog tumačenju pravno-posjedovnog položaja priobalja Splitskoga poluotoka u preddiokecijskome razdoblju*, „Povijesni prilozi“, 42: 9-42, Zagreb
- Basić, I. (2012b), *Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita: Aspalathos, Spalatum i Jeronimov palatium villae u svjetlu povijesnih izvora*, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana, Festschrift on the occasion of his 80th birthday* (Serija *Dissertationes et Moographiae* 5), [ur. Milošević, A., Jurković, M. et al.], MICKAS: 13-42. Zagreb-Motovun-Split
- Basić, I. (2015.), *Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 39: 7-20, Zagreb
- Basić, I. (2015a), *Natpis Gaja Orhivija Amempta*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, 108: 37-77, Split
- Basić, I. (2016.), *Nova razmatranja o kristijanizaciji Diokecijanova mauzoleja*, „Starohrvatska prosvjeta“, 43 (3): rad u tisku, Split
- Basić, I. - Jurković, M. (2011.), *Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća*, „Starohrvatska prosvjeta“, 38 (3):149-185, Split
- Batović, Š. (1988.), *Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 51-77, Zagreb
- Begović Dvoržak, V. – Schrunck, I. (2002.), *Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta*, „Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu“, 19: 113-130, Zagreb
- Begović Dvoržak, V. – Schrunck, I. (2003.), *Rimske vile Istre i Dalmacije, II dio: tipologija vila*, „Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu“, 20: 95-112.
- Belamarić, J. (1994.), *Ranokršćanska sakralna arhitektura na Braču*, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* [ur. Belamarić J. et al.], Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture: 7-15, Split.
- Belamarić, J. (1997.), *Romaničko kiparstvo*, u: *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, [ur. Fisković, I.], MGC: 42-93, Zagreb

- Belli D' Elia, P. (2003.), *Puglia romanica*, Jaca Book, Milano
- Beritić, D. (1986.), *Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)*, „Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka“, I: 430-431.
- Bijađija, B. (2012.), *Rimska religija i kultovi u Epidauru*, „Archaeologia Adriatica“ 6: 67-96, Zadar.
- Bilić-Dujmušić, S. (2006.), *The battle of Taurida*, u: *Dalmatia: Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, [ur. Davison D., Gaffney V., Marin E.], BAR International Series 1576: 27-39, Oxford
- Bjelovučić, Z. (1929.), *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb
- Bjørnebye, J. (2007.), *Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus - The cult of Mithras in fourth century Rome*, Faculty of Arts, University of Bergen (PhD Dissertation)
- Bojanovski, I. (1973.), *Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*, „Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti“, 10: 158-178, Sarajevo
- Bojanovski, I. (1974.), *Baloie - rimski municipij u Šipovu na Plivi*, „Arheološki radovi i rasprave“, 7: 374-369, Zagreb
- Bojanovski, I. (1980.), *Neka pitanja antičke topografije donje Neretve*, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka* [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 5: 181-193, Zagreb
- Bojanovski, I. (1983.), *Trebinje - rimsko Asamo (Asamum), s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura*, „Tribunia“, 7: 7-32, Trebinje
- Bojanovski, I. (1987.), *Epidauritana archeologica I*, „Dubrovački horizonti“, 26: 36-45, Dubrovnik
- Bojanovski, I. (1992.), *Topografija ilirsko-rimskih naselja u Gornjoj Gori (Bandi) u Konavlima*, „Dubrovački horizonti“, 32: 167-182, Dubrovnik
- Bonnie, R. (2009.), *Cadastres, Misconceptions & Northern Gaul: A Case Study from the Belgian Hesbaye Region*, Sidestone Press, Leiden
- Brusić, Z. (1988.), *Antička luka u Polačama na otoku Mljetu*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području: znanstveni skup, Dubrovnik, 1. - 4. X. 1984.* [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 139-151, Zagreb
- Brajković, T. (2013.), *Antika*, u: *Arheološki vodič po Danilu* [ur. Brajković, T., Ž. Krnčević, Ž., Podrug, E.], Muzej grada Šibenika, Šibenik
- Budimir, M. (1984.), *Istraživanje antičke građevine u Orliću kod Knina*, „Obavijesti HAD-a“, br. 1, XVI: 21-22, Zagreb
- Bully, S. - Čaušević Bully, M. (2012.), *Saint-Pierre d'Ilovik-une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'antiquite au moyen-age*, „Histrina antiqua“, 21: 413-426, Zagreb

- Burić, T. (1982.), *Predromanička skulptura u Trogiru*, „Starohrvatska prosvjeta“, 12 (3): 127-160, Split
- Burić, T. (1992.), *Jedna splitska ranoromanička radionica iz treće četvrtine 11. stoljeća*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 32/1: 207-221, Split
- Cambi, N. (1988.), *Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 129-137, Zagreb
- Cambi, N. (2000.), *Ulomci antičkih sarkofaga s Koločepa*, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, MHAS: 5-8, Split
- Cambi, N. (2002.), *Antika*, Zagreb
- Cambi, N. (2006.), *Antički Epidaur*, „Dubrovnik“, 3: 185-217, Dubrovnik
- Chevalier, P. (1988.), *Les baptisteres paleochretiens de la province romaine de Dalmatie*, „Diadora“, 10: 111-163, Zadar
- Chevalier, P. (1995.), *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, (tom I, II), Rim-Split
- Čače, S. (1993.), *Civitates Dalmatiae* u „Kozmografija“ *Anonima Ravenjanina*, „Diadora“, 15: 347-439, Zadar
- Čače, S. (1997.), „Kozmografija“ *Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika*, „Dubrovnik“, 4 (8): 84-93, Dubrovnik
- Čanak-Medić, M. (1989.), *Arhitektura Nemanjina doba II. - Crkve u Polimlju i na Primorju*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, Beograd
- Čubrović, Z. (1983.-84.), *Crkva svetog Mihaila u Kotoru*, „Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru“, XXXI-XXXII: 151-159, Kotor
- Ćus-Rukonić, J. (1991.), *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinj*, Cres
- Daniels, C. M. (1975.), *The role of the Roman Army in the spread and practice of Mithraism*, u: *Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies* [ur. John R. Hinnells], Manchester University Press, New Jearsey
- Davis, R. (2007.), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis) 715-817 AD*, Liverpool
- Delonga, V. (2000.), *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, MHAS: 23-28, Split
- Delonga, V. (2000.a), *Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci - latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima*, u: *Hrvati i Karolinzi - Rasprave i vrela*, [ur. Milošević, A.]: 216-249, Zagreb
- Delonga, V. (2007.), *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, „Starohrvatska prosvjeta“, 34 (3): 199-211, Split

- Dilke, O. A. W. (1971.), *The Roman land surveyors: an introduction to the agrimensores*, David and Charles, Michigan
- Dračevac, A. (1981.), *Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, LXXV: 137-153, Split
- Dušanić, S. (2004.), *Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects*, u: *Dall' Adriatico al Danubio-L'Ilirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003* [ur. G. Urso], 247-270, Pisa
- Erlande-Brandenburg, A. (1997.), *Katedrala*, Zagreb
- Erlande-Brandenburg, A. (2009.), *L'autel et la réforme grégorienne*, „Hortus Artium Medievalium“, 15/1: 207-215, Zagreb-Motovun
- Farlati D. - Coleti, L. (1800.), *Illyricum Sacrum*, VI., Venecija
- Ferluga, J. (1957.), *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd
- Fisković, C. (1949.), *Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Velom Varošu*, „Historijski zbornik“, I-IV (2): 211-221, Zagreb
- Fisković, C. (1953.), *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, „Spomenik SANU“, CIII (5): 71-101, Beograd
- Fisković, C. (1958.-59.), *Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika*, „Starinar SANU“, 9-10: 53-57, Beograd
- Fisković, C. (1965.), *Dalmatinske freske*, Zagreb
- Fisković, I. (1970.), *Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na Šipanu*, „Prilozi povijest umjetnosti u Dalmaciji“, 18: 5-29, Split
- Fisković, I. (1980.), *Crkvice sv. Kuzme i Damjana u Zablaću na Korčuli*, u: *Fiskovićev zbornik I*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 21: 159-173, Split
- Fisković, I. (1980.a), *O ranokršćanskim spomencima naronitanskog područja*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka* [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 5: 213-254, Zagreb
- Fisković, I. (1981.), *Ranokršćanski sarkofazi otoka Brača*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, LXXV: 105-133, Split
- Fisković, I. (1985.), *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, „Starohrvatska prosvjeta“, 15 (3): 133-161, Split
- Fisković, I. (1987), *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb
- Fisković, I. (1996.), *Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj*, u: *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, [ur. Jurković, M.; Lukšić, T.], MGC: 371-386, Zagreb

- Fisković I. (1996.a.), *Crkvice „Sigurata“ u Dubrovniku ratom oštećeni te obnovljeni višeznačni spomenik*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 20: 59-81, Zagreb
- Fisković, I. (1997.), *Crkva sv. Kuzme i Damjana u središtu Dubrovnika*, „Dubrovnik“, 4 (8): 261-273, Dubrovnik
- Fisković, I. (1998.), *Un contributo al riconoscimento degli affreschi „Adriobizantini“ sulla sponda croata meridionale*, „Hortus Artium Medievalium“, 4: 71-84, Zagreb-Motovun
- Fisković, I. (1999.), *Jesu li Polače na otoku Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?*, „Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu“, 13/14 (1): 61-82, Zagreb
- Fisković, I. (1999.-2000.), *Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama*, „Opuscula archaeologica“, 24: 237-286, Zagreb
- Fisković, I. (2001.), *Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svijetlu povijesti, od XI. do XII. stoljeća*, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, [ur. Ančić, N. A.], Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu: 399-453, Dubrovnik
- Fisković, I. (2002.), *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split
- Fisković, I. (2009.), *O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 33: 17-36, Zagreb
- Fisković, I. (2010.), *Zapažanja o srednjovjekovnim freskama u Dubrovniku i okolici*, „Dubrovnik“, 2 (21): 163-200, Dubrovnik
- Fisković, I. (2012.), *Lopudski oltari Miha Pracata*, „Ars adriatica“, II: 177-202, Zadar
- Fisković, I. (2013.), *Likovna oprema i umjetnine starih katedrala*, u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, [ur. Horvat-Levaj, K.]: 68-114, Dubrovnik-Zagreb
- Foretić, V. (1980.), *Povijest Dubrovnika do 1808. - prvi dio. Od osnutka do 1526.*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb
- Gamulin, A. (1995.), *Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi sv. Jurja u Tučepima*, „Makarsko primorje“, 2: 9-18, Makarska
- Glušćević, S. (1994.), *Brodolomi i brodarenje na istočnoj obali Jadrana od prapovijesti do 19. st.*, „Kaštelanski zbornik“, 4: 25-60, Kaštela
- Goldstein, I. (1992.), *Bizant na Jadranu (od Justinijana I do Bazilija I)*, Zagreb
- Goldstein, I. (2005.), *Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555 godine*, „Radovi zavoda za hrvatsku povijest“, 37: 23-34, Zagreb.
- Grujić, N. (2003.), *Prilog tipologiji stambene arhitekture na Lopudu*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 27: 65-72, Zagreb

- Grujić, N. (2005.-07.), *Knežev dvor na Lopudu*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 41: 237-267, Split
- Gulin, A. (2001.), *Srednjovjekovni dubrovački kaptol. Utemeljenje, ustroj i djelatnost*, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, [ur. Ančić, N. A.], Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu: 175-197, Dubrovnik
- Gunjača, S. (1973.), *Tri preživjela predhrvatska toponima*, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. 2: 1-32, Zagreb
- Gunjača, S. (1975.), *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, III., Zagreb
- Gunjača, Z. (1986.), *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočno-jadranskom priobalju i otocima*, u: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije: referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, (Materijali 22)*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Vojvodine: 124-136, Novi Sad
- Gvozdanić (Goss), V. (1978.), *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest europske predromanike*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, 133-148, Split-Zagreb
- Gvozdanić (Goss), V. (1982.), *Is there a Pre-Romanesque Style in Architecture*, „Peristil“, 25: 33-51, Zagreb
- Gvozdanić (Goss), V. (2006.), *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb
- Gvozdanić (Goss), V. (2010.), *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800-1200. Pogled s jugoistoka*, Zagreb
- HAG (2006.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3, MK RH, Zagreb
- HAG (2007.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, MK RH, Zagreb
- HAG (2008.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, MK RH, Zagreb
- HAG (2009.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2, MK RH, Zagreb
- Hermansen, G. (1981.), *Ostia: Aspects of Roman City Life*. University of Alberta, Edmonton
- Imamović, E. (1988.), *Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 119-127, Zagreb
- Jakšić, N. (1997.), *Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century*, „Hortus Artium Medievalium“, 3: 41-54, Zagreb-Motovun
- Jakšić, N. (1999.-2000.), *Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 38: 129-150, Split
- Jakšić, N. (2006.), *Između Europe i Mediterana*, u: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, [ur. Jakšić, N.]: 13-107, Zagreb

- Jakšić, N. (2008.), *Dalmatinski primjeri reljefa u stilu „liutprandovske renesansne“*, u: *Renesansa i renesansne umjetnosti Hrvatske. Zbornik „Dana Cvita Fiskovića“ II. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Dana Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. godine*, [ur. Marković, P.; Gudelj, J.]: 395-406, Zagreb
- Jakšić, N. (2009.), *Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale*, u: *San Pietro e San Marco - arte e iconografia in area adriatica*, [ur. Caselli, L.], 61-93, Rim
- Jakšić, N. (2009.-2010.), *Sakralno zlatarstvo Kotora u razvijenom srednjem vijeku*, u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, [ur. Tomić, R.], Galerija Klovičevi dvori: 114-153, Zagreb
- Jakšić, N. (2009.-2010.a), *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, [ur. Tomić, R.], Galerija Klovičevi dvori: 82-113, Zagreb
- Jakšić, N. - Hilje, E. (2008.), *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Kiparstvo I. (od IV. do XVI. stoljeća)*, Zadar
- Jarak, M. (2007.), *Prilog istraživanju porijekla predromaničke plastike na otocima Cresu i Rabu*, „Starohrvatska prosvjeta“, 34 (3): 57-68, Split
- Jarak, M. (2010.), *Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba*, „Starohrvatska prosvjeta“, 37 (3): 77-109, Split
- Jedin, H. (2001.), *Velika povijest Crkve*, III/1, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
- Josipović, I. (2013.), *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorski rad)
- Josipović, I. - Magaš Mesić, A. (2013.), *Predromanički plutej iz Kali na otoku Ugljanu*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 37: 23-36, Zagreb
- Jurković, M. (1983.), *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca*, „Starohrvatska prosvjeta“, 13 (3): 165-184, Split
- Jurković, M. (1984.), *Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (magistarski rad)
- Jurković, M. (1985.), *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, „Starohrvatska prosvjeta“, 15 (3): 183-199, Split
- Jurković, M. (1986.), *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca (Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka)*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 10: 83-89, Zagreb
- Jurković, M. (1988.), *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku*

- i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 209-216, Zagreb
- Jurković, M. (1990.), *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, „Starohrvatska prosvjeta“, 20 (3): 191-213, Split
- Jurković, M. - Matejčić, I. - Zihlerl, J. (2006.), *Novigradski lapidarij*, Novigrad
- Jurković, M. - Turković, T. (2012.), *Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu - revizijska istraživanja*, „Rapski zbornik“, II: 1-14, Rab
- Karaman, Lj. (1928.), *Crkvice Sv. Mihajla kod Stona*, „Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva“, 15: 81-116, Zagreb
- Karaman, Lj. (1930.), *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb
- Katalog (2000.), *Hrvati i Karolinzi - Katalog*, [ur. Milošević, A.], Split
- Katalog (2001.), *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi* [ur. Bertelli, C.], Milano
- Katić, M. (2003.), *Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu*, „Opuscula archaeologica“, 27: 523-528, Zagreb
- Kečkemet, D. (1963.), *Dekoratívna skulptura zvonika splitske katedrale*, „Starohrvatska prosvjeta“, 8-9 (3): 203-216, Split
- Kisić, A. (1988.), *Rezultati podmorskih rekognosciranja i istraživanja na dubrovačkom području*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 153-167. Zagreb
- Klaić, J. (2016.), *Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora Cavtata (antički i kasnoantički Epidaur)*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (diplomski rad)
- Klaić, N. (1967.), *Mljetski falsifikati*, „Arhivski vjesnik“, 10: 185-232, Zagreb
- Knežević, B. – Mirnik, I. (1980.), *Donje Čelo, otok Koločep - antička zgrada*, „Arheološki pregled“, 21: 86-88.
- Korać, V. (2007.), *Prilog poznavanju jednobrodnih crkava s kupolom na dubrovačkom području*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta“, XLIV: 129-143, Beograd
- Kovačević, J. (1967.), *Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka*, u: *Istorija Crne Gore*, I: 279-444, Titograd
- Krasić, S. (1999.), *Povijest Dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X.-XVI. stoljeća)*, Dubrovnik
- Lisičar, V. (1931.), *Lopud historički i suvremeni prikaz*, Dubrovnik
- Lisičar, V. (1932.), *Koločep nekoć i sada*, Dubrovnik
- Lučić, J. (1962.), *Građevinski spomenici XIII stoljeća na Šipanu*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 14: 78-83, Split

- Lučić, J. (1966.), *Prinos građi o spomenicima Lopuda i Koločepa*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 16: 199-218, Split
- Lučić, J. (1968.), *Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku republiku god. 1399.*, „Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka“, I: 11, 13-16, 18-22, 28-30, Dubrovnik
- Lučić, J. (1970.), *Lopud i Koločep u XIII. stoljeću*, „Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku“, 12: 81-111, Dubrovnik
- Lučić, J. (1973.), *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.*, Zagreb
- Lučić, J. (1990.), *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike*, Dubrovnik
- Lučić, J. (1993.), *Lopud u opisu Ivana Marije Matijaševića god. 1773.*, „Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka“, 4: 13-16, Dubrovnik
- Lupis V. (2009.), *Iznova o lopudskim relikvijarima*, „Histrina antiqua“, 18 (1): 473-480, Zagreb
- Lupis V. - Koncul, A. - Sjekavica, Đ. (2012.), *Majkovi u srednjem vijeku*, „Starohrvatska prosvjeta“, 39 (3): 221-235, Split
- Marasović, T. (1960.), *Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi srednjeg vijeka u Dalmaciji*, u: *Beritićev zbornik*: 33-47, Dubrovnik
- Marasović, T. (1978.), *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*: 5-129, Split-Zagreb
- Marasović, T. (1985.), *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, „Starohrvatska prosvjeta“, 14 (3): 135-158, Split
- Marasović, T. (1988.), *Byzantine Component in Dalmatian Architecture from the 11th to the 13th Century*, u: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine. Međunarodni naučni skup povodom 800. godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU*, [ur. Korać, V.], SANU: 455-462, Beograd
- Marasović, T. (1988.-89.), *Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 12-13: 27-40, Zagreb
- Marasović, T. (1994.), *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split
- Marasović, T. (1997.), *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, MHAS, Split
- Marasović, T. (2003.), *Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji*, „Starohrvatska prosvjeta“, 30 (3): 113-125, Split
- Marasović, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split-Zagreb
- Marasović, T. (2009.), *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb

- Marasović, T. (2011.), *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, u: 3. *Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Split-Zagreb
- Marasović, T. (2013.), *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, u: 4. *Korpus arhitekture: Južna Dalmacija*, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Split-Zagreb
- Marinović, A. (1954.), *Lopudska Universitas (pravni položaj otoka Lopuda u Dubrovačkoj Republici)*, „Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku“, 3: 181-233, Dubrovnik
- Marović, I. (1959.), *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika*, „Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku“, 4-5: 9-30, Dubrovnik
- Matijašić, R. (1982.), *Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola*, „American Journal of Archaeology“, 86 (1): 53-64.
- Matijašić, R. (1998.), *Gospodarstvo antičke Istre*, ZN „Žakan Juri“, Pula
- Matijević, I. (2012.), *O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina)*, „Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku“, 105: 67-82, Split
- Menalo, R. (2006.), *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik
- Mićević-Đurić, T. (2012.), *Bizant u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu od Budve do Kvarnera*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorski rad)
- Migotti, B. (1990.), *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb
- Migotti, B. (1996.), *Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji*, „Arheološki radovi i rasprave“, 12: 189-247, Zagreb
- Mihajlović, I. - Jurišić, M. (2010.), *Pregled podmorskih arheoloških istraživanja na dubrovačkom području od 1997. do 2005. godine*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, [ur. Perkić, D.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 24: 103-111, Zagreb
- Miholjek, I. (2008.), *Mljet – uvala Dolina i plićina Preč*, „Hrvatski arheološki godišnjak“, 4/2007: 575-577, Zagreb
- Miholjek, I. – Mihajlović, I. (2009.), *Antički brodolomi s teretom sarkofaga na području Dalmacije*, „Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda“, 2: 215-221, Zagreb
- Milošević, A. (2002.), *Dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, [ur. Babić, I.; Milošević, A.; Rapanić, Ž.], MHAS: 200-207, Split
- Milošević, A. (2005.), *Oggetti preziosi, segni distintivi carolingi della Croazia. I tesori della Croazia altomedievale*, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità*

- all'età carolingia. Atti del convegno di studio, Brescia 11-13 ottobre 2001*, a cura di Gian Pietro Brogiolo, Paolo Delogu, 245-270, Rim
- Milošević, A. (2007.), *Due esempi di corti reali altomedievali in Croazia*, „Hortus Artium Medievalium“, 13/1: 87-101, Zagreb-Motovun
- Milošević, A. (2011.), *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Dubrovnik-Split
- Mirnik, I. (1995.), *Numizmatički nalazi u Dubrovniku*, u: *Etnogeneza Hrvata*, [ur., Budak, N.]: 169-177, Zagreb
- Mirnik, I. (1997.), *Nalazi antičkog novca u Dubrovniku*, „Dubrovnik“, 4 (8): 248-260, Dubrovnik
- Mirnik, I. (2011.), *Arheološka iskopavanja u Donjem Čelu na Koločepu 1969. godine*, „Zbornik u čast Ivici Žili“, Biblioteka posebna izdanja: 37-58, Dubrovnik
- Mulvin, L. (2002.), *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, Oxford: BAR International Series 1064
- Mulvin, L. (2004.), *Villas in Late Antiquity-Late Roman villa plans: the Danube-Balkan region*, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside* (Late Antique Archaeology 2) [ur. W. Bowden, L. Lavan i C. Machado], Brill: 337-413. Leiden-Boston
- Murray, P. - Murray, L. (2004.), *A Dictionary of Christian Art*, Oxford
- Nikolajević, I. (1971.), *Veliki posed u Dalmaciji u V. i VI. veku u svetlosti arheoloških nalaza*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta“, sv. 13: 284-292, Beograd
- Nikolanci, M. (1974.), *Pomorska bitka kod Taurisa*, „Prilozi povijesti otoka Hvara“, 4 (1): 5-14
- Nodari, M. (2014.), *Sustav obrane Dubrovačke Republike. Fortifikacijski krajolik*, Budućnost povijesnog urbanog krajolika Grada Dubrovnika, dobra svjetske baštine (UNESCO) [ur. Nodari, M.]: 27-45, Dubrovnik
- Novak, V. (1940. [1930.-34.]), *Reliquarium Elaphitense - Lopudski relikvijar*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, LI: 185-196, Split
- Novak, V. - Skok, P. (1952.), *Iura Sancti Petri de Gomai, Supetarski kartular*, Zagreb
- Orbini, M. (1999. [1601.]), *Kraljevstvo Slavena* [prev. Husić, S.; prir. Šanjek, F.], Golden marketing, Narodne novine, Zagreb
- Oreb, F. (1990.), *Prehistorijsko, antičko i starokršćansko razdoblje na otoku Šolti*, u: *Otok Šolta-monografija* [ur. Mihovilović M. A.], vlastita naglada: 47-67, Zagreb
- Oreb, F. (2000.), *Rimska vila u Strožancu nedaleko od Splita*, „Opuscula archaeologica“, 23/24: 441-449, Zagreb

- Orengo, H. A., Palet Martínez J. M. (2010.), *Methodological insights into the study of centuriated field systems: a landscape archaeology perspective*, u: *Agri Centuriati – an international journal of landscape archaeology* 6, *Sistemi centuriali e opere di assetto agrario tra età romana e primo medioevo*, *Atti del Convegno, Borgoricco (Padova) – Lugo (Ravenna), 10-12 Settembre 2009*, [ur. Dall'Aglio, P. L. Rosada, G.]: 170-185, Fabrizio Serra, Pisa-Roma
- Ostojić, I. (1964.), *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima II. - Benediktinci u Dalmaciji*, Benediktinski priorat Tkon, Split
- Ostojić, I. (2010.), *Benediktinci i benediktinski samostani na prostoru dubrovačke nadbiskupije*, u: *Benediktinci na području dubrovačke nadbiskupije*, [ur. Puljić, Ž.; Sivrić, M.], *Dubrovačka biskupija: 113-192*, Dubrovnik
- Panazza, G. - Tagliaferri, A. (1966.), *Corpus della scultura altomedievale III. La diocesi di Brescia*, Spoleto
- Peković, Ž. (1995. [1991.]), *Crkva sv. Nikole na Prijekom*, „Starohrvatska prosvjeta“, 21 (3): 159-170, Split
- Peković, Ž. (2000.), *Oltarna ogradna crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, u: *Oltarna ogradna s Koločepa*, MHAS: 9-17, Split
- Peković, Ž. (2002.), *Crkva sv. Petra na Veljem vrhu na otoku Šipanu*, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* [ur. Babić, I.; Milošević, A.; Rapanić, Ž.], MHAS: 233-251, Split
- Peković, Ž. (2003.), *Konzervatorski zahvat na crkvi sv. Petra na otoku Šipanu s osvrtom na konstrukcijska rješenja kupola na crkvama južnodalmatinskog sloga*, „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske“, 26-27: 77-92, Zagreb
- Peković, Ž. (2008.), *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik-Split
- Peković, Ž. (2010.), *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik-Split
- Peković, Ž. (2012.), *Crkva sv. Stjepana u Pustijerni*, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, [ur. Jurković, M.; Milošević, A.], MICKAS: 341-374, Zagreb-Motovun-Split
- Peković, Ž. - Violić D. - Brajnov D. (2005.), *Oltarna ogradna crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, *Prostor*, 13 (1-9/29): 1-10, Zagreb
- Peković, Ž. - Žile I. (1999.), *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, MHAS, Split
- Percival, J. (1976.), *The Roman Villa: An Historical Introduction*, BT Bardsford, London
- Perkić, D. (2009.), *Novi podmorski arheološki lokaliteti na širem dubrovačkom području*, u: *Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića*

- [ur. Bekić, L.], Hrvatski restauratorski zavod, Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru: 319-338, Zadar
- Petricioli, I. (1953.), *Neobjelodanjene romaničke skulpture u Zadru*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 7: 21-27, Split
- Petricioli, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb
- Petricioli, I. (1995.), *Sculpture in Zadar between the Late Roman and pre-Romanesque Periods*, „Hortus Artium Medievalium“, 1: 74-83, Zagreb-Motovun
- Petricioli, I. (2000.), *Razmišljanja o ulomcima s Koločepa*, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, MHAS: 18-22, Split
- Piteša, A. (2012.), *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split
- Planić-Lončarić, M. (1991.), *Suđurađ i Luka na otoku Šipanu*, „Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka“, 3: 113-129, Dubrovnik
- Posavec, V. (2007.), *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split
- Posedel, J. (1952.), *Predromanički spomenici otoka Šipana*, „Starohrvatska prosvjeta“, 2 (3): 113-128, Split
- Prijatelj, K. (1954.), *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, „Starohrvatska prosvjeta“, 3 (3): 65-91, Split
- Prijatelj-Pavičić, I. (2006.), *Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa*, „Croatica Christiana Periodica“, 58: 63-85, Zagreb
- Puhiera, S. (1956.), *Srednjovjekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika*, „Starinar SANU“, 5-6: 228-245, Beograd
- Putanec, V. (1963.), *Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva sanctus u onomastici obalne Hrvatske*, „Slovo“, 13: 137-175, Zagreb
- Radić Rossi, Irena (2003.), *Potonuli tragovi rimskog gospodarskog kompleksa u Kaštel Sućurcu*, Kaštelanski zbornik, 7: 153-177, Kaštela
- Rapanić, Ž. (1976.), *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali*, „Materijali“, XII: 319-336, Zadar
- Rapanić, Ž. (1987.), *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split
- Razzi, S. (2011. [1595.]), *Povijest Dubrovnika*, [prev. Grgić, I.; prir. Krasić, S.], Matica hrvatska - Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik
- Ripoll, G. - Arce, J. (2000.), *The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Century: Problems and Perspectives)*, *Towns and their Territories in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, [ur. Brogiolo, G.P.; Gauthier, N.; Christie, N.]: 63-114. Brill, Leiden
- Roberts, H. E. (2013.), *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, Routledge, Chicago-London

- Roller, D. (1955.), *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, JAZU, Zagreb
- Roselaar, S T. (2008.), *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, Leiden University (PhD thesis)
- Salona I. (1994.), *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rim-Split
- Serventi, Z. (2012.) *Važnost otoka Ilovika i Sv. Petra za plovidbenu rutu duž istočne obale Jadrana u svjetlu novijih istraživanja*, „*Histria antiqua*“, 21: 401-412, Zagreb
- Skok, P. (1950.), *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima: Toponomastička ispitivanja*, Jadranski Institut JAZU, Zagreb
- Smith, J. T. (1997.), *Roman villas: a study in social structure*, Routledge, London-New York
- Statut, (2002.), *Statut grada Dubrovnika*, [prev. Šoljić, A., Šundrica, Z., Veselić, I.], Dubrovnik
- Stulli, B. (1987.), *Dubrovačka Republika u XV. i XVI. stoljeću*, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Muzejski prostor Zagreb, 15-25, Zagreb
- Suić, M. (1956.), *Ostatci limitacije agera naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, „*Starohrvatska prosvjeta*“, 7 (3): 7-19, Split
- Suić, M. (1960.), *Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu*, „*Ljetopis JAZU*“, 64: 230-249.
- Suić, M. (1995.), *Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana*, „*Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*“, 35: 133-146, Split
- Suić, M. (2003.), *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb
- Šarić, I. (1988.), *Tri antička spomenika s otoka Lopuda*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 111-117, Zagreb
- Šimunović, P. (1985.), *Prvobitna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije*, „*Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku*“, 10-11: 147-200, Zagreb
- Tomas, I. (2014.), *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorski rad)
- Tomas, I. (2016.), *Nova promišljanja o crkvi sv. Mihajla u Stonu*, „*Ars adriatica*“, VI: 41-60, Zadar
- Tomičić, Ž. (1995.), *Utvrde Justinijanove epohe - prinos proučavanju pejzažne arheologije u Hrvatskoj*, „*Histria Antiqua*“, 1: 97-100, Zagreb
- Turković, T. (2010.), *Prikaz hrvatskog povijesnog prostora na Peutingerovoj karti - Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja*, u: *Zbornik*

- Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.-6. studenog 2009, [ur. Šeparović, T.; Uroda, N.; Zekan, M.], MHAS: 127-145, Split
- Turković, T. (2011.), *The Late Antique Palace in Polače bay (Mljet) – Tetrarchic palace?*, „Hortus artium medievalium“, 17: 211-233, Zagreb-Motovun
- Turković, T. (2012.), *Kasnoantička „palača“ u Polačama – nove spoznaje*, u: *Zbornik radova simpozija „Dani Cvita Fiskovića*, [ur. I. Fisković-P. Marković-O. Pećar-M. Perković]: 211-234, Zagreb
- Turković, T. - Maraković, N. (2012.), *Transformation of Rural Landscape in the Southern Part of the Province of Dalmatia: Polače, Ostrvica, Mogorjelo*, u: *Arqueología de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media* [ur. Diarte Blasco, P., Lopez, M. A.], Universidad de Zaragoza: 61-63, Zaragoza
- Turković, T. - Zeman, M. (2011.), *Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije – slučaj vile u Strupnici kraj Livna*, „Ars Adriatica“, 1: 9-26; Zadar
- Uroda, N. (2008.), *Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini*, „Tusculum“, 1: 69-79, Solin
- Uroda, N. (2010.a), *Ranosrednjovjekovni grobovi s lokaliteta Crkvine (Sv. Ilija) u naselju Rupotina u Solinu*, „Starohrvatska prosvjeta“, 37 (3): 61-75, Zagreb
- Uroda, N. (2010.b), *Prilog poznavanju ranokršćanske crkve na lokalitetu Bičina u Polači*, „Opuscula archaeologica“, 34/1: 241-254
- Uroda, N. (2013.), *Beginnings of Monasticism on Central Dalmatian Islands. Problems and perspectives*, „Hortus atrium medievalium“ 19: 113-119; Zagreb-Motovun
- Vežić, P. (2007.), *Zadar na pragu kršćanstva – Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar
- Vežić, P. (2009.), *Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu*, „Diadora“, 23: 193-206, Zadar
- Viđen, I. (2007.), *O crkvi Sv. Izidora na otoku Jakljanu (Lakjanu)*, „Dubrovački horizonti“, XXXVI/45: 63-68, Dubrovnik
- Vojnović, K. (1899.), *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka*, (tom I. i II.), JAZU, Zagreb
- Walters, V. J. (1974.), *The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*, Brill Archive
- Zaninović, M. (1970.), *Limitacija Stonskoga polja*, u: *Adriatica praehistorica et antiqua - Miscellanea Gregorio Novak dicta*, [ur. Miroslavljević, V.; Rendić-Miočević, D.; Suić, M.]: 489-505, Zagreb

- Zaninović, M. (1974.), *Antička osmatračnica kod Stona*, „Situla, Razprave Narodnog muzeja v Ljubljani“, 14-15: 163-172, Ljubljana
- Zaninović, M. (1987.), *Ston u prethistoriji i antici*, u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*, [ur. Zvjerković, P.]: 7-23, Ston
- Zaninović, M. (1988.), *Villae rusticae u području Epidaura*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 89-100, Zagreb
- Zaninović, M. (1990.), *Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu*, „Arheološki vestnik“, 41, 725-732, Ljubljana
- Zaninović, M. (1996.), *Od Helena do Hrvata*, Zagreb
- Zaninović, M. (2003.), *Ranokršćanski mozaični natpis iz Orlića kraj Knina*, „Starohrvatska prosvjeta“, 30 (3): 25-32, Split
- Zeman, M. (2014.a), *Transformacije rimskih „vila“ na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorski rad)
- Zeman, M. (2014.b), *Monumentalne ekседre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja: primjeri istočne obale Jadrana*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 38: 7-24, Zagreb
- Zeman, M. (2015.), *Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja*, „Peristil“, 57: 35-45, Zagreb
- Zornija, M. (2014.), *Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorski rad)
- Zornija, M. (2016.), „TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...“ - o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, „Ars adriatica“, VI: 23-40, Zadar
- Zuliani, F. (2008.), *Veneto romanico*, Jaca Book, Milano
- Žile, E. (2014.), *Benediktinska opatija Sv. Marije na otoku Lokrumu*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (diplomski rad)
- Žile, I. (1995. [1991.]), *Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci Dubrovačkoj*, „Starohrvatska prosvjeta“, 21 (3): 145-158, Split
- Žile, I. (1995.), *Predromanika otoka Mljeta*, u: *Simpozij Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta* [ur. Durbešić, P.; Benović, A.], HED [Hrvatsko ekološko društvo]: 629-639, Pomena
- Žile, I. (1997.), *Naselje prije Grada*, „Dubrovnik“, 4: 97-119
- Žile, I. (2001.a), *Arheološka istraživanja samostana sv. Jeronima*, „Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka“ VIII: 59– 60.

- Žile, I. (2001.b), *Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale*, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, [ur. Ančić, N. A.], Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu: 455-517, Dubrovnik
- Žile, I. (2002.), *Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa*, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* [ur. Babić, I.; Milošević, A.; Rapanić, Ž.], MHAS: 254-267, Split
- Žile, I. (2003.), *Predromaničko graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica Hrvatska, Dubrovnik
- Žmegač, A. (2004.), *Utvrda franjevačkog samostana na Lopudu*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“, 28: 64-77, Zagreb

ARHIVI

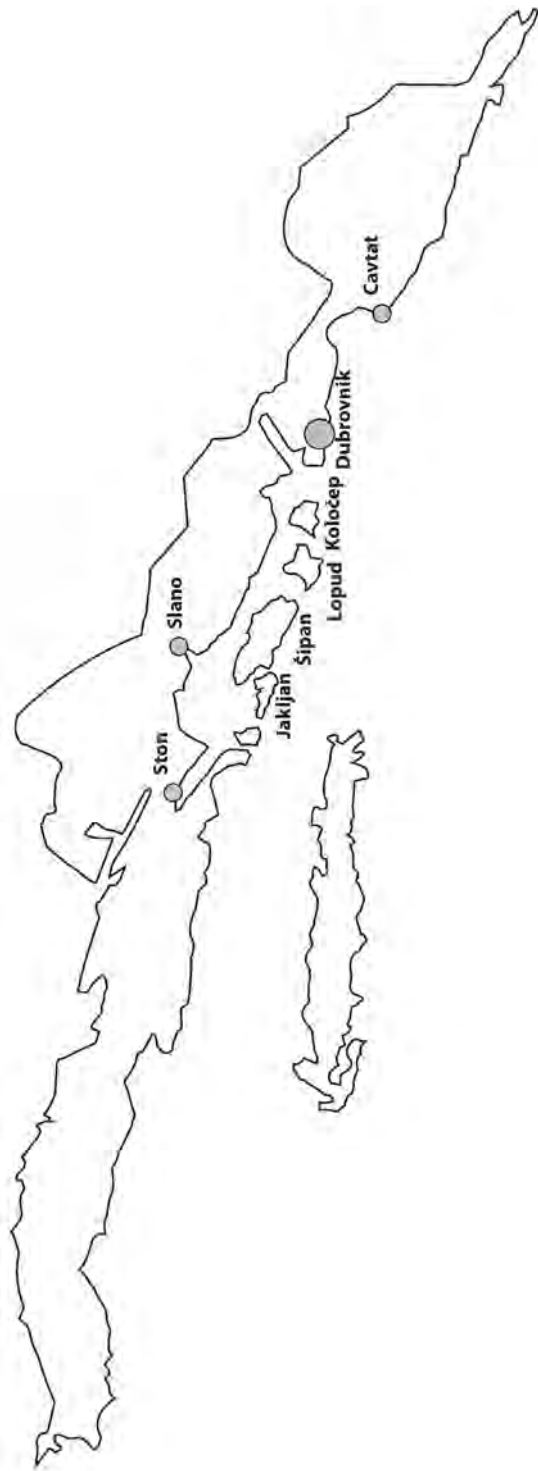
ARHIV KODU (*Konzervatorski odjel u Dubrovniku*)

1. Izvještaj, Dnevnik istraživanja i Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1969.), Lokalitet Igalo kod Donjeg Čela na otoku Koločepu
2. Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1963.-79.), Crkva sv. Ilije na Sutioni na otoku Lopudu
3. Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1963.-79.), Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu na otoku Lopudu
4. Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1963., 1973.-79.), Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu na otoku Lopudu
5. Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1974.-78.), Crkva sv. Nikole na brdu Polačica na otoku Lopudu
6. Izvještaj Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (KODU), (1997.), Crkva sv. Nikole kod Donjeg Čela na otoku Koločepu

IZVJEŠĆA, PROSTORNI PLANOVI

1. Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, Urbanistički zavod Grada Zagreba d.o.o., 2010: Knjiga 2
2. Perkić, D., Popis arheoloških lokaliteta na području DNŽ, Izmjene i dopune prostornog plana Dubrovačko-neretvanske županije, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2017.

Tb. 1. Karta Elafitskog otočja

Tb. 2. Antički i kasnoantički nalazi na otoku Lopudu

Sl. 1.-3. Lokalizet crkve sv. Ilije, ostatci južnog zida (izvor: Fototeka KODU, 1978.)

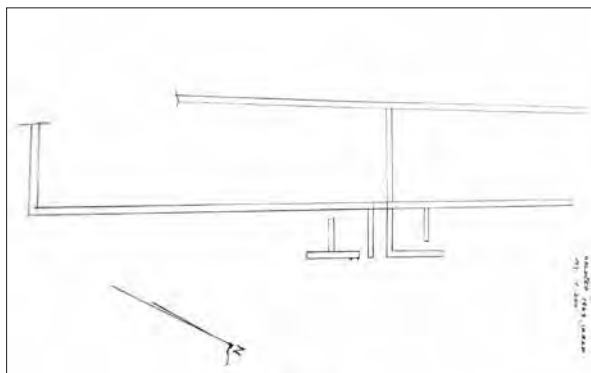

Sl. 4. Ulomak s prikazom Kautopatesa (scena tauroktonije) pronađen na Ivanjem brdu, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

Sl. 5. Stela Ursa i Viktorije pronađena na lokalitetu crkve sv. Nikole Grčkog, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

Tb. 3. Donje Čelo na otoku Koločepu

Sl. 1. Plan istraženih ostataka rimskog zdanja (izvor: Izvještaj KODU, 1969.)

Sl. 2.-3. Istraženi ostatci rimskog zdanja (izvor: Fototeka KODU, 1969.)

Tb. 4. Ranokršćanski nalazi pronađeni na lokalitetu crkve sv. Ilije na otoku Lopudu

Sl. 1. Nadgrobna ploča s grčkim natpisom, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

Sl. 2. Ploča s prikazom alegorijske teme berbe grožđa, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

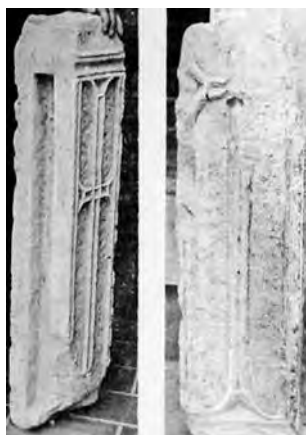
Tb. 5. Ranokršćanski nalazi na otoku Lopudu

Sl. 1. Ulomak stupa, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

Sl. 2. Ulomak kapitela, Župna zbirka u Lopudu (foto: M. Zeman)

Sl. 3. Ulomci pilastara pronađeni u grobnici crkve Gospe od Napuča, Župna zbirka u Lopudu (izvor: I. Fisković, 1980: 242, sl. 34. a-b)

Sl. 4. Ulomci pronađeni na lokalitetu crkve sv. Ilije, Župna zbirka u Lopudu (foto: Fototeka KODU, 1973.)

Sl. 5. Ulomak kapitela uzidan u grobnu kapelu kod crkve Gospe od Šunja (foto: M. Zeman)

Tb. 6. Predromanička skulptura na otoku Lopudu (8.-9. st.)

Sl. 1. Pilastar oltarne ograde pronađen na lokalitetu crkve sv. Ilije, Arheološka istraživanja 1979. g. (izvor: Fototeka KODU, 1979)

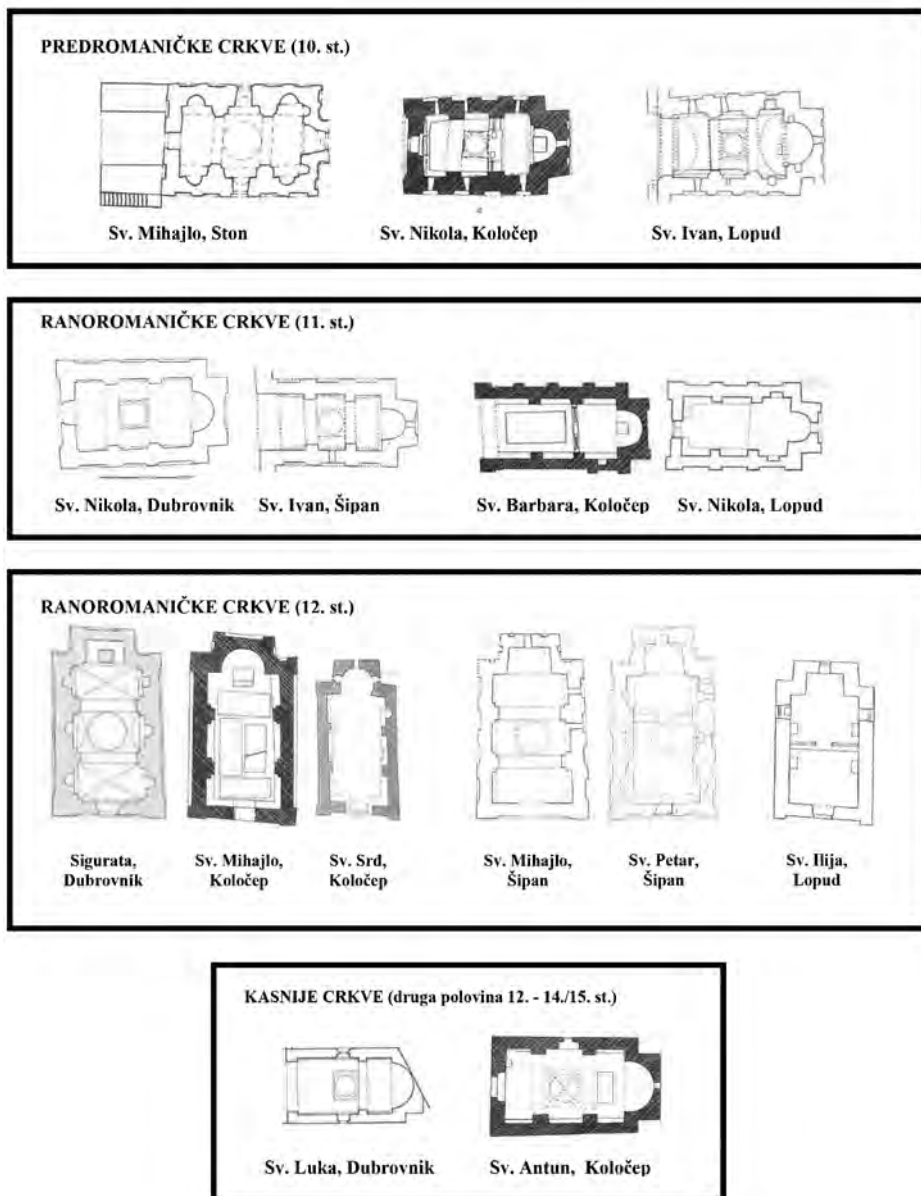
Sl. 2. Pilastar oltarne ograde pronađen na lokalitetu crkve sv. Ilije, Župna zbirka u Lopudu (foto: I. Tomas)

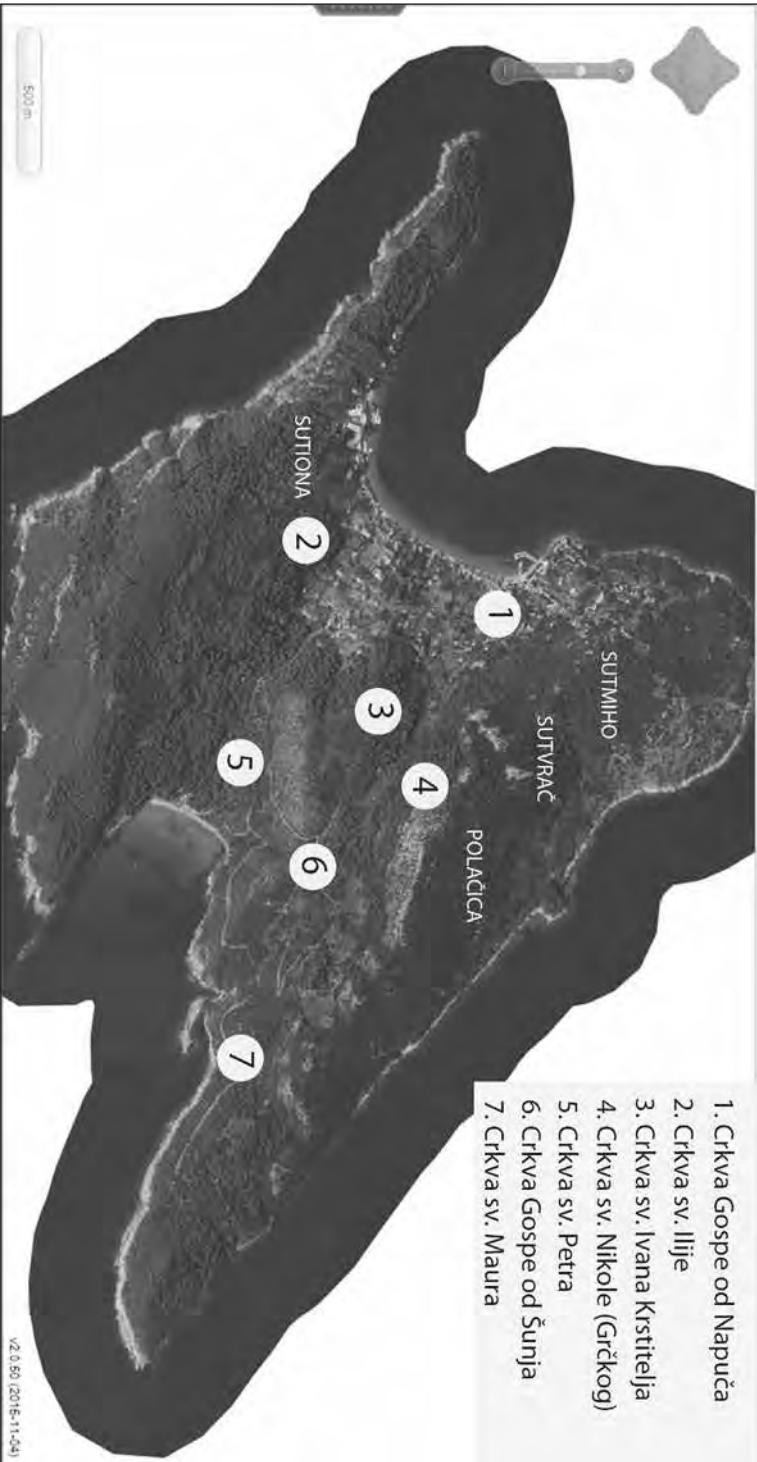
Sl. 3. Ploča uzidana u dvorišni zid kod crkve Gospe od Šunja (foto: I. Tomas)

Sl. 4. Ulomci lunete portala iz crkve sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, Župna zbirka u Lopudu (foto: I. Tomas)

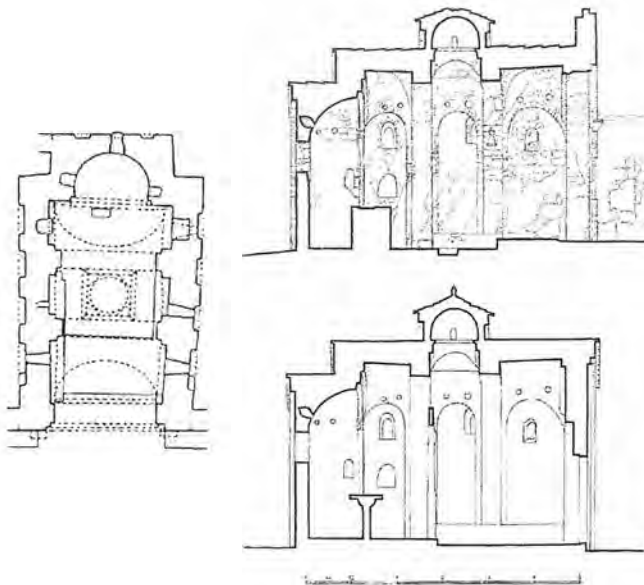
Tb. 7. Crkve tzv. južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa

Tb. 8. Karta otoka Lopuda sa spomenicima

Tb. 9. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

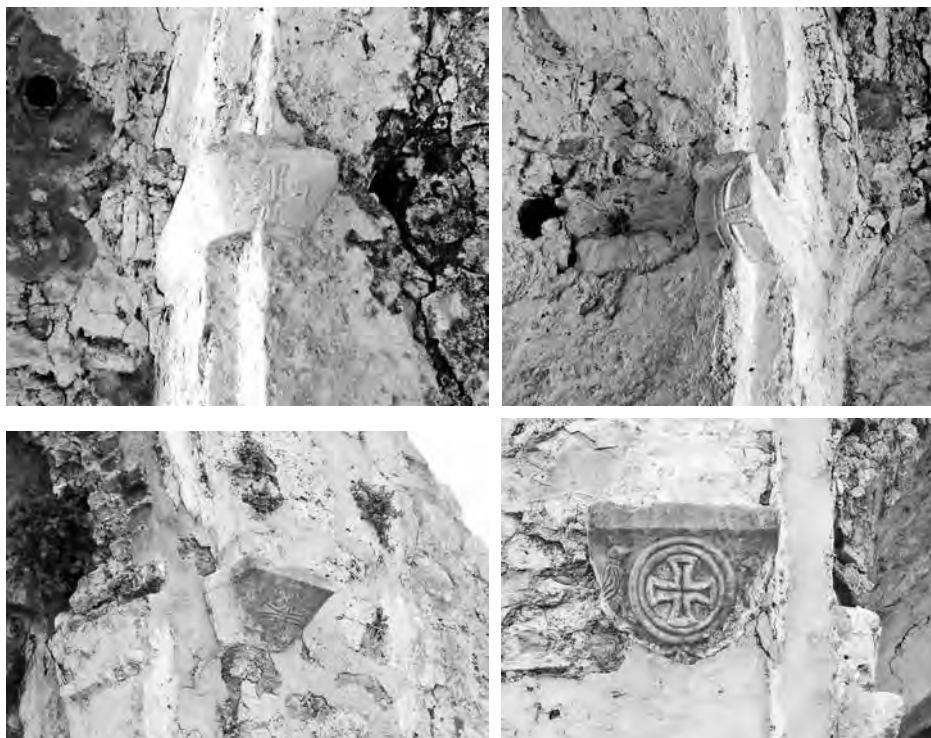

Tb. 10. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

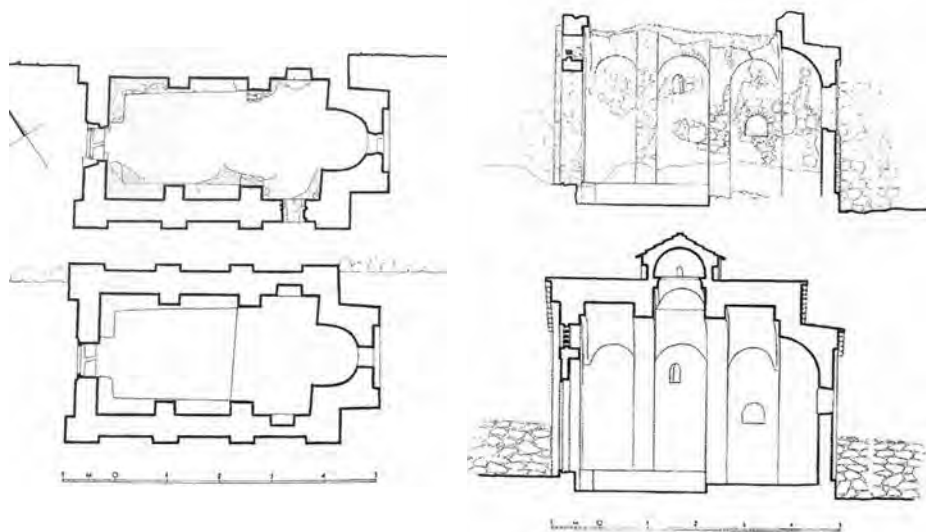
Tb. 11. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Tb. 12. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Tb. 13. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Tb. 14. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Tb. 15. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

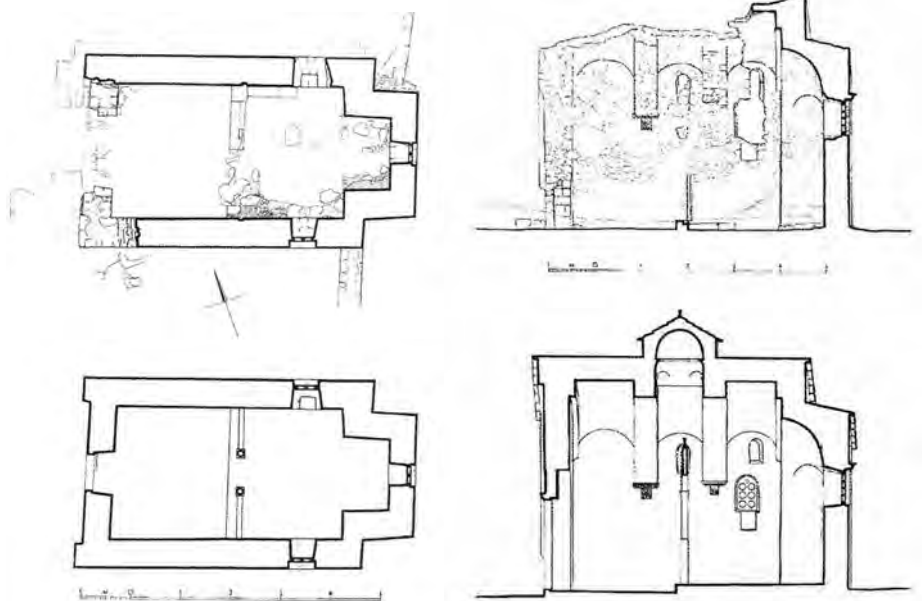
Tb. 16. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Tb. 17. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

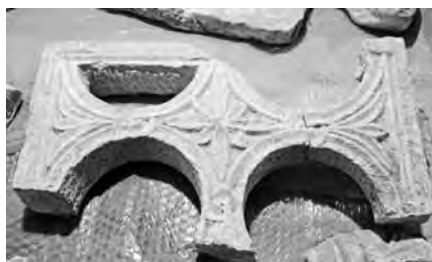

Tb. 18. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

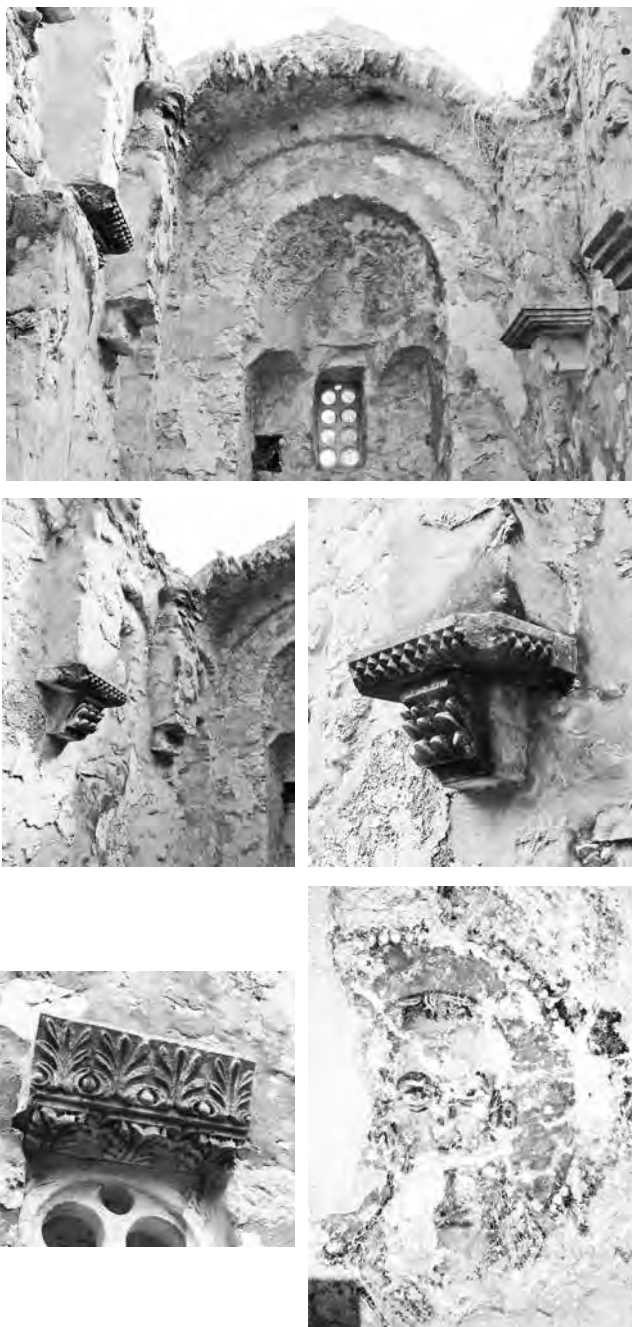
Tb. 19. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

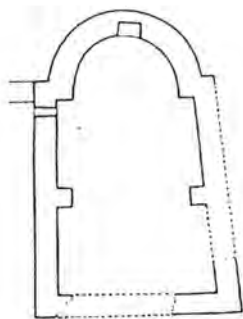
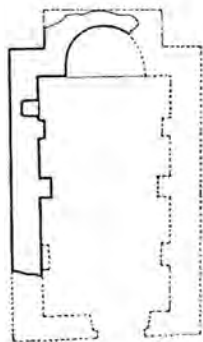
Tb. 20. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

Tb. 21. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

**Tb. 22. Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu i crkva sv. Maura
na lokalitetu Poluge**

POPIS TABLI

Tb. 1. Karta Elafitskog otočja

Tb. 2. Antički i kasnoantički nalazi na otoku Lopudu

- Sl. 1.-3. Lokalitet crkve sv. Ilije, ostatci južnog zida (izvor: Fototeka KODU, 1978.)
- Sl. 4. Ulomak s prikazom Kautopatesa (scena tauroktonije) pronađen na Ivanjem brdu, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)
- Sl. 5. Stela Ursa i Viktorije pronađena na lokalitetu crkve sv. Nikole Grčkog, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)

Tb. 3. Donje Čelo na otoku Koločepu

- Sl. 1. Plan istraženih ostataka rimskog zdanja (izvor: Izvještaj KODU, 1969.)
- Sl. 2.-3. Istraženi ostatci rimskog zdanja (izvor: Fototeka KODU, 1969)

Tb. 4. Ranokršćanski nalazi pronađeni na lokalitetu crkve sv. Ilije na otoku Lopudu

- Sl. 1. Nadgrobna ploča s grčkim natpisom, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)
- Sl. 2. Ploča s prikazom alegorijske teme berbe grožđa, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)

Tb. 5. Ranokršćanski nalazi na otoku Lopudu

- Sl. 1. Ulomak stupa, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)
- Sl. 2. Ulomak kapitela, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: M. Zeman)
- Sl. 3. Ulomci pilastara pronađeni u grobnici crkve Gospe od Napuča, *Župna zbirka* u Lopudu (izvor: I. Fisković, 1980: 242, sl. 34. a-b)
- Sl. 4. Ulomci pronađeni na lokalitetu crkve sv. Ilije, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: Fototeka KODU, 1973.)
- Sl. 5. Ulomak kapitela uzidan u grobnu kapelu kod crkve Gospe od Šunja (foto: M. Zeman)

Tb. 6. Predromanička skulptura na otoku Lopudu (8.-9. st.)

- Sl. 1. Pilastar oltarne ograde pronađen na lokalitetu crkve sv. Ilije, Arheološka istraživanja 1979. g. (izvor: Fototeka KODU, 1979)
- Sl. 2. Pilastar oltarne ograde pronađen na lokalitetu crkve sv. Ilije, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)
- Sl. 3. Ploča uzidana u dvorišni zid kod crkve Gospe od Šunja (foto: I. Tomas)
- Sl. 4. Ulomci lunete portala iz crkve sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)

Tb. 7. Crkve tzv. južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa

Tb. 8. Karta otoka Lopuda sa spomenicima

Tb. 9. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Sl. 1. Ivanje brdo (foto: I. Tomas)

Sl. 2. Tlocrt crkve sv. Ivana Krstitelja (izvor: I. Fisković, 2001: 416, Tb. 4.)

Sl. 3. Presjek crkve sv. Ivana Krstitelja (izvor: T. Marasović, 2013: 231, sl. 237. a)

Tb. 10. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Sl. 1. Kasnija građevina i predromanička crkva sv. Ivana Krstitelja

Sl. 2.-4. Predromanička crkva sv. Ivana Krstitelja (foto: I. Tomas)

Tb. 11. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Sl. 1. Kupola (foto: I. Tomas)

Sl. 2. Svetište (foto: I. Tomas)

Sl. 3.-4. Predromanički i ranokršćanski ulomci u svetištu (foto: I. Tomas)

Tb. 12. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Sl. 1.-3. Ranokršćanski kapiteli u predromaničkoj crkvi i kasnijoj građevini (foto: I. Tomas)

Sl. 4. Kapitel s križem i dvije golubice uzidan u kasniju građevinu (foto: I. Tomas)

Tb. 13. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu

Sl. 1. Podnožje oltarne ograde (foto: I. Tomas)

Sl. 2.-3. Ploče oltarne ograde iz crkve sv. Ivana Krstitelja, *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)

Sl. 4. *Lopudski relikvijar* (izvor: Katalog, 2000: 127, kat. br. III, 10)

Tb. 14. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Sl. 1.-2. Tlocrt i presjek crkve sv. Nikole (Grčkog) (izvor: T. Marasović, 2013: 235, sl. 241. a-d)

Tb. 15. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Sl. 1.-4. Crkva sv. Nikole (Grčkog) prije obnove (izvor: Fototeka KOST, 1969.)

Tb. 16. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Sl. 1.-4. Crkva sv. Nikole (Grčkog) nakon obnove (foto: I. Tomas)

Tb. 17. Crkva sv. Nikole (Grčkog) na brdu Polačica

Sl. 1. Prag vratnica (foto: I. Tomas)

Sl. 2. Svetište (foto: I. Tomas)

Sl. 3. Podnožje oltarne ograde (foto: I. Tomas)

Sl. 4. Antička baza stupa u apsidi (foto: I. Tomas)

Tb. 18. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

Sl. 1.-2. Tlocrt i presjek crkve sv. Ilije (izvor: T. Marasović, 2013: 224, sl. 230-231)

Tb. 19. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

Sl. 1.-4. Crkva sv. Ilije (foto: I. Tomas)

Tb. 20. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

Sl. 1. Tranzena apside (foto: I. Tomas)

Sl. 2. Tranzena na južnom zidu (foto: I. Tomas)

Sl. 3. Tranzena iz crkve sv. Ilije (sjeverni zid), *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)

Sl. 4.-5. Ulomci tranzene iz crkve sv. Ilije (pročelje), *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)

Tb. 21. Crkva sv. Ilije na Sutioni (Sutionik)

Sl. 1. Svetište (foto: I. Tomas)

Sl. 2.-3. Zapadna konzola na sjevernom zidu (foto: I. Tomas)

Sl. 4. Nadprozornik apsidalne tranzene (foto: I. Tomas)

Sl. 5. Ulomak zidnog oslika s glavom nepoznatog svetca iz crkve sv. Ilije (svetište), *Župna zbirka* u Lopudu (foto: I. Tomas)

Tb. 22. Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu i crkva sv. Maura na lokalitetu Poluge

Sl. Tlocrt crkve sv. Petra na Ivanjem brdu (izvor: I. Fisković, 2001: 422, Tb. 5.)

Sl. 2. Crkva sv. Petra na Ivanjem brdu (foto: I. Tomas)

Sl. 3. Tlocrt crkve sv. Maura na lokalitetu Poluge (izvor: I. Fisković, 2001: 422, Tb. 5.)

Sl. 4. Crkva sv. Maura na lokalitetu Poluge (izvor: T. Marasović, 2013: 245, sl. 253. b)

